

STUDENÁ VÁLKA

John Lewis Gaddis

PROLOG

POHLED DO BUDOUCNOSTI

TRIÁČTYŘICETILETÝ ANGLIČAN Eric Blair si v roce 1946 pronajal na konci světa dům, ve kterém, jak předpokládal, měl už zemřít. Byl to dům bez elektřiny a telefonu na severním cípu skotského ostrova Jura, na konci blátivé cesty neprůjezdné pro automobily. K nejbližšímu obchodu, jedinému na ostrově, to bylo čtyřicet kilometrů na jih. Blair měl své důvody k tomu, aby se uchýlil do tak odlehle samoty. Zdrtila ho nedávná smrt jeho ženy a on sám byl těžce nemocný - pokročilá tuberkulóza způsobila, že už začínal vykašlávat krev. Jeho země se potácela pod tíhou ceny, kterou musela zaplatit za válečné vítězství, jež jí nepřineslo ani bezpečí, ani prosperitu, a dokonce ani jistotu, že si uchová svobodu. Evropa byla rozdělena na dva nepřátelské tábory a vypadalo to, že svět ji hodlá následovat. A s pravděpodobnou možností použití atomové bomby by se jakákoli nová válka změnila v apokalypsu. A Eric Blair potřeboval dokončit román.

Ten román ponese název *1984* - inverze letopočtu jeho dokončení - a na trh ve Velké Británii a Spojených státech přijde v roce 1949 pod Blairovým pseudonymem George Orwell. Kritici se o knize vyjadřovali, jak poznamenal *New York Times*, „v drtivé většině s obdivem“, ale „výkřiky hrůzy byly ještě silnější než potlesk“.¹ To není nijak překvapivé, vždyť Orwellův román líčil budoucnost vzdálenou jen tři a půl dekády jako éru, kdy totalita vítězně ovládne celý svět. Lidská osobnost bude zmrzačena, stejně jako právo, etika, tvořivost, srozumitelnost jazyka, historická fakta, a dokonce i láska - pochopitelně kromě lásky vynucované státem, již jsou všichni povinni projevovat diktátorovi stalinovského typu Velkému bratru nebo jeho protějškům, kteří uvrhli svět do permanentní války. „Jestli chceš obraz budoucnosti,“ řekl hlavnímu hrdinovi Orwellovy knihy Winstonu Smithovi jeho vyšetřovatel, po další dávce nekonečného mučení, „představ si vysokou botu, která dupe po lidské tváři - navždycky.“²

Když Orwell počátkem roku 1950 zemřel - ne na svém ostrově, ale ve švýcarském sanatoriu -, věděl jen to, že jeho kniha na první čtenáře silně zapůsobila a otrásla jimi. Další čtenáři reagovali podobně. Román *1984* se stal v poválečné epoše nejsu-

gestivnějším obrazem toho, co by po ní mohlo přijít. Když se přiblížil skutečný rok 1984, srovnávání skutečnosti s Orwellovou představou se přímo vnucovalo. Celý svět ještě totalitě nepodlehli, ale jeho velkou část diktátoři ovládali. Nebezpečí války mezi USA a SSSR – dvěma supervelmocemi místo tří, jež předvídal Orwell – se zdálo ještě hroživější, než jaké už bylo dlouhou řadu let předtím. A tento zjevně trvalý konflikt známý jako „studená válka“, který začal ještě za Orwellova života, nevykazoval sebe-menší známky ochabování.

Ale právě na počátku onoho roku, 16. ledna 1984, se večer na televizní obrazovce objevil herec, jehož by Orwell díky své někdejší práci filmového recenzenta určitě poznal, který v té chvíli vystoupil ve své nejnovější roli prezidenta Spojených států. Ronald Reagan měl do té chvíle pověst horlivého stoupence studené války. Nyní ale předložil jinou představu budoucnosti.

Jen si zkuste spolu se mnou na chvíli představit, že by se Ivan a Aňa ocitli, řekněme, v čekárně, nebo by se schovali před deštěm a bouří, spolu s Jimem a Sally, a že by nebylo jazykové bariéry, která by jim bránila v rozhovoru. O čem by mluvili? Rokovali by o neshodách svých vlád? Nebo by si povídali o svých dětech a o tom, čím se živí?... Možná by se i dohodli, že spolu někdy brzy zajdou na večeři. Především by byli důkazem toho, že lidé se nepouštějí do válčení.³

To byla nečekaně přívětivá výzva lidským tvářím, aby zvítězily nad vysokými botami, diktátory a válečnými mašinériemi. Ta výzva – v orwellovském roce 1984 – uvedla do pohybu řetěz událostí, díky kterým to lidské tváře opravdu dokázaly. Pouhý rok po Reaganově projevu se jeden horlivý odpůrce totalitarismu stal vůdcem Sovětského svazu. Za šest let se panování této země nad polovinou Evropy zhroutilo. Za osm let pak samotný Sovětský svaz – stát, který byl rozhodující inspirací Orwellova velikého a ponurého proroctví – přestal existovat.

K tomu všemu samozřejmě nedošlo jen proto, že Reagan přinesl projev nebo že Orwell napsal román: vyznění té knihy vlastně převrací sled událostí. Nicméně je užitečné začínat vizemi, protože z nich se rodí naděje i obavy. Dějiny potom rozhodnou, co zvítězí.

KAPITOLA PRVNÍ

NÁVRAT STRACHU

„Čekali jsme, až vystoupí na břeh. Viděli jsme jejich obličej. Vypadali jako normální lidé. Představovali jsme si něco jiného. To tedy byli Američané!“

LJUBOV KOZINČENKOVA,
58. gardová divize Rudé armády

„Myslím, že jsme nevěděli, co můžeme od Rusů čekat, ale když jste se na ně podíval a prohlédl si je, nemohli jste říci tak ani tak, víte? Kdybyste jim oblékl americkou uniformu, potom by to mohli být Američané!“

AL ARONSON,
69. pěší divize armády USA

TAKHLE MĚLA VÁLKA podle všech předpokladů končit: jásotem, potřásáním rukou, tancem, popíjením a nadějí. Tím dnem byl 25. duben 1945, místem východoněmecké město na Labi – Torgava – a tou událostí první setkání armád přicházejících z opačných konců světa, které rozsekly Německo na dva kusy. O pouhých pět dní později si Adolf Hitler prostřelil hlavu v bunkru pod haldami trosek, které představovaly vše, co zbylo z Berlína. A ani ne dva týdny po setkání spojeneckých armád na Labi Němci bezpodmínečně kapitulovali. Vůdcové vítězné Velké koalice, Franklin Delano Roosevelt, Winston Spencer Churchill a Josif Vissarionovič Stalin si už dříve potřásli rukama, pronesli přípitky a vyjádřili naději v lepší svět. Bylo to na dvou vrcholných setkáních v době války – v Teheránu v listopadu 1943 a v Jaltě v únoru 1945. Tato gesta by ovšem znamenala jen málo, kdyby si vojáci, kterým veleli, nedokázali uspořádat mnohem bujařejší oslavy tam, kde to má opravdovou platnost: na frontách a válečných polích, ze kterých se teď už protivník vytrácel.

Proč se ale spojenecké armády k sobě u Torgavy přibližovaly tak obezřetně, jako by na druhé straně čekaly nějaké mimozemšťany? A proč se jim podobnosti, které na sobě vzájemně shledávaly, zdály tak překvapivé – a tak uklidňující? A proč, vzdor tomu, jejich nejvyšší velitelé trvali na oddělených kapitulčních ceremonialech, jednom pro západní frontu v Remeši 7. května a druhém pro východní frontu v Berlíně o den později? Proč se sovětské úřady snažily rozehnat spontánní proamerické demonstrace,

keré v Moskvě propukly po oficiálním oznámení německé kapitulace? Proč americké úřady během následujícího týdne náhle přerušily přísun životně důležité materiální pomoci, dodávané do SSSR v rámci smlouvy o půjčce a pronájmu, a pak jej znovu obnovily? Proč Rooseveltův klíčový poradce Harry Hopkins, který měl rozhodující podíl na ustavení Velké koalice, pospíchal pouhých šest týdnů po skonu svého šéfa do Ruska, aby se ji pokusil zachránit? A proč, když už jsme u toho, nazve Churchill o několik let později své vzpomínky na tyto události *Triumf a tragédie*?

Odpověď na všechny tyto otázky je stejná: ve válce zvítězila koalice, jejíž hlavní členové už přece bojovali - ideologicky a geopoliticky, když ne vojensky - také proti sobě navzájem. Bez ohledu na to, jak skvělý byl triumf Velké koalice na jaře 1945, její dosavadní úspěchy vždycky vyplývaly z toho, že neslučitelné systémy sledovaly slučitelné cíle. Tragédie spočívala v tom, že vítězství bude vyžadovat, aby vítězové buď přestali být tím, čím jsou, nebo aby se vzdali podstatné části toho, čeho chtěli aktivní účastí ve válce dosáhnout.

I.

KDYBY SE NA BŘEZÍCH Labe v dubnu 1945 ocitl opravdový mimozemšťan, skutečně by mohl postřehnout vnější podobnosti armád, ruské a americké, jež se tu setkaly, stejně jako společností, které je vyslaly do boje. Jak Spojené státy, tak Sovětský svaz se zrodily z revoluce. Obě velmoci stavěly na ideologiích s globálními aspiracemi: jejich vůdcové předpokládali, že co funguje doma, bude fungovat i ve světě. Obě také, jako kontinentální státy, se postupem času nesmírně rozrostly: byly to v té době první a třetí největší země na světě. A u obou byl také bezprostředním důvodem vstupu do války překvapivý nepřátelský útok. Německá invaze do Sovětského svazu začala 22. června 1941 a japonský úder na Pearl Harbor přišel 7. prosince téhož roku (Hitlerovi to posloužilo jako záminka k vyhlášení války Spojeným státům o čtyři dny později). Tak by alespoň mohl vypadat výčet podobností. Jenomže odlišnosti, na něž by zase mohl okamžitě poukázat kterýkoli pozemský pozorovatel, byly mnohem podstatnější.

Americká revoluce, která se odehrála o jedno a půl století dříve, byla výrazem pocitu silné nedůvěry ke koncentrované moci. Nezvratným přesvědčením otců zakladatelů bylo, že svobody a spravedlnosti lze dosáhnout jedině omezením moci. Díky pro-

ních protivníků a jedinečnému bohatství přírodních zdrojů dokázali Američané vybudovat mimořádně mocný stát, což druhá světová válka jednoznačně prokázala. Američané toho ovšem dosáhli striktním omezením pravomocí své vlády zasahovat do jejich každodenního života, ať už se to týkalo šíření myšlenek, organizace ekonomických aktivit nebo prosazování politických zájmů. I přes dědictví otrokářství a bezmála vyhlazení původního obyvatelstva a navzdory přetrvávající diskriminaci rasové a sociální mohli občané Spojených států v roce 1945 oprávněně tvrdit, že žijí v nejsvobodnější společnosti na Zemi.

Boľševickou revoluci, k níž došlo před pouhým čtvrtstoletím, charakterizovala naopak právě koncentrace moci jako prostředek likvidace třídních nepřátel a vytvoření pevné základny, z níž se měla proletářská revoluce šířit do celého světa. Karel Marx v *Komunistickém manifestu*, uveřejněném v roce 1848, tvrdil, že industrializace, kterou kapitalisté spustili, způsobí vykořisťování a zároveň rozrůstání dělnické třídy, která se dříve nebo později osvobodí. Vladimír Iljič Lenin, který nehodlal čekat, až k tomu dojde spontánně, se snažil dějiny popohnat, a proto se v roce 1917 násilným převratem zmocnil vlády nad Ruskem, aby z něj vytvořil marxistický stát, přestože to bylo v rozporu s Marxovým předpokladem, že k revoluci může dojít jen v průmyslově rozvinuté zemi.

Stalin, který nastoupil po Leninovi, se proto rozhodl tento rozpor překonat: přebuduje Rusko takovým způsobem, aby odpovídalo marxisticko-leninské ideologii. A tak přinutil převážně agrární zemi s nerozvinutými tradicemi svobodné společnosti, aby se přeměnila v plně industrializovaný a naprosto nesvobodný stát. V důsledku toho byl Svaz sovětských socialistických republik na konci druhé světové války nejttotalitnější společností na planetě.

Stejně jako se oba vítězné národy sotva mohly jeden od druhého lišit víc, byla velice rozdílná i válka, kterou každý z nich vedl v letech 1941-1945. Spojené státy bojovaly souběžně na dvou frontách - proti Japoncům v Tichomoří a proti Němcům v severní Africe a v Evropě - ale přesto utrpěly pozoruhodně malé ztráty: na všech bojištích padlo jen 300 000 amerických vojáků. Amerika, zeměpisně vzdálená od míst, kde se bojovalo, nezažila žádný významný útok na své území vyjma úvodního napadení Pearl Harboru. Spolu se svým spojencem Velkou Británií (ta ve válce ztratila 357 000 lidí) měli Američané možnost volby kdy, kde a za jakých podmínek v ní budou bojovat. To podstatně pomáhalo minimalizovat válečná rizika a bojové ztráty. Navíc, na rozdíl od Británie, vyšly Spojené státy z války s prosperujícím hos-

podářstvím: díky válečným výdajům se jejich HDP za necelé čtyři roky téměř zdvojnásobil. Jestli snad vůbec někdy mohlo existovat něco jako „dobrá“ válka, pak pro Spojené státy to byla ta, která právě končila.

Sovětský svaz žádné takové výhody neměl. Bojoval sice jen na jedné frontě, ale byla to ta nejstrašnější válka v dějinách. Se zpusťšenými městy a vydrancovanými vesnicemi, s průmyslem v troskách nebo spěšně odsunovaným za Ural měli Sověti kromě kapitulace jedinou možnost - zoufalý odpor na místě a za podmínek, které diktoval nepřítel. Odhady civilních i vojenských ztrát, i když jsou (a musí být) nepřesné, vypovídají o tom, že v důsledku války zahynulo přibližně 27 milionů sovětských občanů - přibližně *devadesátkrát* víc než Američanů. Stěží někdy někdo zaplatil za vítězství krvavější cenu. Sovětský svaz byl v roce 1945 těžce otřesený stát, který děkoval osudu za to, že vůbec přežil. Tato válka, jak napsal jeden soudobý pozorovatel, se stala „nejstrašlivější vzpomínkou ruského národa, ale zároveň tou, na kterou je nejpyšnější“.²

Když však došlo na utváření podoby poválečného světa, byly pozice vítězů mnohem vyrovnanější, než by se dalo z uvedených asymetrií usuzovat. Spojené státy zatím ještě nezměnily svou dlouhodobou zásadu neangažovat se v Evropě - Roosevelt dokonce Stalina v Teheránu ujistil, že američtí vojáci se po ukončení války do dvou let vrátí domů.³ A také, s ohledem na depresivní zkušenost, kterou svět udělal s ekonomikou a politikou ve 30. letech, nebylo vůbec jisté, že válečná prosperita bude pokračovat nebo že demokracie se uchytí i někde jinde než v oněch nemnoha zemích, kde už existovala předtím. Z neoddiskutovatelného faktu, že Američané a Britové nedokázali Hitlera porazit bez Stalinovy pomoci, plynulo, že druhá světová válka zničila pouze německý fašismus - nikoli totalitní režimy jako takové nebo jejich vyhlídky do budoucna.

Navzdory obrovským ztrátám, které utrpěl, měl Sovětský svaz proti svým rivalům i některé podstatné výhody. Vzhledem k tomu, že byl součástí Evropy, jeho vojska se z ní stahovat nebudou. Jeho plánované hospodářství projevilo schopnost udržet plnou zaměstnanost, kdežto kapitalistické demokracie to během předválečných let nedokázaly. Jeho ideologie budila v Evropě značné sympatie, protože komunisté se ve značné míře zapojili do národních hnutí odporu proti Němcům. A konečně nepoměrně větší břemeno, které ve válce proti Hitlerovi doléhalo na Rudou armádu, poskytovalo SSSR morální nárok na významnou, i když jen dočasnou, roli při utváření podoby poválečného svě-

ta. V roce 1945 bylo snadné věřit, že autoritářský komunismus je právě tak pevnou součástí budoucnosti lidstva jako demokratický kapitalismus.

A Sovětský svaz měl ještě jednu výhodu navíc: jako jediný z vítězů vyšel z války pod osvědčeným vedením. Rooseveltova smrt 12. dubna 1945 katapultovala do Bílého domu jeho nezkušeného a málo informovaného viceprezidenta Harryho S. Trumana. A o tři měsíce později Churchillova nečekaná porážka v parlamentních volbách vynesla do premiérského křesla mnohem méně impozantního vůdce labouristů Clementa Attleeho. Sovětský svaz měl oproti tomu od roku 1929 ve Stalinovi nezpochybnitelného vůdce, který svou zemi od základů přebudoval a pak ji i dovedl k vítězství ve druhé světové válce. Kremelský diktátor, úskočný, hrozivý a vždy působící dojem cílevědomého pragmatika, věděl přesně, čeho chce v poválečné éře dosáhnout. Truman, Attlee a lidé v jejich zemích působili mnohem méně jistým dojemem.

II.

A CO TEDY Stalin vlastně *chtěl*? Je na místě začít právě jím, protože on jediný z poválečných vůdců měl dost času, s otěžemi moci stále pevně v rukou, aby si stanovil jasné cíle a určil pořadí jejich důležitosti. Na konci války mu bylo 65 let, byl sice tělesně vyčerpaný, obklopený patolízaly a osobně osamělý - ale stále neotřesitelně, a dokonce hrozivěji než kdy předtím, usazený na trůnu. Prořídly knír, zašlé zuby, zbrázděná tvář a žlutá oční bělma mu podle vzpomínky jednoho amerického diplomata „propůjčovaly vzhled starého, v mnoha bitkách zjizveného tygra... Nepřipravený návštěvník by nebyl nikdy dokázal uhodnout, jaké hlubiny vypočítavosti, ctižádosti, bažení po moci, žárlivosti, krutosti a zlovolné pomstychtivosti se ukrývají pod touhle všední fasádou“.⁴ Už ve 30. letech se Stalin čistkami v několika vlnách zbavil všech rivalů. Jeho poddaní dobře věděli, že pouhé zdvižení obočí nebo nepatrný pohyb prstem může rozhodnout mezi životem a smrtí. Ačkoliv při své překvapivě malé postavě - měřil jen 1,63 m - nebyl tento starý tělnatý člověk žádný obr, tyčil se nade všemi jako kolos.

Stalinovy poválečné cíle byly čtyři: zabezpečit vlastní osobní moc; zabezpečit domácí postavení komunistického režimu; zabezpečit mezinárodní postavení Sovětského svazu, a tím také marxisticko-leninské ideologie - přesně v tomto pořadí. Jeho snahou bylo zajištění, aby už nikdy žádná vnitropolitická síla ne-

ohrozila jeho samovládu a nikdo zvenku neuvrhl do nebezpečí jeho říši. Zájmy komunistů kdekoliv ve světě, i kdyby je třeba považoval za oprávněné, zůstanou trvale podřízeny sovětským prioritám, jak je stanovil právě on.⁵ Obrovsky obávaný - ale také masově uctíváný - jak v Sovětském svazu, tak i v mezinárodním komunistickém hnutí.

Strašlivé lidské a materiální ztráty, které Sověti za druhé světové války utrpěli, měly být podle Stalinova přesvědčení hlavním kritériem při rozhodování o tom, co komu připadne po jejím skončení. Sovětský svaz měl tudíž získat velice mnoho.⁶ Nejenže mu zase budou patřit ta území, která za války dočasně ztratil, ale podrží si také to, čeho se zmocnil díky oportunistickému a krátkozrakému Paktu o neútočení uzavřenému s Hitlerem v srpnu 1939 - tedy tři pobaltské státy: Litvu, Lotyšsko a Estonsko a také značné části území Finska, Rumunska, Polska. Bude zároveň požadovat, aby i země, které ležely za těmito posunutými hranicemi bolševické velmoci, zůstaly v sovětské sféře vlivu. Bude usilovat i o další územní zábory na úkor Íránu a Turecka (včetně kontroly nad úžinami - Dardanelami a Bosporem) a navíc o námořní základny ve Středomoří. A konečně také ztrestá poražené a zpustošené Německo vojenskou okupací, rozsáhlým vyvlastňováním, reparacemi a tím, že mu vnutí svou ideologii.

V tom ovšem spočívalo pro Stalina trýznivé dilema. Obrovské válečné ztráty, nesrovnatelně větší, než jaké utrpěli jeho spojenci, možná opravňovaly Sovětský svaz i k nesrovnatelně větším poválečným ziskům, ale současně jej připravily o sílu, kterou by potřeboval k tomu, aby si takové zisky vynutil jednostrannými kroky. SSSR potřeboval mír, hospodářskou pomoc a alespoň tichý diplomatický souhlas svých dosavadních spojenců. V dané chvíli nebyla jiná možnost, než se snažit o spolupráci s Američany a Brity. Stejně jako byli Anglo-Američané závislí na Stalinovi při porážce Hitlera, tak byl teď on závislý na jejich setrvalé dobré vůli, jestliže chtěl dosáhnout svých poválečných cílů za rozumnou cenu. Proto si *nepřál* ani horkou, ani studenou válku.⁷ Jiná věc ovšem byla, jestli bude dost obratný, aby se těmito variantám dokázal vyhnout.

Stalin totiž spojence hodnotil spíš na základě svých vlastních představ a přání než podle strážlivého rozboru *jejich* priorit, jak je viděli oni sami ve Washingtonu a v Londýně. V tomto ohledu byl Stalin pod vlivem marxisticko-leninské ideologie, ze které pramenily jeho falešné představy. Ta nejdůležitější vycházela z Leninova názoru, že kapitalistické státy nikdy nebudou schopné dlouhodobé bezkonfliktní spolupráce. Dříve nebo později pře-

vládne jejich nezměnitelná chamtivost - neodolatelné nutkání nadřazovat ekonomické zisky politickým potřebám - a komunistům tedy stačí trpělivě počkat, až se jejich protivníci sami navzájem zničí. „Spojenectví mezi námi a demokratickými kapitalistickými státy se daří jen proto, že chtějí zabránit Hitlerově dominanci,“ podotkl jednou Stalin, když se válka chýlila ke konci. „V budoucnu budeme ze stejného důvodu stát proti nim.“⁸

Tato představa o krizi uvnitř kapitalistického světa určitě nepostrádala jisté opodstatnění. Vždyť první světová válka koncepcí byla válkou mezi kapitalistickými mocnostmi a právě tento konflikt umožnil vznik prvního komunistického státu. Hluboká hospodářská krize uvrhla kapitalistický svět do situace, kdy se každý hleděl zachránit na úkor ostatních, namísto spolupráce směřující k záchraně globální ekonomiky a zachování poválečného uspořádání. Důsledkem byl vznik nacistického Německa. Stalin věřil, že s koncem druhé světové války musí hospodářská krize nutně propuknout zase. Kapitalisté pak budou spíše než ostatní svět potřebovat Sovětský svaz. To byl důvod, proč s jistotou předpokládal, že Spojené státy *půjčí* Sovětskému svazu několik miliard dolarů na jeho poválečnou obnovu. Jinak totiž - v době nadcházejícího globálního hospodářského zhroucení - těžko najdou trh pro své výrobky.⁹

A právě tak se nutně dříve nebo později druhá kapitalistická velmoc, Velká Británie - Stalin její sílu neustále přeceňoval - rozejde se svým americkým spojencem kvůli ekonomickému soupeření: „Stále platí, že válka mezi kapitalistickými státy je nevyhnutelná,“ tvrdil generalissimus ještě v roce 1952.¹⁰ Podle jeho názoru tedy dlouhodobé dějinné síly odškodní Sovětský svaz za katastrofu, kterou pro něj znamenala 2. světová válka, a Sověti tak nebudou k dosažení svých cílů potřebovat přímou konfrontaci s Američany a Brity. Mohou si jednoduše počkat, až kapitalistické státy začnou soupeřit mezi sebou a znechucení Evropané se přikloní ke komunismu jako vítané alternativě.

Stalin tudíž neměl v úmyslu obnovit rovnováhu sil v Evropě, naopak: chtěl Evropu ovládnout stejně totálně, jako se o to předtím pokoušel Hitler. Existenci takového záměru zpětně potvrzuje jeho nostalgický povzdech z roku 1947, kdy řekl, že „kdyby tak Churchill odložil otevření druhé fronty o jeden rok, Rudá armáda by postoupila až do Francie... Pohrávali jsme si s myšlenkou, že dojdeme až do Paříže“.¹¹ Na rozdíl od Hitlera se Stalin neřídil žádným pevným časovým rozvrhem. Vylodění v Normandii v roce 1944 uvítal i s vědomím, že to Rudé armádě znemožní dostat se v bezprostřední budoucnosti do západní Evropy: prvořa-

dým cílem v té době byla porážka Německa. Ani diplomacii jako cestu k uskutečnění dosažení svého cíle ještě neodepisoval, do značné míry proto, že počítal - alespoň po nějakou dobu - s americkou spoluprací v tomto směru. Nenaznačil snad Roosevelt, že se Spojené státy nebudou ucházet o vlastní sféru vlivu v Evropě? Stalin měl tedy grandiózní vizi: mírovými prostředky získanou, ale historicky nevyhnutelnou dominanci v Evropě. Jeho vize měla ovšem jednu podstatnou vadu: nebrala v úvahu vývoj poválečných cílů Spojených států amerických.

III.

CO SI PO VÁLCE PŘÁLI získat Američané? Nepochybně také bezpečnost, ale na rozdíl od Stalina měli mnohem méně jasno v tom, co budou muset udělat, aby si ji zajistili. Důvodem bylo dilema, které před ně 2. světová válka postavila: Spojené státy nemohou dále sloužit jako vzor ostatnímu světu a současně setrvávat ve svém izolacionismu.

Po větší část svých dějin se Američané právě o tohle pokoušeli. Dosud se nikdy nemuseli bát o svou bezpečnost, protože od mocností, jež by jako zdroj možného ohrožení připadaly v úvahu, je dělily oceány. Sama jejich nezávislost, vydobytá na Velké Británii v roce 1776, vyplynula, jak předpověděl Thomas Paine, ze skutečnosti, že je nemyslitelné, aby „ostrov navěky vládl světu“.¹² Přes své postavení námořní velmoci nebyli Britové nikdy schopni vyslat na 5500 kilometrů vzdálený druhý břeh Atlantického oceánu dostatečnou vojenskou sílu, aby Američany udrželi ve svém impériu nebo jim zabránili v ovládnutí severoamerického kontinentu. A možnost, že by se to podařilo jiné evropské mocnosti, byla ještě iluzornější, protože pozdější vlády v Londýně se s Američany shodovaly v tom, že na západní polokouli je jakákoli další kolonizace nežádoucí. Spojeným státům tudíž okolnosti dopřály ten luxus, že si mohly udržovat rozsáhlou mocenskou sféru, aniž by přitom riskovaly, že narazí na zájmy jiné velmoci.

Byla tu však jedna oblast, ve které Američané o světový vliv opravdu usilovali - a to oblast idejí. Jejich Prohlášení nezávislosti koneckonců přicházelo s radikálním nárokem na společenskou rovnoprávnost: *všichni lidé* byli stvořeni jako sobě rovni. Během prvních čtrnácti desetiletí své nezávislosti ovšem nevyvinuli žádné úsilí, aby tento nárok prosazovali v zahraničí. Spojené státy budou sloužit jako příklad, ostatní svět se bude muset rozhod-

nout, jakým způsobem a za jakých okolností se jím bude řídit. „Ony jsou tím největším stoupencem svobody a nezávislosti mezi všemi,“ prohlásil v roce 1821 ministr zahraničí John Quincy Adams, „ale jsou tímto bojovníkem a obhájcem pouze samy pro sebe.“¹³ Přístup Ameriky proto byl, navzdory její internacionální ideologii, izolacionistický: tento národ se ještě nedopracoval k poznání, že jeho bezpečnost vyžaduje šíření jeho zásad. Americká zahraniční a vojenská politika byla mnohem méně ambiciózní, než by se dalo od tak velkého a silného státu očekávat.

Teprve s 1. světovou válkou se Spojené státy od tohoto přístupu odklonily. Woodrow Wilson veden obavou, že by císařské Německo mohlo porazit Velkou Británii a Francii, přesvědčil své krajany, že nasazení vojenské síly Ameriky je nezbytné k obnovení rovnováhy sil v Evropě - ale tento geopolitický cíl ospravedlnil navíc ještě ideologicky. Je nutné zajistit, tvrdil, aby svět byl „bezpečný pro demokracii“.¹⁴ A Wilson šel ještě dál, když jako základ pro poválečné uspořádání navrhl vytvoření Společnosti národů, která bude vůči státům uplatňovat cosi jako vládu zákona, kterou státy - alespoň ty osvícené - uplatňují vůči jednotlivcům. Doufal v zánik představy, že samotná moc zakládá právo.

Jak tato vize, tak i obnovená mocenská rovnováha se ovšem ukázaly jako nezralé. Vítězství v 1. světové válce neuciniilo ze Spojených států globální mocnost; namísto toho jen většinu Američanů utvrdilo v přesvědčení o nebezpečnosti přílišné angažovanosti. Ve svých plánech na ustavení poválečné organizace pro kolektivní bezpečnost zacházel Wilson mnohem dál, než kam jej jeho krajané byli ochotni následovat. Mezitím zklamání ze spojenců - společně s Wilsonovou špatně organizovanou a jen vlažně prováděnou vojenskou intervencí proti bolševikům na Sibiři a v severním Rusku - proměnilo sladké plody vítězství v kyselé hrozny. Situace ve světě nahrávala návratu k izolacionismu: když Američané viděli nespravedlnosti Versaillské smlouvy, potom propuknutí světové hospodářské krize a následný vzestup agresivních režimů v Evropě a východní Asii, jen je to utvrzovalo v přesvědčení, že pro ně bude nejlepší, když se do mezinárodních záležitostí nebudou zapojovat vůbec. To byl vzácný případ *úteku* velmoci od globální odpovědnosti.

Franklin D. Roosevelt už před tím, než v roce 1933 vstoupil do Bílého domu, připravoval bez ustání - byť často s oklikami - Spojeným státům půdu, aby hrály aktivnější roli ve světové politice. Nebylo to snadné: „Cítím se úplně stejně, jako kdybych se ve tmě na holé zdi snažil najít kliku od dveří.“¹⁵ Dokonce ještě po tom, co Japonsko v roce 1937 přepadlo Čínu, a pak po vypuknutí 2. svě-

tové války v Evropě zaznamenal Roosevelt jen malý úspěch při přesvědčování vlastního národa, že Wilson měl pravdu. Že bezpečnost Ameriky může být ohrožena i tím, co se děje na opačném konci světa. Teprve zdrcující události v letech 1940-1941 - pád Francie, bitva o Británii a nakonec japonský útok na Pearl Harbor - způsobily, že se Amerika vrátila k úkolu znovunastolení mocenské rovnováhy také mimo západní polokouli. „Poučili jsme se ze svých dřívějších omylů,“ sliboval prezident v roce 1942. „Tentokrát budeme vědět, jak válečného vítězství plně využít.“¹⁶

Roosevelt měl čtyři hlavní válečné cíle. Prvním byla pomoc spojencům - hlavně Velké Británii, Sovětskému svazu a (s menším úspěchem) nacionalistické Číně - protože jiná cesta k vítězství neexistovala: USA nemohly bojovat proti Německu a Japonsku samotné. Druhým cílem bylo zajistit spojeneckou spolupráci při utváření poválečného uspořádání, protože bez toho by byla jen malá naděje na trvalý mír. Třetí cíl se týkal povahy tohoto uspořádání. Roosevelt očekával, že spojenci Ameriky přijmou takové řešení, které pomůže odstranit nejpravděpodobnější příčiny budoucích válek. Předpokladem bylo jednak vytvořit novou organizaci kolektivní bezpečnosti, která by měla dostatečnou autoritu k odstrašení, a bude-li to nutné, i k potrestání případného agresora, a současně obnovit globální ekonomický systém tak, aby byl schopen zabránit opakování světové hospodářské krize. A nakonec bude takové poválečné uspořádání muset být „prodejné“ americkému národu. Roosevelt nehodlal opakovat Wilsonovu chybu a nutit své krajany, aby zašli mnohem dál, než kam sahaly hranice jejich ochoty a připravenosti. Jedině tak bude možné po 2. světové válce zabránit opětovnému návratu k izolacionismu. Spojené státy ovšem nebudou ochotné se smířit - rozhodně o nic víc než Sovětský svaz - s takovým poválečným světem, který by se podobal tomu předválečnému.

Nakonec ještě zmínka o britských cílech. Ty byly, jak je stanovil Churchill, mnohem skromnější: přežít za každou cenu, i když to znamenalo přepustit vedení v anglo-americké koalici Washingtonu, i když to znamenalo oslabení britského impéria, i když to také znamenalo spolupracovat se Sovětským svazem, a tedy s režimem, který si Churchill před dvaceti lety po bolševické revoluci přál rozdrtit.¹⁷ Britové se budou snažit uplatňovat svůj vliv na Američany, jak jen to bude možné - vzali tak na sebe podobnou úlohu jako v antice Řekové mentorující Římany -, ale za žádných okolností nedopustí vážnou roztržku s Američany. Stalinovy představy o nezávislé Británii schopné postavit se Spojeným státům, nebo proti nim dokonce válčit, by politikům, kteří

skutečně utvářeli britskou válečnou a poválečnou strategii, připadaly naprosto fantastické.

IV.

JAKÁ BYLA, vezmeme-li v úvahu všechny uvedené cíle, naděje na takové poválečné uspořádání, které by udrželo Velkou koalici při životě? Roosevelt, Churchill a Stalin nepochybně v takový výsledek doufali. Žádný z nich si nepřál nové nepřátele tak brzy po tom, co porazil ty staré. Jenomže jejich spojenectví bylo od samého počátku nejen nástrojem ke společnému postupu v boji proti zemím Osy, ale současně *také* sloužilo každému z vítězů k vybudování co nejvýhodnějšího postavení, díky němuž by mohl maximalizovat vlastní vliv v poválečném světě. Těžko tomu mohlo být jinak: navzdory veřejným proklamacím Velké trojky, že partikulární politické zájmy jsou po dobu války odsunuty stranou, nikdo ze zúčastněných v takovou zásadu nevěřil ani se jí v praxi neřídil. Tím, oč skutečně usilovali - ve vzájemné korespondenci a na konferencích povětšinou skrytých zrakům veřejnosti - bylo sladění rozdílných politických zájmů existujících bez ohledu na to, že měli společný vojenský cíl. Toto úsilí bylo z větší části neúspěšné, a právě v tom jsou kořeny studené války. Zde jsou hlavní sporné body:

DRUHÁ FRONTA A SEPARÁTNÍ MÍR. Kromě samotné válečné porážky se Anglo-Američané nejvíc obávali toho, že by Sovětský svaz mohl opět, stejně jako v roce 1939, uzavřít s nacistickým Němcem obchod, který by rozsáhlé části Evropy vložil do rukou totalitních režimů - proto Roosevelt a Churchill připisovali takovou důležitost udržení Sovětského svazu ve válce. To vyžadovalo poskytovat Sovětům veškerou potřebnou pomoc dodávkami potravin, výzbroje a výstroje, a to i za cenu sáhnutí k zoufalým prostředkům a obrovských lidských a materiálních ztrát: vysílat konvoje do Murmanska a Archangelska, vstříc útočícím německým ponorkám a bombardérům, byl mimořádně obtížný a nákladný podnik. Také to znamenalo ustoupit bez protestu Stalinovým požadavkům na vrácení všech ztracených území navzdory nepřijemné skutečnosti, že některá z nich - pobaltské státy, východní Polsko a části Finska a Rumunska - se pod sovětskou nadvládou dostaly teprve v důsledku Stalinova paktu s Hitlerem. Konečně bylo nutné předejít uzavření separátního míru, což vyžadovalo také otevření druhé fronty v Evropě hned, jakmile to bude vojensky

proveditelné, ačkoli v Londýně a ve Washingtonu se shodovali v tom, že společně musí trvat na odložení invaze do Evropy na dobu, kdy bude mít naději na úspěch za přijatelnou cenu.

Následkem toho se druhá fronta - přesněji řečeno druhé fronty - rodila jen pomalu, což roztrpčovalo bojující Rusy, kterým situace nedopřávala luxus možnosti minimalizovat vlastní ztráty. První z druhých front byla otevřena v severní Africe, kterou do té chvíle měla pod kontrolou vichistická vláda a kde se v listopadu 1942 vylodily americké a britské síly; v roce 1943 následovaly invaze na Sicílii a do jižní Itálie. Ale teprve s vyloděním v Normandii, v červnu 1944, začaly anglo-americké vojenské operace snímat podstatnou část válečného břemene z ramen Rudé armády, která už dlouho předtím dosáhla obratu na východní frontě a nyní Němce vytlačovala ze sovětského území. Stalin spojencům pogrataloval k úspěšnému vylodění v Den D, ale podezření, že odklady invaze přes kanál La Manche byly záměrnou snahou nechat co nejdéle hlavní tíhu bojů na bedrech SSSR, přetrvávalo.¹⁸ Takový byl, podle pozdějšího hodnocení jednoho sovětského analytika, záměr Spojených států: zapojit se „teprve na poslední chvíli, kdy bylo snadné ovlivnit výsledek války a v plné míře si pojistit vlastní zájmy“.¹⁹

Politický význam otevírání druhých front byl přinejmenším stejně velký jako ten vojenský, protože Američané a Britové nyní měli spolu se Sovětským svazem bezprostřední účast na kapitulaci a okupaci Německa i jeho satelitů. Je sice pravda, že když v červenci 1943 kapitulovala Itálie, anglo-americké vedení Rusy z tohoto procesu vynechalo, ale to bylo spíš v zájmu zjednodušení celé věci než kvůli něčemu jinému. Stalinovi to ale poskytlo záminku - i bez ní by ovšem postupoval stejně -, aby Američanům a Britům odepřel jakoukoli významnější roli při okupaci Rumunska, Bulharska a Maďarska v letech 1944-1945, kdy Rudá armáda do těchto zemí vstoupila.

Stalin a Churchill v říjnu 1944 snadno dospěli ke shodě, že by Sovětský svaz měl mít v těchto zemích rozhodující vliv oplátkou za stejnou výhodu pro Brity v Řecku. Pod povrchem nicméně obavy přetrvávaly. Roosevelt protestoval, že v této věci byl obejit. A když na jaře 1945 začali Britové a Američané vyjednávat o kapitulaci německých vojsk v severní Itálii, byl to Stalin, jehož reakce neměla daleko k panice: své vojenské velitele varoval, že by to mohla být dohoda, podle které Němci zastaví boj na západě, zatímco na východě budou pokračovat v odporu.²⁰ Tím odkryl hloubku svých vlastních obav ze separátního míru. Skutečnost, že své spojence považoval za schopné udělat něco takového takřka v poslední chvíli,

svědčí o tom, jak nepatrný pocit jistoty mu druhé fronty poskytly - a jak málo byl ochoten svým spojencům důvěřovat.

SFÉRY VLIVU. Rozdělení Evropy na sféry vlivu - které předpokládala Churchillova dohoda se Stalinem - ponechávalo evropským národům jen málo prostoru pro rozhodování o vlastní budoucnosti, a vyvolávalo proto Rooseveltovy obavy. V jeho očích sice válku víc než dostatečně ospravedlňovalo obnovení rovnováhy sil, ale americkému lidu ji vysvětlil způsobem, jakým by to udělal Wilson - jako boj o právo na sebeurčení. Churchill s tím vyslovil souhlas, když v roce 1941 přijal Atlantickou chartu, která byla Rooseveltovou novou variantou Wilsonových zásad. Hlavním anglo-americkým cílem tedy bylo sladit nějak tyto ideály se Stalinovými územními požadavky i jeho představami o takovém rozdělení mocenských sfér, které by mu zajistilo, že podél poválečných hranic sovětského impéria budou „přátelské“ státy. Roosevelt a Churchill opakovaně na Stalina naléhali, aby umožnil svobodné volby v pobaltských státech, Polsku a všude ve východní Evropě. Stalin to na jaltské konferenci slíbil, aniž by měl sebeméně v úmyslu svůj slib dodržet. „Nedělejte si starosti,“ ujišťoval svého ministra zahraničí Vjačeslava Molotova. „Můžeme to dokončit podle svého později. Jádro věci je v poměru sil.“²¹

A tak Stalin dostal nová území a sféry vlivu, které chtěl: hranice Sovětského svazu byly posunuty o několik set kilometrů na západ a Rudá armáda dosadila v celé východní Evropě režimy podřízené Moskvě. Ne všechny byly už v tomto okamžiku komunistické - kremelský vůdce byl prozatím v této věci pružný - ale žádný z nich se nepostavil pronikání sovětského vlivu do středu Evropy. Američané a Britové doufali v jiný výsledek: takový, který umožní, aby si Východoevropané, zejména Poláci - první oběti Německa ve 2. světové válce - sami mohli zvolit své vlády. Tato dvě stanoviska by se dala sladit pouze v tom případě, že by všechny východoevropské státy byly ochotné postavit si do čela takové představitele, kteří by vyhovovali požadavkům Moskvy, což třeba Finové a Čechoslováci opravdu udělali. Polsko se ovšem těžko mohlo vydat touto cestou, protože skutky samotného Stalina už dávno předtím vyloučily možnost, že by jakákoli polská vláda podřízená Moskvě mohla získat lidovou podporu.

Ke zmíněným zločinům na polském národě patřil nejen nacisticko-sovětský pakt z roku 1939, který zardousil polskou nezávislost, ale také zmasakrování 4000 polských důstojníků v Katyňském lese - přičemž zodpovědnost za osud dalších 11 000

zůstala nevyjasněná. Stalin v roce 1943 přerušil styky s polskou exilovou vládou v Londýně a svou podporu přesunul na polské komunisty, kteří později v Lublinu vytvoří novou polskou vládu. Navíc v roce 1944 Stalin zastavil postup jednotek Rudé armády, když se dostaly k předměstím Varšavy, a nechal je nečinně přihlížet brutálnímu potlačení Varšavského povstání - organizovaného exilovou vládou - proti německým okupantům, kteří potom polskou metropoli srovnali se zemí. Další tvrdou ranou Polákům bylo, že si Stalin vynutil třetinu jejich předválečného území, přičemž jeho slib, že jim tuto ztrátu vynahradí na úkor Německa, sotva mohl něco změnit na pocitech národního pokoření.

A tak, protože Poláci by si prosovětskou vládu nikdy sami nezvolili, Stalin jim ji vnutil - ovšem za cenu trvalé nenávisti Poláků a čím dál pevnější jistoty jeho amerických a britských spojenců, že nadále už mu nemohou důvěřovat. Zklamáný Roosevelt to dva týdny před svou smrtí vyjádřil slovy: „...všechny sliby, které nám [Stalin] v Jaltě dal, porušil.“²²

PORAŽENÍ NEPŘÁTELE. Ani jednostranná sovětská dominance ve východní Evropě nemohla sebeméně zpochybnit skutečnost - přinejmenším po vylodění v Normandii -, že Německo bude okupováno společně. Ovšem způsob, jakým se to stalo, vyvolal v Rusích pocit, že byli podvedeni. Spojené státy, Velká Británie a (díky anglo-americké velkorysosti) také Francie nakonec měly pod svou kontrolu dvě třetiny Německa, a to nikoli jako splátku za množství krve prolité během války, nýbrž v důsledku geografické blízkosti jejich postupujících armád a také s ohledem na fakt, že Stalin dal podstatnou část východního Německa Polákům. Přestože v sovětské okupační zóně ležel i Berlín, společně okupované hlavní město Německa, byla v ní jen třetina německého obyvatelstva a ještě menší podíl průmyslových kapacit.

Proč Stalin přijal toto uspořádání? Pravděpodobně kvůli svému přesvědčení, že marxisticko-leninská vláda, kterou měl v úmyslu nastolit ve východním Německu, se stane magnetem pro Němce v západních okupačních zónách. Ti si pak zvolí vůdce, kteří posléze Německo sjednotí pod sovětskou kontrolou. A tak nakonec přece jen dojde, i když s velkým zpožděním, k proletářské revoluci, jejíž vypuknutí v Německu prorokoval Karel Marx. „Celé Německo musí být naše, to znamená sovětské, komunistické,“ podotkl Stalin v roce 1946.²³ Jenomže úspěchu této strategie stály v cestě dvě velké překážky.

Tou první byla brutalita, s jakou Rudá armáda postupovala při okupaci východního Německa. Nejenže sovětská vojska zabavo-

vala majetek a bezohledně vymáhala reparace v neuvěřitelném rozsahu, ale také se v masovém měřítku oddávala znásilňování – takový osud potkal v letech 1945–1947 asi dva miliony německých žen.²⁴ Výsledkem byly nepřátelské postoje téměř všech Němců a vznik asymetrie, která přetrvávala po celou dobu studené války: režim, který Stalin nastolil na východě, bude vždy postrádat legitimitu, kterou si rychle vydobyl jeho západní protějšek.

Druhou překážkou se stal postoj spojenců. Jednostrannost, se kterou Sověti postupovali v Německu a ve východní Evropě, byla pro Brity a Američany výstrahou, že se při okupaci zbytku Německa nemohou na spolupráci s Moskvou spoléhat. Proto také využívali každé příležitosti, která se naskytla, ke konsolidaci svých vlastních okupačních zón, včetně té francouzské, se zřetelem k možnému rozdělení Německa. Jejich záměrem bylo udržet pod svou kontrolou tolik německého území, kolik jen bude možné, a tak čelit nebezpečí, že se celá země ocitne pod sovětskou nadvládou. Proto Němci většinou, jakmile si začali uvědomovat, co by pro ně Stalinova vláda znamenala, většinou chtěli nechtě anglo-americkou politiku podporovali.

To, co se dělo v Německu a východní Evropě, mohlo Spojené státy stěží přesvědčit, aby Sovětský svaz přibraly ke spolupráci na okupaci Japonska. Sověti po Pearl Harboru japonskému císařství válku nevyhlásili a jejich spojenci to v době, kdy Němci už stáli pod Moskvou, od nich ani neočekávali. Stalin nicméně slíbil vstoupit do války v Tichomoří tři měsíce po německé kapitulaci a Roosevelt s Churchillem mu za to odsouhlasili postoupení Kurilských ostrovů a ostrova Sachalin spolu s územními právy a námořními základnami v Mandžusku. Sovětský svaz tedy získal zpět všechno, co carské Rusko ztratilo porážkou v rusko-japonské válce v letech 1904–1905.

Ve Washingtonu a v Londýně převládal názor, že pomoc Rudé armády – zvláště při invazi do Mandžuska okupovaného Japonci – zásadní měrou přispěje k urychlení vítězství. To ovšem bylo ještě před tím, než Spojené státy v červnu 1945 úspěšně vyzkoušely svou první atomovou bombu. Jakmile bylo jasné, že Američané vlastní takovou zbraň, potřebnost sovětské vojenské pomoci přestala být aktuální.²⁵ Nová Trumanova vláda s vědomím všech předchozích jednostranných kroků Sovětů v Evropě nijak netoužila po tom, aby se něco podobného opakovalo v severovýchodní Asii. Zde tedy Američané přijali za svou Stalinovu rovnici prolité krve a poválečného vlivu. Prakticky veškerou tíhu války v Pacifiku nesli sami, a proto také pouze oni budou okupovat zemi, která ji rozpoutala.

ATOMOVÁ BOMBA. Mezitím i samotná bomba zvyšovala sovětsko-americké napětí. Američané a Britové tajně vyvinuli zbraň, jež měla být použita proti Německu, ale nacisté kapitulovali dřív, než byla dokončena. Projekt Manhattan ale nebyl dost tajný na to, aby o něm Rusové prostřednictvím své špionáže nezískali spoustu informací. Existovaly přinejmenším *tři* na sobě nezávislé úspěšné špionážní operace, při nichž Sověti pronikli bezpečnostním systémem v Los Alamos, kde probíhal vývoj atomové bomby.²⁶ Skutečnost, že Stalin vedl rozsáhlé zpravodajské operace proti svým spojencům uprostřed války, v níž po jeho boku bojovali proti společnému nepříteli, je dalším viditelným znakem jeho nedostatku důvěry k nim - zároveň je ovšem třeba uznat, že i Anglo-Američané se rozhodli informovat ho o bombě teprve po prvním úspěšném zkušebním atomovém výbuchu v poušti Nového Mexika.

Právě proto sovětský vůdce, když mu Truman na Postupimské konferenci tuto novinu sdělil, nedal najevo žádné překvapení - věděl totiž o existenci atomové bomby mnohem dříve než nový americký prezident. Velice důrazně však Stalin reagoval o tři týdny později, když Spojené státy přikročily k nasazení nové zbraně proti Japoncům. Zkouška v poušti byla jedna věc, ale skutečná zbraň skutečně použitá, to bylo něco docela jiného. „Válka je barbarská, ale svržení atomové bomby, to je naprostý vrchol barbarství,“ rozhodl se Stalin, když se dozvěděl, jak byla zpustošena Hirošima. Americký nukleární průlom navíc znamenal další zpochybnění jeho nároku na poválečný vliv v rozsahu odpovídajícím velikosti válečných ztrát. Spojené státy jedním rázem získaly vojenský potenciál, který už nezávisel na velikosti armád nasazených na bojišti. Mozky - a vojenská technika, kterou stvořily - měly teď stejnou hodnotu. „Hirošima otřásla celým světem,“ řekl Stalin svým vědcům, když jim nařizoval, aby urychlili sovětský jaderný program a vyrovnali americký náskok. „Rovnováha byla porušena... Tak to nemůže zůstat.“²⁷

Atomová bomba vedle toho, že dokázala zkrátit válku a tím Rusy připravit o jakoukoli významnější roli při porážce a okupaci Japonska, se navíc - podle Stalinova názoru - pro Američany stane prostředkem k tomu, aby si vynutili poválečné ústupky Sovětského svazu. „Americkou politikou je atomové vydírání.“²⁸ Na tom něco bylo. Truman bombu použil v první řadě k ukončení války, ale on i jeho poradci skutečně očekávali, že jejich nová zbraň přiměje SSSR ke vstřícnějšímu přístupu. Ale na rozdíl od Američanů, kteří si nepřipravili žádnou strategii, jež by k takovému výsledku vedla, Stalin rychle vypracoval svou vlastní strategii, jak tomu předejít. Spočívala v tom, že při prosazování sovětských cílů nastoupil ještě tvrdší kurs než předtím, i kdyby to

bylo jen proto, aby demonstroval, že ho zastrašit nedokáží. „Je naprosto zřejmé,“ řekl svým nejvýznamnějším poradcům koncem roku 1945, „že... ničeho zásadního nedosáhneme, pokud začneme ustupovat zastrašování nebo dáme najevo nejistotu.“²⁹

Kořeny studené války ve válce světové nám pomáhají objasnit, proč tento nový konflikt začal tak rychle po skončení toho starého. Ale soupeření velmocí bývalo koneckonců v mezinárodní politice odedávna stejně normálním stavem věcí jako vytváření velmocenských aliancí. Poučený návštěvník z jiné planety by dokázal snadno předpovědět, že přesně to se také stane. A určitě by to bylo jasné odborníkovi na mezinárodní vztahy. Zajímavou otázkou proto je, proč samotní váleční vůdci byli překvapeni, a dokonce zděšeni rozpadem Velké koalice? Jejich naděje, že to dopadne jinak, byly určitě hodně opravdové, protože jinak by v době, kdy se ještě bojovalo, sotva vyvinuli tak velké úsilí k dohodě o tom, co přijde, až se bojovat přestane. Jejich naděje byly shodné, ale jejich představy nikoli.

Nejjednodušeji by se to dalo vyjádřit tak, že Roosevelt a Churchill si poválečné uspořádání představovali jako nastolení rovnováhy sil a současně přijetí určitých zásad. Základní myšlenkou bylo předejít jakékoli nové válce tím, že se nezopakují chyby, které vedly k vypuknutí 2. světové války. To znamenalo zajistit spolupráci mezi velmocemi, oživit Wilsonovu myšlenku Společnosti národů jako záruky kolektivní bezpečnosti v podobě Organizace spojených národů, povzbuzovat státy k co nejvyšší možné míře politické samostatnosti a hospodářské integrace tak, aby příčiny válek, jak jim oni rozuměli, v průběhu času vymizely. Stalin měl naprosto odlišnou představu: dosáhnout uspořádání, které poskytne bezpečné postavení jemu a jeho říši, a zároveň podněcovat rozpory v kapitalistickém táboře, protože ty, jak doufal, vyústí v novou válku mezi nimi. Bratrovražedný konflikt kapitalistů pak otevře cestu k sovětské dominanci v Evropě. První představa byla pluralitní a přepokládala možnost existence slučitelných zájmů dokonce i mezi neslučitelnými systémy. Ta druhá s ničím takovým nepočítala ani v náznaku.

V.

POLITOLOGOVÉ RÁDI HOVOŘÍ O „bezpečnostních dilematech“. To jsou situace, kdy nějaký stát jedná tak, aby posílil svou bezpečnost, ale zároveň tím oslabuje bezpečnost jiného státu nebo i několika států, které pak ve snaze vyrovnat vzniklé ztráty přijmou

taková opatření, jež zase sníží bezpečnost prvního státu. Výsledkem potom je neustále se prohlubující atmosféra nedůvěry, z níž pak obtížně hledají východisko i nejprozíravější státníci s nejlepšími úmysly. Jejich podezření začínají nacházet živiny pro svůj růst sama v sobě.³⁰ Protože anglo-americké vztahy se Sověty upadly do takového stereotypu už drahnou dobu před koncem války, je obtížné stanovit přesný časový bod začátku studené války. Nedošlo k žádnému překvapivému útoku ani k vyhlášení války nebo k přerušení diplomatických styků. V nejvyšších politických kruzích ve Washingtonu, Londýně a Moskvě se nicméně objevil stále silící pocit ohrožení, který pramenil ze snah válečných spojenců zajistit si vlastní poválečnou bezpečnost. S porážkou společných nepřátel pokleslo i odhodlání *bývalých* spojenců, jak o sobě teď začínali uvažovat, nenechat se ovládat vlastním obavami. Každá krize, k níž došlo, dodávala sílu té další, a v důsledku toho se rozdělení Evropy stalo skutečností.

ÍRÁN, TURECKO, STŘEDOMOŘÍ – A DOKTRÍNA „ZADRŽOVÁNÍ“ KOMUNISMU. Stalin si v rámci svých poválečných cílů mimo jiné předsevzal – po splnění územních nároků, jež vynesl ve východní Evropě a severovýchodní Asii –, že vyřeší problém s jižními hranicemi své říše, v nichž spatřoval její zranitelné místo. V jednom záznamu je zachyceno, jak dal Stalin najevo svou spokojenost nad mapou Sovětského svazu v jeho nových rozšířených hranicích, ale pak ukázal na Kavkaz a postěžoval si: „Tady se mi naše hranice vůbec nelíbí!“³¹ Následovaly tři Stalinovy tahy: Odložil stahování sovětských jednotek ze severního Íránu, které tu byly rozmístěny od roku 1942 v rámci anglo-sovětského ujednání, jež mělo zabezpečit, aby íránská ropa nepadla do rukou Hitlerovi. Dále požadoval, aby mu Turecko odstoupilo některé části svého území a poskytlo Sovětům základny, z nichž by mohli účinně kontrolovat turecké úžiny. Stalin chtěl pro sebe také podíl na správě bývalých italských kolonií v severní Africe, aby tak získal jednu nebo i více námořních základen ve východním Středomoří.

Prakticky hned však bylo jasné, že Stalin zašel příliš daleko. „Tohle oni nedovolí,“ varoval ho při zmínce o úžinách Molotov, jeho obvykle vždy úslužně příkyvující ministr zahraničí. „Dejte se do práce a tlače je ke společné správě!“ reagoval jeho popuzený šéf. „Vyžadujte to!“³² Molotov pokyn splnil, ale k ničemu to nevedlo. Truman a Attlee sovětské návrhy kategoricky odmítli, ať už se jednalo o úpravy hranic na úkor Turecka nebo o zřízení sovětských námořních základen v Turecku a Středomoří. Také Stalina překvapili tím, že věc pokračující sovětské okupace severní

ho Íránu předložili na počátku roku 1946 Radě bezpečnosti OSN, což byl první významný případ využití nové světové organizace pro řešení mezinárodní krize. Stalin, který shledal, že si vojensky ukousl příliš velké sousto a jeho mocenské ambice byly demaskovány, nařídil v tichosti o několik měsíců později stažení sovětských jednotek z Íránu. Tou dobou ovšem posílil Truman své vlastní postavení tím, že ve východním Středomoří umístil – na neurčito – americkou šestou flotilu. Z toho Stalin jednoznačně poznal, že narazil na konečné meze, jakých bylo možné dosáhnout odvoláváním se na tradice válečné spolupráce.³³

Tato nová vzpurnost Washingtonu se časově shodovala s potřebou najít vysvětlení sovětského chování. Proč se rozpadla Velká koalice? Co ještě Stalin chce? Nejlepší odpověď poskytl George F. Kennan, sice respektovaný, ale zatím přece jen stále ještě nižší činitel ministerstva zahraničí, který tou dobou sloužil na americkém velvyslanectví v Moskvě. To, co později označil za „donebevolající zahlcení telegrafického spojení“, byla narychlo koncipovaná depeše o 8 000 slovech odeslaná 22. února 1946, jež byla odpovědí na poslední ze série dotazů ministerstva zahraničí. Říci, že na jeho nadřazené udělala hluboký dojem, stěžejí vystihuje její skutečný dopad: Kennanův „dlouhý telegram“ se stal základem strategie Spojených států uplatňované vůči Sovětskému svazu po celou dobu trvání studené války.³⁴

Neústupnost Moskvy, tvrdil Kennan, není důsledkem něčeho, co by způsobil Západ. Naopak, je odrazem vnitřních potřeb stalinistického režimu a cokoliv, co by snad Západ mohl v dohledné budoucnosti udělat, na tom nic nezmění. Sovětské vedení *musí* s vnějším světem jednat jako s nepřátelským, protože jedině to mu ještě může poskytnout ospravedlnění „diktatury, bez které by nedokázalo vládnout, krutostí, k jakým by se jinak neodvážilo sáhnout, a obětí, jejichž vyžadování pokládá za nutné“. Bylo by naivní očekávat, že ústupky vůči Sovětům vyvolají reciproční odpověď z jejich strany. Ve strategii Sovětského svazu nedojde k žádné změně, dokud dostatečně dlouhá série nezdarů nepřesvědčí některého z budoucích kremelských vůdců – tomu, že by to mohl být samotný Stalin, Kennan nevěřil –, že jeho stát svým jednáním vůbec neprospívá vlastním zájmům. Válka není nezbytnou podmínkou toho, aby k takové změně došlo. Tím, co bude potřeba, je „dlouhodobé, trpělivé, ale neústupné a obezřetné *zadržování* expanzivních tendencí Ruska“. ³⁵ Tak to Kennan formuloval ve zveřejněné verzi své analýzy následujícího roku.

Kennan tehdy nemohl tušit, že jedním z jeho nejpozornějších čtenářů byl právě Stalin. Sovětská špionáž se brzy dostala k „dlou-

hému telegramu" - to ovšem nebyl těžký úkol, protože i když byl tento dokument označen jako tajný, vyskytoval se ve spoustě exemplářů.³⁶ Stalin, který nechtěl zůstat pozadu, nařídil sovětskému velvyslanci ve Washingtonu Nikolaji Novikovovi, aby koncipoval vlastní „telegram“, který pak byl 27. září 1946 odeslán do Moskvy. „Zahraniční politika Spojených států,“ psal Novikov, „odráží imperialistické tendence amerického monopolistického kapitalismu [a] je charakterizována... úsilím o světovou nadvládu.“ Proto Spojené státy „kolosálně“ zvýšily své vojenské výdaje, vybudovaly vojenské základny v zahraničí a s Velkou Británií uzavřely dohodu o rozdělení světa na sféry vlivu. Ale anglo-americká spolupráce „je otrávena velkými vnitřními rozpory a nemůže vydržet... Je naprosto jisté, že Blízký východ se stane ohniskem anglo-amerických rozporů, které rozmetají dohody, k nimž v současnosti Spojené státy a Anglie dospěly“.³⁷

Novikovovo hodnocení - které odráželo Stalinovy názory a jehož skutečným autorem byl Molotov³⁸ - možná do značné míry stálo za klidnou sebedůvěrou, s níž kremelský vůdce přijal nedávno jmenovaného amerického ministra zahraničí George C. Marshalla, který spolu se svými protějšky z Británie a Francie dorazil na moskevskou konferenci ministrů zahraničí v dubnu 1947. Dávným Stalinovým zvykem bylo, že když přijímal významného návštěvníka, črtal si při rozhovoru s ním do bloku červenou tužkou vlčí hlavy. Právě tohle dělal, když Marshalla ujišťoval, že neúspěch při jednání o budoucím uspořádání poválečné Evropy nepředstavuje zase tak velký problém: není žádný spěch. Marshalla, tichého, lakonického, mimořádně inteligentního bývalého generála, který za 2. světové války z pozice vrchního velitele amerických ozbrojených sil víc než kdo jiný utvářel americkou vojenskou strategii, to neuklidnilo. „Celou zpáteční cestu do Washingtonu,“ vzpomíná jeden z jeho asistentů, „mluvil o tom, jak je důležité přijít s nějakou iniciativou, která by zabránila naprostému zhroucení západní Evropy.“³⁹

TRUMANOVA DOKTRÍNA A MARSHALLŮV PLÁN. Kdyby Stalin věnoval zpravodajským hlášením z konference ministrů zahraničí stejnou pozornost, s jakou se zaměřoval na zprávy o atomové bombě nebo o Kennanově „dlouhém telegramu“, byl by schopen předvídat, co se bude dít. Marshall a ministři zahraničí Velké Británie a Francie spolu v Moskvě strávili mnoho hodin - když zrovna nevedli jalová jednání s Molotovem - diskusemi o nutnosti spolupráce při poválečné obnově Evropy. Místnosti, kde spolu hovořili, byly zcela nepochybně „napíchnuté“. A přesto ve Sta-

linově myslí nad přepisy jejich rozhovorů získanými z tajných odposlechů převážila ideologie. Neprokázal už Lenin, že kapitalisté nikdy nebyli schopni dlouhodobé vzájemné spolupráce? A nepotvrdil to i Novikovův „telegram“? Pán Kremlu cítil, že má dobré důvody k sebedůvěře.

Jenže tak dobré, jak se domníval, nebyly ani zdaleka. Truman již 12. března 1947 vyhlásil program vojenské a hospodářské pomoci Řecku a Turecku, k čemuž ho přimělo nečekané oznámení britské vlády pouhé dva týdny předtím, že už dále není schopna nést náklady, které pomoc těmto zemím vyžaduje. Učinil tak pozoruhodně otevřeným způsobem, když jednoznačně potvrdil, že nyní „se politikou Spojených států musí stát pomoc svobodným národům, které kladou odpor ozbrojeným menšinám nebo zahraničním silám, které je chtějí zotročit... Musíme podpořit svobodné národy v tom, aby samy utvářely svůj osud, podle svých vlastních představ“.⁴⁰ Projevu prezidenta Trumana věnoval Stalin jen malou pozornost, zato si ale našel čas na přepracování Dějin filosofie, které v Sovětském svazu nedávno vyšly, a to tak, aby se na minimum omezily projevy respektu vůči Západu na jejich stránkách.⁴¹

Zatímco se Stalin věnoval tomuto úkolu, Marshall - podle Trumanových pokynů - vytvářel velkou strategii studené války. Kennanův „dlouhý telegram“ definoval základní problém: vnitřní logikou stalinského režimu poháněné nepřátelství Sovětského svazu vůči okolnímu světu. Nepřinášel ale odpověď na otázku, jak situaci řešit. Marshall teď uložil Kennanovi, aby takové řešení našel. Jediný pokyn, který mu dal, zněl „vyhnout se nepodstatnostem“.⁴² Je na místě říci, že Kennan pokynu vyhověl. Přijetím programu evropské hospodářské obnovy, který Marshall oznámil v červnu 1947, se Spojené státy zavázaly k obrovskému úkolu poválečné rekonstrukce celého starého kontinentu. Marshallův plán, jak se americkému programu obnovy okamžitě začalo říkat, v tomto ohledu zatím sice nedělal rozdíly mezi svobodnou částí Evropy a tou, kterou ovládali Sověti - ale úvahy, které stály u jeho zrodu, určitě ano.

Podoba Marshallova plánu vycházela z těchto předpokladů: že největší hrozbou zájmům Západu v Evropě není možnost sovětského vojenského zásahu, ale spíš nebezpečí, že hlad, bída a zoufalství by mohly Evropany přimět k tomu, že si do čela svých států zvolí komunisty, kteří pak budou poslušně plnit pokyny Moskvy; že americká ekonomická pomoc bude mít okamžitý příznivý psychologický dopad a později i reálné výsledky, které takový trend zvrátí; že Sovětský svaz sám takovou pomoc nepři-

jme a nedovolí to ani svým satelitům, což zatíží jeho vztahy s nimi; a že se Spojené státy mohou chopit jak geopolitické, tak morální iniciativy v nastupující studené válce.

Stalin se do nastražené pasti Marshallova plánu chytil, takže úloha vystavět zeď, která rozdělila Evropu, připadla nakonec jemu. Zaskočený a nepřipravený vyslal na Marshallovo pozvání velkou delegaci k projednání sovětské účasti na plánu poválečné obnovy, pak ji odvolal, ale delegátům východoevropských zemí dovolil zůstat, aby jim nakonec zakázal – nejdramatičtěji Čechům, jejichž představitelé si pro tu zprávu doletěli do Moskvy – pomoc přijmout.⁴³ Na obvykle sebejistého kremelského diktátora to byl netradičně podřadný výkon, což vypovídá o tom, že strategie zdržování, jejímž úhelným kamenem Marshallův plán byl, už od první chvíle do značné míry nabourávala Stalinovy cíle. Další redigování filosofických textů bude zřejmě muset počkat.

ČESKOSLOVENSKO, JUGOSLÁVIE A BLOKÁDA BERLÍNA. Stalin na Marshallův plán reagoval přesně tak, jak předpověděl Kennan: zesílením tlaku všude, kde to bylo v jeho moci. V září 1947 oznámil utvoření Informbyra, což byla nejnovější verze předválečné Kominterny a jehož úlohou bylo prosazovat stalinskou ortodoxii v mezinárodním komunistickém hnutí. „Moc si nevyskakujte,“ řekl protestujícímu Polákovi Andrej Ždanov, Stalinův dozorčí v nové organizaci. „My v Moskvě víme nejlépe, jak uplatňovat marxismus-leninismus.“⁴⁴ Co to znamená, se ukázalo v únoru 1948, kdy Stalin schválil československým komunistům plán na uchopení moci v jejich zemi, která jako jediná ve východní Evropě ještě měla demokratickou vládu. Krátce po tomto převratu bylo nalezeno mrtvé tělo ministra zahraničí Jana Masaryka – syna Tomáše G. Masaryka, zakladatele samostatného československého státu po 1. světové válce – na nádvoří paláce, který byl sídlem jeho úřadu. Jestli spáchal sebevraždu skokem z okna, nebo byl tímto způsobem zavražděn, se dodnes nezjistilo.⁴⁵ To samo o sobě však není rozhodující, protože, jak situace vypadala, nádeje na *jakoukoli* nezávislost v rámci Stalinovy sféry vlivu zahynuly spolu s Masarykem.

Přes Stalinovo úsilí však všechny komunistické země v jeho sféře neskončily. Jugoslávie byla od konce 2. světové války jedním z nejspolehlivějších spojenců Sovětského svazu, ale její vůdce Josip Broz Tito se dostal k moci vlastní zásluhou. Byl to on se svými partyzány, a ne Rudá armáda, kdo vyhnal nacisty; jeho setrvání u moci nezáviselo, na rozdíl od ostatních východoevropských vůdců, na Stalinově podpoře. Když se Informbyro pokou-

šelo podřídít Tita své ortodoxii, jugoslávského vůdce to popudilo natolik, že se koncem června 1948 s Moskvou otevřeně rozešel. Stalin dával ostentativně najevo, že mu to vůbec nedělá starosti. „Pohnu malíčkem a žádný Tito nebude.“⁴⁶ Ve skutečnosti tento první případ vzdoru komunisty proti Kremlu uvedl v Sovětském svazu a v mezinárodním komunistickém hnutí do pohybu mnohem víc než jeden malíček, ale Tito přežil – a brzy začal dostávat hospodářskou pomoc od Spojených států. Jugoslávský diktátor je možná „zkurvysyn“, ocenil Tita lakonicky nový americký ministr zahraničí Dean Acheson v roce 1949, ale teď je to „náš zkurvysyn“.⁴⁷

Mezitím se Stalin pustil do dalšího, ještě méně nadějného dobrodružství: do blokády Berlína. Dokonce ještě dnes zůstávají jeho motivy nevyjasněné. Zřejmě doufal, že Američany, Brity a Francouze vytláčí z jejich sektorů rozděleného města, když využije jejich závislosti na komunikacích vedoucích sovětskou okupační zónou, jež západní mocnosti nezbytně potřebovaly k zásobování svých částí Berlína. Nebo se možná snažil narušit úsilí, které západní mocností vyvíjely při konsolidaci svých zón. Ať už byly Stalinovy důvody jakékoli, blokáda se mu vymstila stejně tvrdě jako pokusy ukáznit Tita. Západní spojenci zorganizovali letecký most do obleženého města, čímž získali hlubokou vděčnost Berlínanů, úctu velké části Němců a globální propagandistický triumf, v jehož světle Stalin vypadal jako brutální a zároveň neschopný politik. „Darebáci,“ poznamenal stárnoucí vůdce zaskočeně nad diplomatickou depeší s informacemi o tomto vývoji. „To všechno jsou lži... Není to blokáda, jenom obranné opatření.“⁴⁸

Možná to i bylo obranné opatření, jenomže jeho agresivní charakter, a stejně tomu bylo i u dalších kroků, jimiž Stalin reagoval na Marshallův plán, nakonec bezpečnostní situaci Sovětského svazu nezlepšil, ale zhoršil. Přebírat v Československu přesvědčil americký Kongres, který dosud ještě Trumanův program na obnovu Evropy neschválil, aby to urychleně napravil. Události v Praze spolu s blokádou Berlína přesvědčily evropské příjemce americké pomoci, že potřebují také vojenskou ochranu: to je přimělo k úsilí o vytvoření Severoatlantického paktu, který vůbec poprvé v dějinách zavazoval Spojené státy k obraně západní Evropy v době míru. V květnu 1949, kdy Stalin blokádu Berlína neochotně odvolal, došlo ve Washingtonu k podpisu Severoatlantické smlouvy, NATO (North Atlantic Treaty Organization), a v Bonnu byla vyhlášena Spolková republika Německo – další věc, kterou si Stalin nepřál. Odpadlictví Josipa Broze Tita zůstalo nepotrestáno, což demonstrovalo fakt, že i samotní komunisté mohou získat určitý stu-

peň nezávislosti na Moskvě. A také se neobjevovaly žádné náznaky rozporů mezi kapitalisty – nebo anglo-americké války –, v což Stalin pod vlivem svých ideologických iluzí doufal. Jeho strategie, která měla vést k ovládnutí poválečné Evropy, ležela v troskách. Vinu musel Stalin dávat především sám sobě.

VI.

TAK TO ALESPOŇ VYPADÁ při zpětném pohledu. Ve své době se to ovšem takhle nejevilo. Naopak, v letech 1949–1950 lidé viděli řadu *očividných* nezdaru Západu, i když žádný z nich nebyl tak zásadní, aby zvrátil proces, v jehož průběhu se Američané spolu se svými spojenci ujímali iniciativy tam, kde to mělo rozhodující význam, tedy v Evropě. Jenomže ti, kdo tyto události prožívali, neměli možnost to rozpoznat. V jejich očích jako kdyby evropská vítězství Západu zcela zastínilo neočekávané a téměř souběžné rozšíření studené války na několik dalších rozsáhlých front – a všude se vyhlídky zdály nepříznivé.

První z těchto front byla oblast vyspělé vojenské techniky. Američané předpokládali, že jim atomový monopol vydrží šest až osm let, proto jim nedělala velké starosti značná převaha konvenčních sil Rudé armády v Evropě. „Dokud si před světem dokážeme udržet náskok v průmyslové výrobě, dokud budeme schopni ovládat oceány a udeřit kdekoli na souši atomovou bombou,“ konstatoval ministr obrany James Forrestal koncem roku 1947, „dotud můžeme podstoupit určitá rizika, jež by jinak byla nepřijatelná.“⁴⁹ Základní podmínkou Marshallova plánu bylo, že Spojené státy se mohou zaměřit na hospodářskou obnovu Evropy a po tu dobu odložit rozšiřování svých konvenčních vojenských sil na úroveň, která by se rovnala sovětskému potenciálu. Bomba Rusy odstraší a Američané zatím postaví Evropany hospodářsky na nohy – a vrátí jim sebedůvěru.

Ale 29. srpna 1949 Sovětský svaz získal vlastní bombu. Stalin nepovolil veřejné oznámení úspěšné zkoušky, k níž došlo v kažasské poušti. Ale už za několik dnů prokázaly detektory na palubě amerického letounu radioaktivní spad, a to při jednom z nedávno zahájených průzkumných letů zaměřených na sběr takových údajů – nepochybné znamení, že na sovětském území byla odpálena atomová bomba. Truman, překvapený, že k tomu došlo tak brzy, měl strach, že i kdyby se tuto informaci pokusil potlačit, pronikla by na veřejnost tak jako tak. Proto 23. září oznámil existenci první sovětské nukleární zbraně a Kreml to následně potvrdil.

Možné důsledky byly pro Američany skličující. Bez atomového monopolu musela Trumanova vláda uvažovat o rozšíření svých konvenčních sil, a možná dokonce o trvalém rozmístění jejich části v Evropě. To byla eventualita, se kterou Severoatlantická smlouva nepočítala. Dále musela zajistit vývoj a výrobu dalších atomových bomb, pokud si USA měly udržet kvantitativní a kvalitativní náskok před SSSR. A byla také znenadání nucena začít zvažovat další, ještě drastičtější možnost, o jejíž existenci američtí vědci Trumana informovali teprve v tomto okamžiku: pokusit se o sestrojení „superbomby“, jak se jí tehdy říkalo – dnešním jazykem termonukleární nebo vodíková bomba –, která bude přinejmenším tisíckrát silnější než jaderné zbraně, jež zpusťily Hirošimu a Nagasaki.

Truman nakonec odsouhlasil všechny tři alternativy. V tichosti schválil urychlení výroby atomových bomb: v okamžiku sovětské jaderné zkoušky jich Spojené státy měly ve své výzbroji necelých 200, což podle Pentagonu nedostačovalo k zaručenému vítězství nad Sovětským svazem, kdyby došlo ke skutečné válce.⁵⁰ Prezident potom, 31. ledna 1950, oznámil, že Spojené státy budou vyvíjet „superbomby“. Nejdéle se Truman bránil možnosti budování rozsáhlých konvenčních ozbrojených sil, hlavně kvůli vysokým nákladům, které by to vyžadovalo. Výroba dalších atomových, a dokonce i vodíkových bomb bude pořád ještě levnější než rozšíření pozemních, námořních a leteckých sil téměř na úroveň jejich nedávných válečných stavů. Truman, který doufal, že mu „mírové dividendy“ umožní po letech deficitů dosáhnout vyrovnaného federálního rozpočtu, na sebe vzal zásadní riziko schválením Marshallova plánu, který Spojené státy zavazoval investovat téměř deset procent státních výdajů do evropské obnovy. Jednoznačně bude nutné něčeho se vzdát – ať už fiskální rovnováhy, zvýšení výdajů na zbrojení nebo hospodářské obnovy Evropy –, protože nebylo možné zvládnout všechny tyto cíle a ještě se vypořádat s novou nejistotou, kterou s sebou přinesl sovětský atomový průlom.

Druhá bojová linie studené války se v téže době vynořila ve východní Asii, kde 1. října 1949 – týden po Trumanově oznámení sovětské atomové zkoušky – vyhlásil vítězný Mao Ce-tung ustavení Čínské lidové republiky. Oslavy, které uspořádal na pekingském náměstí Tchien-an-men, stvrzovaly definitivní konec občanské války mezi čínskými nacionalisty a čínskými komunisty, která trvala téměř celé čtvrtstoletí. Maův triumf překvapil nejen Trumana, ale i Stalina: oba měli zato, že nacionalisté pod vedením svého dlouholetého vůdce Čankajška budou po 2. světové

válce v Číně nadále vládnout. Ani jeden z nich nepředpokládal, že za pouhé čtyři roky po japonské kapitulaci budou nacionalisté prchat na ostrov Tchaj-wan a komunisté se budou ujímat vlády nad nejlidnatější zemí světa.

Bude to také znamenat, že se Čína stane sovětským satelitem? Pod dojmem toho, co se dělo v Jugoslávii, se Truman a jeho poradci domnívali, že nikoli. „Moskva má před sebou velice těžký úkol podřídit čínské komunisty své absolutní kontrole,“ uzavíralo svůj rozbor situace ministerstvo zahraničí v roce 1948, „i kdyby jen z toho důvodu, že Mao Ce-tung už je ve své straně pevně u moci nesrovnatelně delší dobu než Tito.“⁵¹ Jak Mao, tak Tito už dlouho svrchovaně vládli svým stranám, oba je dovedli k vítězství v občanských válkách, které pokračovaly i po skončení války světové, a oba svá vítězství vydobyli bez pomoci Sovětského svazu. Američtí představitelé, vědomi si nečekaných výhod, které s sebou nesl Titův rozchod se Stalinem, se utěšovali argumentací, že ztráta Číny jejím přechodem ke komunismu se nerovná zisku pro Sovětský svaz. Byli toho názoru, že by se Mao mohl docela dobře projevit jako „asijský Tito“. Proto na sebe americká vláda nevzala žádné závazky týkající se obrany Tchaj-wanu, přestože to mocná domácí pročankajškovská čínská lobby v USA požadovala. Spojené státy, jak to vyjádřil ministr zahraničí Acheson, jednoduše „počkají, až se usadí prach“.⁵²

To byla neprozíravá poznámka, protože Mao neměl v úmyslu následovat Titova příkladu. I když své vlastní hnutí vybudoval jen s malou pomocí Moskvy, byl nový vůdce Číny horlivý marxista-leninista, a proto byl taky víc než ochoten respektovat Stalina jako hlavu mezinárodního komunistického hnutí. Nová Čína, prohlásil v červnu 1949, se musí spojit „se Sovětským svazem... a proletariátem a širokými lidovými masami ve všech ostatních zemích a vytvořit jednotnou mezinárodní frontu... musíme se přidat na jednu stranu“.⁵³

Maovy důvody byly v první řadě ideologické: marxismus-leninismus mu dával možnost svázat svou revoluci s bolševickou revolucí z října 1917, již považoval za nejúspěšnější revoluční převrat v celých dějinách lidstva. Další užitečný precedens představovala stalinská diktatura, jejímž příkladem se Mao při svém vládnutí v Číně hodlal řídit. A ještě ke všemu měl pocit, že ho Američané zradili. Za války kontakty s Američany vítal, ale brzy o nich usoudil, že se přidali na Čankajškovu stranu, protože právě jemu poskytovali soustavnou vojenskou a hospodářskou pomoc – Mao nepochopil, že Trumanova vláda to dělala jen neochotně, pod tlakem domácí čínské lobby, a pokračovala v tom

ještě dlouho, když už byla přesvědčena, že Čankajšek nemůže zvítězit. Nový komunistický vůdce Číny z toho ale vyvodil závěr, že Truman připravuje invazi na pevninu s cílem vrátit moc do rukou nacionalistů. Přetížení Američané, zavalení prací na obnově Evropy a sužování obavami kvůli své slabosti v oblasti konvenčních vojenských sil, na nic takového ani nepomysleli. Jenomže Maův strach, že by k tomu mohlo dojít – spolu s jeho odhodláním osvědčit se jako kovaný revolucionář a napodobit ve své zemi Stalinovu diktaturu – byl dostatečně silný na to, aby ho pevně zařadil do sovětského šiku.⁵⁴

Prohlášení, ve kterém vyjádřil vůli „přidat se na jednu stranu“, zase na druhé straně živilo ve Spojených státech obavy, že mezinárodní komunismus se stal – bez ohledu na opačný příklad Titovy Jugoslávie – monolitem řízeným z Moskvy. Co když třeba Stalin už dávno uvažoval o vítězství čínských komunistů jako o své „druhé frontě“ ve studené válce pro případ, že by jeho strategie v Evropě neuspěla? „Tato čínská vláda je ve skutečnosti nástrojem ruského imperialismu,“ připustil Acheson krátce po Maově nástupu k moci.⁵⁵ Že by se Stalin takovou dlouhodobou velkou strategií v Asii zaobíral, o tom žádný důkaz nemáme, okamžitě však pochopil možnosti, které mu Maův úspěch skýtá, a hledal cesty, jak jej využít.

Prvním Stalinovým krokem, pro něj dosti netypickým, byla omluva čínským soudruhům za to, že je podceňoval: „Naše názory nebyly vždycky správné,“ řekl čínské delegaci, která přijela z Pekingu v červenci 1949. Vzápětí ovšem přikročil k návrhu na vytvoření „druhé fronty“, které se Američané obávali:

Měla by mezi námi být určitá dělba práce... Sovětský svaz nemůže... mít stejný vliv [v Asii] jako Čína... Ze stejného důvodu nemůže mít Čína stejný vliv v Evropě, jako má Sovětský svaz. A tak v zájmu mezinárodní revoluce... vy můžete převzít víc zodpovědnosti na východě... a my převezmeme víc odpovědnosti na západě... Je to zkrátka naše nevyhnutelná povinnost.(56)

Mao souhlasil, a v prosinci 1949 se vydal na dlouhou cestu do Moskvy – byl to jeho vůbec první výjezd do zahraničí –, aby se setkal s vůdcem světového komunistického hnutí a aby spolu vypracovali společnou strategii. Návštěva trvala dva měsíce a nakonec byla završena podpisem čínsko-sovětské smlouvy – ta zhruba odpovídala necelý rok starému Severoatlantickému paktu –, v níž se oba komunistické státy zavazovaly ke vzájemné pomoci v případě vojenského napadení.

Právě v této době - kdy Mao pobýval v Moskvě a Truman rozhodoval o vývoji vodíkové bomby - propukly dvě špionážní aféry. Jedna ve Spojených státech a druhá ve Velké Británii. 21. ledna byl někdejší představitel amerického ministerstva zahraničí Alger Hiss obviněn z krivopřísežnictví, když pod přísahou popřel, že byl koncem 30. a počátkem 40. let sovětským agentem. O tři dny později britská vláda oznámila, že se německý vědec Klaus Fuchs, který před válkou emigroval z Německa, přiznal ke špionáži pro Rusy, jíž se dopustil, když za války pracoval na projektu Manhattan.

Obavy ze špionáže nebyly ničím novým. Zvěsti o sovětském vzvědačství se objevovaly po celou dobu války. V roce 1947 už byly Trumanovy obavy dost silné na to, aby zahájil program prověrek loajality ve vládních úřadech. Nicméně až do obvinění Algera Hise a Fuchsova přiznání, k nimž došlo téměř současně, se neobjevilo nic, co by špionáž nevyvratitelně potvrdzovalo. Teď už nebylo zapotřebí žádných dalekosáhlých spekulací, aby lidé dospěli k závěru - správnému, jak se později ukázalo - že to byli špioni, kdo Sovětskému svazu umožnil tak rychlý úspěch při konstrukci atomové bomby.⁵⁷ To vzápětí podnítilo otázku, zda tedy také neusnadnili Maovo vítězství v Číně. Průběh událostí se zdál příliš katastrofální na to, aby k němu došlo prostě jen shodou okolností. Jednotlivé kamínky informační mozaiky se v hlavách domácích kritiků vlády začínaly samovolně skládat v hrozivé obrazy.

Nejhlučnější mezi těmi, kdo takové mozaiky usilovně sestavovali, byl Joseph McCarthy. Dosud bezvýznamný republikánský senátor z Wisconsinu se v únoru 1950 začal ptát, jak mohl Sovětský svaz získat atomovou bombu tak rychle zrovna v té době, kdy se komunisté právě tak rychle zmocnili Číny. Jeho obžalobná odpověď - svérázné posluchačstvo, před kterým zazněla poprvé, tvořil Ženský republikánský klub z Wheelingu v Západní Virginii - zněla, že „to nezpůsobil nepřítel vysláním invazních vojsk k břehům naší země, ale zrádcové činy těch..., kdo se těšili všem výhodám, jaké mohl nabídnout nejbohatší stát na světě - nejlepší domovy, nejlepší univerzitní vzdělání a nejlepší zaměstnání ve vládních službách, [jaké] jsme schopni poskytnout“.⁵⁸ Trumanova administrativa strávila několik příštích měsíců odrážení MacCarthyových obvinění, která ztrácela na věrohodnosti tím více, čím se je senátor ze všech sil snažil poděpřit. Ať už byla situace jakkoli špatná, vysvětlení operující se zradou na nejvyšších místech jako by již překračovalo hranice uvěřitelnosti - až do 25. června 1950, kdy Severní Korea napadla Jižní Koreu.

VII.

KOREU, STEJNĚ JAKO NĚMECKO, obsadily a okupovaly společně sovětské a americké ozbrojené síly na konci 2. světové války. Korea byla součástí japonského císařství od roku 1910, a když se v létě 1945 japonský odpor náhle zhroutil, měla Rudá armáda, která plánovala invazi do Mandžuska, najednou volnou cestu i do Severní Koreje. A cesta do Jižní Koreje se zase otevřela pro některé americké jednotky, jejichž původním úkolem byla invaze na mateřské japonské ostrovy. K okupaci korejského poloostrova tedy došlo spíš shodou okolností než v rámci plánovaných akcí. Pro to svědčí i skutečnost, že se Moskva s Washingtonem byly schopné bez obtíží dohodnout, že 38. rovnoběžka dělicí poloostrov na dvě poloviny bude sloužit jako demarkační linie do doby, než bude vytvořena vláda jednotného korejského státu a okupační síly se stáhnou.

Okupační vojska v letech 1948-1949 skutečně odešla, ale k dohodě o tom, kdo bude v zemi vládnout, nedošlo. Místo toho zůstala rozdělená na Američany podporovanou Korejskou republiku, která ovládala jih na základě voleb potvrzených Organizací spojených národů, a Sověty podporovanou Korejskou lidově demokratickou republiku na severu, ve které se žádné volby nekonaly. Hrozba občanské války byla to jediné, co tehdy rozdělenou zemi sjednocovalo, protože obě strany prohlašovaly, že jsou legitimní vládou celého poloostrova, a navzájem si hrozily vojenským vpádem.

K tomu ale jedna jako druhá potřebovala podporu příslušné patronátní velmoci. Američané však svému jihokorejskému spojenci takovou podporu odepřeli. Hlavně proto, že Trumanova vláda se už dříve rozhodla vyklidit všechna vojenská postavení na asijské pevnině a soustředit se na obranu ostrovních opěrných bodů, jako byly Japonsko, Okinawa a Filipíny - nikoli však Tchaj-wan. Jihokorejský prezident Li Syn-man se pokoušel pro své plány na osvobození severu získat podporu ve Washingtonu i u generála Douglase MacArthura, který byl velitelem amerických okupačních sil v Japonsku, ale nikdy neuspěl. Jedním z důvodů, proč Američané stáhli svá vojska z Jižní Koreje, byla právě obava, že by nevypočitatelný Li Syn-man mohl zahájit „pochod na sever,“ a zatáhnout je tak do války, o kterou nestáli.⁵⁹

Li Syn-manův severní protějšek Kim Ir-sen měl s jihem podobné záměry a po určité dobu i podobnou zkušenost se svým velmocenským sponzorem. Opakovaně se snažil najít v Moskvě podporu pro vojenské tažení za sjednocení Koreje a opakovaně se setkával s odmítnutím - až do ledna roku 1950, kdy na další

z řady svých žádostí o podporu dostal povzbudivější odpověď. Zdá se, že tuto změnu stanoviska způsobilo Stalinovo přesvědčení, že v danou chvíli je otevření „druhé fronty“ ve východní Asii proveditelné a že by ji mohl zbudovat rukama svých prostředníků, což by minimalizovalo rizika pro SSSR, a že Američané na to nebudou reagovat. Nic přece neudělali ani pro záchranu čínských nacionalistů, a navíc ministr zahraničí Acheson 12. ledna 1950 veřejně vyhlásil, že americký „obrný perimetr“ nezasahuje do Jižní Koreje. Stalin jeho projev četl velmi pečlivě – a také si mohl prostudovat (díky laskavosti britských špiónů) přísně tajnou studii Rady národní bezpečnosti, ze které Acheson vycházel – a pověřil svého ministra zahraničí Molotova, aby celou věc prodiskutoval s Mao Ce-tungem. Sovětský vládce potom informoval Kim Ir-sena že, „podle informací přicházejících ze Spojených států... tam převládají nálady proti zasahování“. Kim zase Stalina ujistil, že „útok bude bleskový a válka skončí vítězně do tří dnů“.⁶⁰

To, že Stalin dal Kim Ir-senovi zelenou, bylo součástí širší strategie, kterou už dříve prodiskutoval s Číňany. Jejím cílem bylo převzít iniciativu ve východní Asii, proto krátce po schválení invaze do Jižní Koreje povzbuzovali Sověti také Ho Či Mina, aby v Indočíně vystupňoval ofenzivu proti Francouzům. Úspěchy v obou oblastech budou udržovat dynamiku procesu nastartovaného Maovým vítězstvím v předchozím roce. To vykompenzuje neúspěchy, které Sovětský svaz potkaly v Evropě, a pomůže čelit stále zjevnější snaze Američanů zapojit Japonsko do svého systému poválečných vojenských aliancí. Dílčí výhodou této strategie bylo, že nevyžadovala přímé sovětské angažmá: iniciativu převezmou Severní Korea a Viet Minh pod záminkou, že bojují za sjednocení svých rozpuštěných zemí. A Číňané, stále dychtící po Stalinově imprimatur, které by potvrdilo pravdivost jejich revoluce, byli víc než ochotni kdykoliv poskytnout veškerou logistickou podporu, pokud to bude potřeba.⁶¹

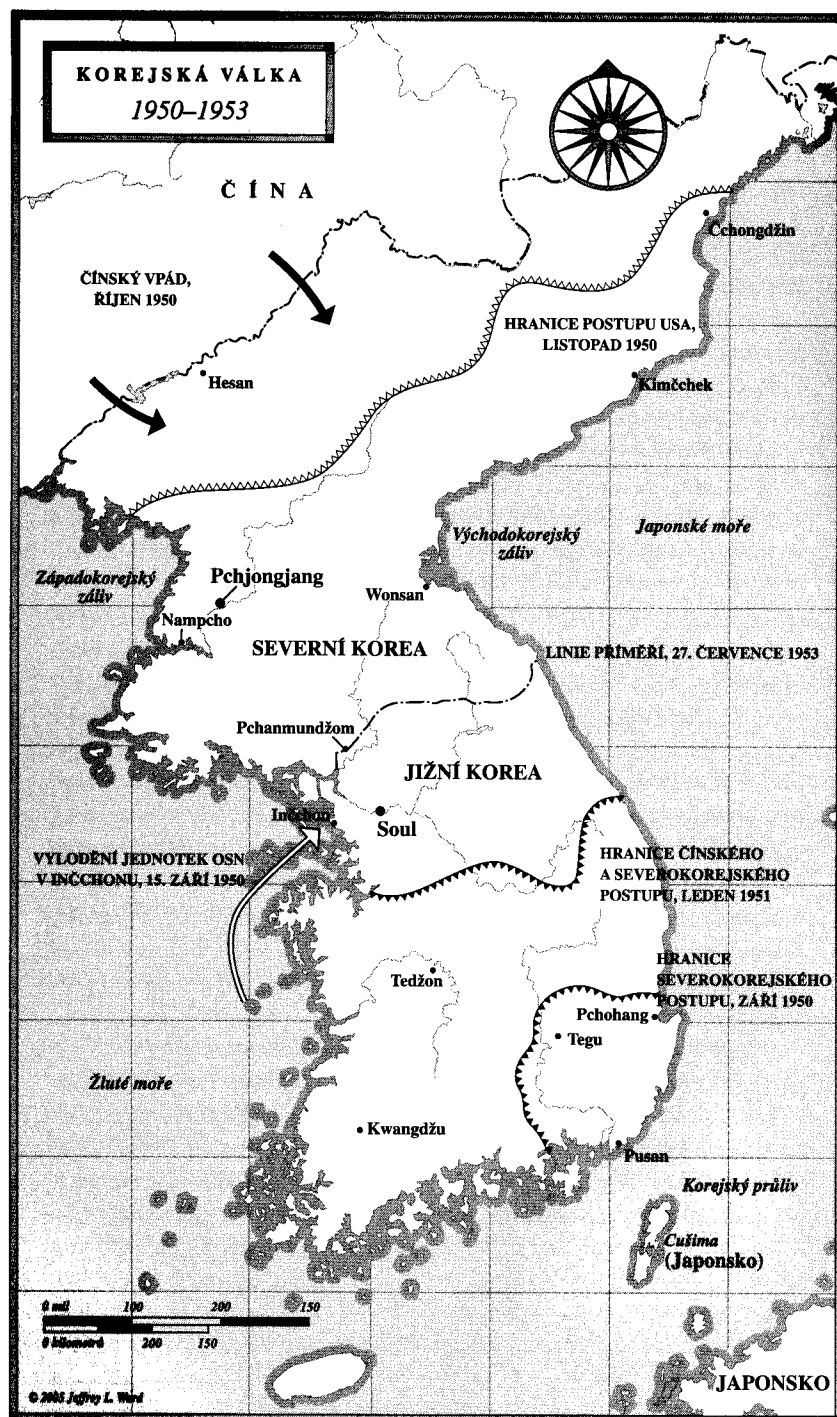
Takové tedy byly okolnosti, které vedly k severokorejské invazi do Jižní Koreje. Jedinou věcí, kterou Stalin neodhadl, byl dopad, jaký to bude mít na Američany. V USA tento náhlý útok způsobil skoro stejně velký otřes, jakým bylo přepadení Pearl Harboru před devíti lety, a jeho důsledky pro strategii Washingtonu byly přinejmenším srovnatelně dalekosáhlé. Jižní Korea sama o sobě měla pro světovou mocenskou rovnováhu jen malý význam, ale skutečnost, že byla napadena tak bezostyšně – přes 38. rovnoběžku, jež byla hranicí garantovanou Organizací spojených národů –, působila jako útok na celý poválečný systém kolektivní bezpečnosti. Vždyť právě agresivní akce tohoto typu

vedly ke zhroucení mezinárodního řádu ve 30. letech a následně k vypuknutí 2. světové války. Truman nepotřeboval dlouho přemýšlet o tom, co udělá: „Nemůžeme nechat OSN padnout,“ říkal svým poradcům opakovaně.⁶² Jeho vládě stačilo pár hodin k rozhodnutí, že Spojené státy budou Jižní Koreu bránit. Nikoli však jen svou autoritou, ale také autoritou OSN.

Dalo se to udělat rychle ze dvou důvodů. Ten první spočíval v tom, že americké ozbrojené síly se nacházely přímo v sousedství ohroženého poloostrova, na území okupovaného Japonska – aspekt, který Stalin, zdá se, přehlédl. Druhým důvodem – a dalším Stalinovým opomenutím – pak byla skutečnost, že v Radě bezpečnosti OSN tou dobou chyběl sovětský delegát, a Stalin tudíž nemohl uplatnit své právo veta a tím akci Spojených národů zabránit. Svého zástupce odvolal před několika měsíci na protest proti tomu, že světová organizace odmítla přijmout čínské komunisty. A tak se mezinárodní společenství, na základě souhlasu OSN, dokázalo během několika dní zmobilizovat, aby čelilo této nové hrozbě, což byla další reakce, s níž Stalin nepočítal.

Reakce, která – a to je třeba říci – málem ztroskotala. Americká a jihokorejská vojska byla útokem zatlačena do jihovýchodního cípu korejského poloostrova a možná by musela být evakuována úplně, nebýt brilantního manévru velitele sil OSN generála MacArthura, který Severokorejce zaskočil v polovině září útokem z moře, odvážným vyloděním v Inčchonu poblíž Soulu. MacArthur severokorejskou armádu brzy uzavřel do pasti jižně od 38. rovnoběžky a téměř bez odporu postupoval do Severní Koreje. Stalin, otřesený vývojem událostí, se už skoro smířoval s prohranou válkou, a dokonce i s možností, že Američané budou okupovat i Severní Koreu, která přímo hraničila jak s Čínou, tak i se Sovětským svazem: „Co s tím,“ podotkl rezignovaně. „Tak ať. Ať jsou Američani našimi sousedy.“⁶³

Zbývala ovšem ještě otázka, co udělají Číňané. Mao invazi do Jižní Koreje podporoval, a navíc dokonce ještě před vyloděním v Inčchonou – tuto operaci předvídal a varoval Kim Ir-sena, aby se na ni připravil – začal přemísťovat své jednotky z pobřeží proti Tchaj-wanu k hranici se Severní Koreou. „Neměli bychom nechat Korejce bez podpory,“ řekl svým poradcům počátkem srpna. „Musíme jim podat pomocnou ruku tím, že do Koreje vyšleme dobrovolníky.“⁶⁴ Ve Washingtonu se možné čínské intervence obávali, a Truman proto MacArthurovi nařídil, aby nepostupoval až k řece Ja-lu, která tvořila čínsko-korejskou hranici. Ministerstvo zahraničí se zatím přes různé prostředníky snažilo Číňany odstrašit poukazováním na pravděpodobnost obrovských ztrát na životech

čínských vojáků. Mao měl po určitou dobu potíže s tím, aby o nutnosti intervence přesvědčil své vlastní soudruhy z čínského vedení. To Stalina na začátku října přimělo sdělit Kim Ir-senovi, že bude muset evakuovat Severní Koreu úplně. Brzy nato ale Mao doma prosadil svou a mohl Rusy a Severokorejce informovat, že jim Číňané brzy přijdou na pomoc.⁶⁵

A tak se koncem listopadu 1950 zase jednou dvě armády setkaly na opačných březích jedné řeky – tentokrát ale s vědomím, že nyní nebude následovat jásot, potřásání rukou, tanec, popíjení a naděje. „Myslel jsem si, že už tu válku máme vyhranou!“ vzpomínal jeden americký důstojník. „Byl Den díkůvzdání a my jsme dostali k jídlu všechno, co bychom o tomhle svátku měli doma, kdybychom tam byli... V té době [jsme] se blížili k řece Ja-lu, a to znamenalo, že pojedeme domů.“⁶⁶ Jenomže armáda na druhém břehu řeky měla jinou představu. „Máme v úmyslu,“ vysvětloval její nejvyšší velitel Mao Ce-tung Stalinovi, „vyřešit [korejský] konflikt, to znamená zničit americké ozbrojené síly v Koreji nebo je zároveň s vojenskými jednotkami ostatních agresorů vytlačit ze země.“⁶⁷ 26. listopadu začalo přibližně 300 000 čínských vojáků tento slib plnit – s vytrubujícími polnicemi, s útoky lidských vln a se všemi výhodami momentu překvapení na své straně. O dva dny později MacArthur informoval Sbor náčelníků štábů: „Čelíme teď úplně nové válce.“⁶⁸

VIII.

PORÁŽKA ZEMÍ OSY a jejich spojenců ve 2. světové válce tedy do poválečného světa pocit bezpečí nevněsla. Na konci roku 1950 už Spojené státy, Velká Británie a Sovětský svaz nemohly lidské a materiální ztráty, kterými zaplatily za vítězství nad Německem a Japonskem, chápat jako cenu zaplacenou za více jistoty. Členské země Velké koalice byly teď protivníky ve studené válce. Jejich zájmy se ukázaly jako neslučitelné; ideologie zůstávaly nadále přinejmenším stejně vyhraněné jako před válkou; strach z překvapivého útoku stále pronásledoval vojenské velitele ve Washingtonu, Londýně i Moskvě. Zápas, který začal kvůli poválečnému uspořádání v Evropě, se nyní přelil i do Asie. Stalinova diktatura neubránila nic ze své krutosti ani se nijak nemírnila v krvavých čistkách, na něž se spoléhala odjakživa. Ale s nástupem mccarthismu ve Spojených státech a s přibývajícím nezvratným důkazem o tom, že špionáž ve prospěch Sovětů kvetla na obou stranách Atlantiku, už vůbec nebylo jisté, jestli si samotné západní demokracie dokážou

zachovat toleranci vůči domácím názorovým odpůrcům a úctu k občanským svobodám, tedy své základní hodnoty, jimiž se lišily od diktatur, ať už fašistických nebo komunistických.

„Podstatou věci je, že trocha totalitářství je uložena kdesi hluboko v každém z nás bez výjimky“, řekl Kennan studentům Státní válečné akademie (National War College) v roce 1947. „Pouze hřejivé světlo důvěry a bezpečí je tím, co tohoto zlého ducha drží na uzdě... Pokud se důvěra a bezpečí vytratí, nemyslete si, že není připraven zaujmout jejich místo.“⁶⁹ Toto varování od autora „strategie zadržování“ – podle níž protivník, který má být zadržován, mohl stejně snadno působit mezi těmi, kdo se těší svobodě, jako mezi jejími nepřáteli – ukazovalo, jak všudypřítomný začínal být strach v poválečném světovém řádu, do něhož lidé předtím vkládali takové naděje. Také nám to pomáhá pochopit, proč Orwellův román *1984*, který v červnu 1949 vyšel, zaznamenal okamžitý literární úspěch – s tím že, jak poznamenaly *New York Times*, „výkřiky hrůzy byly ještě silnější než potlesk“.⁷⁰

Jenomže Orwellova vize počítala alespoň s nějakou budoucností, ať už jakkoli ponurou. Kennan se však na počátku roku 1950 obával, že třeba už vůbec žádná budoucnost *nebude*. V přísně tajném memorandu připraveném pro Trumanovu vládu, která je ale ignorovala, upozorňoval, že použití síly historicky bylo „prostředkem k dosažení cíle, jímž nebyla válka samotná, ... cíle, který přinejmenším nebyl popřením základů života vůbec“. Atomová a vodíková bomba tuto povahu ovšem neměly:

Vracejí nás zpátky, mimo hranice západní civilizace, k takovému pojetí války, které bylo kdysi běžné u asijských hord. Nelze je [atomové zbraně] fakticky uvést v soulad s politickým účelem, který dává přednost ovlivňování života nepřátel před jejich vyhubením. Neberou v potaz konečnou odpovědnost, kterou lidé za sebe navzájem mají, dokonce i za chyby a nedostatky těch druhých. Jsou založeny na nevyřčeném předpokladu, že člověk nejen může být, ale že opravdu je svým nejhorším a nejstrašlivějším nepřítelem.

To poučení, tvrdil Kennan, najdeme už v Shakespearovi:

*Všechno pak pozře násilí,
na němž se živí zvůle, zvůli sytí lačnost
a lačnost jako nenažraný vlk
ve smečce se zvůlí a násilím,
vedena nenasytnou hltavostí,
sežere sama sebe“.*⁷¹

KAPITOLA DRUHÁ

ZÁCHRANNÉ ČLUNY A ČLUNY SMRTI

PREZIDENT TRUMAN: *Podnikneme veškeré kroky nezbytné ke zvládnutí vojenské situace, přesně tak jako vždycky.*

REPORTÉR: *Patří k tomu i atomové bomby?*

PREZIDENT TRUMAN: *Patří k tomu všechny zbraně, které máme... Vojenský velitel v poli bude mít pravomoc použít tyto zbraně, jakou měl vždycky.*

TISKOVÁ KONFERENCE PREZIDENTA USA,
30. 11. 1950¹

ČÍNSKÁ LIDOVÁ DOBROVOLNICKÁ ARMÁDA – abychom použili její oficiální, byť zavádějící označení – začala potají překračovat řeku Ja-lu v polovině října. Na konci listopadu už byla připravena, a když se síly Spojených národů, tvořené hlavně americkými a jihokorejskými jednotkami, přiblížily k čínsko-korejské hranici, Číňané náhle udeřili se zničující silou. V den Trumanovy tiskové konference ustupovaly MacArthurovy armády před zdrcujícím nepřátelským náporem a ve Washingtonu se tou dobou hledala zoufalá opatření k záchraně situace.

2. prosince MacArthur v mezích pravomoci, kterou mu udělil prezident Truman, vydal americkému vojenskému letectvu rozkaz svrhnout pět atomových bomb, z nichž každá měla vybušnou sílu hirošimské pumy, na čínské útočné proudy postupující Korejským poloostrovem. Ačkoliv v otevřeném terénu neměly takový účinek jako proti japonským městům na konci 2. světové války, jejich výbuchy a následné ohnivé bouře přece jen nepřátelskou ofenzivu zastavily. Při atomovém útoku bylo zabito asi 150 000 čínských vojáků a spolu s nimi neznámý počet amerických a korejských válečných zajatců. Spojenci z NATO MacArthurovu akci, kterou podnikl bez konzultace s nimi, okamžitě odsoudili a jen americké veto v Radě bezpečnosti zabránilo zrušení šest měsíců starého rozhodnutí tohoto orgánu, jímž schválil vojenskou akci na obranu Jižní Koreje. Sovětský svaz pod silným tlakem svého čínského spojence, aby provedl odvetný úder svými jadernými zbraněmi, dal Spojeným státům osmačtyřicetihodinové ultimátum: buď zastaví své vojenské operace na

Korejském poloostrově, nebo musí počítat „s těmi nejvážnějšími důsledky“.

Když 4. prosince lhůta vypršela, odstartovaly z Vladivostoku dva sovětské bombardéry. Každý z nich měl na palubě primitivní, ale plně akceschopnou atomovou pumu. Jejich cílem byly jihokorejské přístavy Pusan a Inčchon, které měly rozhodující význam pro zásobování ozbrojených sil OSN. Po výbuchu bomb z nich prakticky nic nezbylo. MacArthur, který měl před očima vlastní ztráty ve dvojnásobném objemu, než kolik způsobily jeho útoky Číňanům, a téměř úplně přerušené zásobovací linie, nařídil americkým bombardérům na japonských základnách, aby svrhly atomové bomby na sovětský Vladivostok a čínská města Šen Jang a Charbin. Zprávy o dalších úderech vyvolaly masové protiamerické nepokoje po celém Japonsku – jež se samo nacházelo v dosahu sovětských bombardérů – a zároveň oznámění Velké Británie, Francie a zemí Beneluxu, že opouštějí Severoatlantickou alianci. Nicméně ještě předtím se svět dověděl o atomových hříbech nad západoněmeckými městy Frankfurtem a Hamburkem – a tak, pokud smíme parafrázovat Kurta Vonneguta, by to mohlo skončit.²

Jenomže neskončilo. Došlo jen k oné výměně slov na tiskové konferenci a k událostem vylíčeným v prvním odstavci. Ty další dva jsou pouhá fikce. Ve skutečnosti si Trumanova vláda pospíšila, aby ujistila média, své občany, své spojence, a dokonce i své nepřátele, že prezidentova slova byla nevhodně zvolena, že použití atomových zbraní v Koreji *není* v plánu a že pravomoc rozhodnout o jakékoli změně v této věci má pouze nejvyšší velitel, tedy prezident. Navzdory šoku, který Američanům způsobil nejvíc pokořující obrat situace na bojišti od dob občanské války, se Spojené státy rozhodly nepřipustit, aby válka překročila meze Korejského poloostrova, i kdyby to mělo znamenat, že celý konflikt uvázne na mrtvém bodě bez vyhlídky na brzké řešení. Když se pak v dubnu 1951 stalo zřejmým, že MacArthur s touto politikou nesouhlasí, Truman ho okamžitě zbavil velení.

Válečný konflikt v Koreji se táhl ještě další dva roky v podmínkách, které se podobaly statické zákopové válce v Evropě v době prvního celosvětového konfliktu. Když se Číňané a Američané i jejich korejsí spojenci na obou stranách konečně dohodli na příměří, tedy v červenci 1953, zanechávala válka Korejský poloostrov zpustošený, bez jednoznačného vítěze, a hranice mezi oběma Korejemi se oproti roku 1950, kdy vše začalo, prakticky vůbec nezměnila. Podle oficiálních statistik zahynulo v boji 36 568 Američanů. O ostatních ztrátách stej-

ně konkrétní údaje k dispozici nemáme, ale je pravděpodobné, že během tří let bojů zahynulo 600 000 čínských vojáků a dva miliony Korejců, vojáků i civilistů.³ Jediným jednoznačným výsledkem korejské války byl precedens, který ustavila: že mohlo dojít ke krvavému a dlouhodobému ozbrojenému konfliktu za účasti států, které vlastnily nukleární zbraně – a ty se dokázaly vyvarovat jejich použití.

I.

TOTALITA NEBYLA V ŽÁDNÉM PŘÍPADĚ JEDINÝM DŮVODEM, PROČ BY SE SVĚT MĚL BÁT, KDYŽ V ROCE 1945 SKONČILA GLOBÁLNÍ VÁLKA. Zbraně, které přivodily japonskou kapitulaci – americké atomové bomby, svržené na Hirošimu a Nagasaki – vyvolaly právě tolik obav jako nadšení. Pokud teď bylo možné, aby jediná bomba zničila celé město, co z toho plynulo pro budoucí války? Vždyť v minulosti se dá najít jen málo případů, že by nějaká zbraň, jakmile ji už lidé jednou sestrojí, zůstala nepoužita. Jediným významným precedents v tomto směru bylo, že se žádná z bojujících stran 2. světové války neuchýlila k nasazení bojových plynů, což byl důsledek nedostatečného zvládnutí jejich rozsáhlého nasazení v předchozím světovém konfliktu. Prakticky ve všech ostatních případech, kdy byla vyvinuta nová zbraň, počínaje luky a šípy a dále přes střelný prach a dělostřelectvo až po bombardéry a ponorky, se vždycky našla příležitost k jejich uplatnění.

Atomové bomby se ale od jakékoli dřívější zbraně zásadně odlišovaly. Byly totiž, jak na to poukázal americký vojenský analytik Bernard Brodie v roce 1946, „mnohem více než milionkrát účinnější, když vezmeme v úvahu poměr objemu ničivé síly zbraně k její váze, než ty nejsilnější soudobé výbušniny“.⁴ Spolehnout se na tyto zbraně v širším měřítku by mohlo, a to doslova, naprosto změnit podstatu válčení tím, že v ohrožení by byly nejenom frontové linie, ale i zásobovací trasy a také městské a průmyslové komplexy v hlubokém týlu. Nic by už nebylo mimo bojiště.

Války existují odnepaměti. Provázely první kmenová a zemědělská společenství a pokračovaly s budováním měst starověkých civilizací, se vznikem národů, říší i moderních států. Měnily se jen bojové prostředky, jaké byly právě po ruce. Ruku v ruce s rozvojem techniky stoupal i počet obětí. První válka, o které máme k dispozici podrobné údaje – mezi Athénami a Spartou v 5. století př. n. l. – zahubila pravděpodobně asi 250 000 lidí. Obě světové války ve 20. století zapříčinily asi třístokrát větší ztráty na

životech. Sklony k násilí, které zmíněné konflikty, a také všechny ostatní mezi nimi, poháněly, zůstaly v podstatě stejné, jak to předpokládal Thúkýdidés: „lidská přirozenost se nemění“.⁵ To, čím se války od sebe lišily, bylo „zlepšování“ výzbroje, které zvyšovalo počty mrtvých.

Tento neblahý trend vedl velkého pruského vojenského teoretika Carla von Clausewitze, jehož práce vznikla po napoleonských válkách, k varovnému závěru, že státy, které se uchylují k neomezenému násilí, jím mohou být pohlceny. Jestliže cílem války bylo ochránit stát – a jak by mohlo nebýt? – pak válka *musí* mít své meze. To měl Clausewitz na mysli, když tvrdil, že válka je „pokračování politiky jinými prostředky... Politický zisk je cílem, válka potom prostředkem k jeho dosažení, a prostředky nelze posuzovat odděleně od jejich účelů“.⁶ Státy se mohou stát obětmi svých válek, jestliže zbraně dosáhnou takové ničivosti, že ohrožují cíle, pro které se válka vedla. Za takových okolností by jakékoliv použití síly mohlo zničit to, co tato síla měla ochránit. Něco takového se stalo v první polovině 20. století. Německá, ruská, rakousko-uherská a osmanská říše zmizely v důsledku porážky v 1. světové válce. Dvě další říše, britská a francouzská, vyšly z války vítězně, ale značně oslabené. Druhá světová válka byla dokonce ještě katastrofálnější. Způsobila nejenom politický zánik celých států, ale také jejich naprostou devastaci a v případě Židů téměř vyhlazení celého národa. Clausewitzova varování před nebezpečími totální války se dostatečně potvrdila dlouho předtím, než Američané svrhli atomové bomby na Hirošimu a Nagasaki.

Navzdory svému převratnému charakteru byla atomová zbraň vyvíjena na základě odvěkého a samozřejmého předpokladu: jestliže bude fungovat, bude také použita. Mezi tisíci lidmi, kteří za války pracovali na projektu Manhattan, se našlo jen málo takových, kdo svou práci chápali jako něco odlišného od vývoje a výroby konvenčních zbraní. Účelem sestavení atomových bomb bylo zaútočit jimi ihned, jakmile budou připraveny k bojovému nasazení, na jakékoli dosud existující nepřátelské cíle.⁷ Technika se možná mění, ale lidský sklon ke stupňování násilí zůstává stejný.

Konstrukteři bomby by asi byli překvapeni, kdyby věděli, že první vojenské využití nukleárních zbraní 6. a 9. srpna 1945 bude současně také pro zbytek 20. století posledním. Protože ničivá síla bojových prostředků pro vedení velkých válek exponenciálně vzrostla, pravděpodobnost takových válek se zmenšila a nakonec se vytratila úplně. Navzdory poučení, které Thúkýdidés vyvodil z největší války své doby, lidská přirozenost se přece jen změnila – a proces této změny začal šokem z Hirošimy a Nagasaki.

II.

Aby se něco takového mohlo stát, bylo zapotřebí vůdcovských schopností. Nejdůležitější první krok udělal tentýž člověk, který jako jediný v historii dal rozkaz, aby jaderné zbraně byly použity k zabíjení lidí. Harry S. Truman po zbytek svého života tvrdil, že mu toto jeho rozhodnutí nikdy nenarušilo klidný spánek, ale jeho chování vypovídá o něčem jiném. V den, kdy byla atomová bomba poprvé vyzkoušena v poušti Nového Mexika, si zapsal poznámku s úvahou, že „technické prostředky mají před morálkou náskok několika století, a až je morálka dožene, pak možná žádný z nich už nebude mít smysl“. O rok později zařadil své obavy do širšího kontextu: „Lidský tvor a jeho emoce se v průběhu věků příliš nemění. Nyní se ale změnit musí, jinak ho čeká absolutní a úplné zničení, a možná po něm bude následovat hmyzí éra nebo planeta bez atmosféry.“⁸ „Je to hrozná věc,“ řekl v roce 1948 skupině svých poradců, „vydat rozkaz k použití něčeho, co... je tak strašlivě ničivé, daleko ničivější, než co jsme kdy měli... Proto s tím musíme zacházet jinak než s puškami, děly a podobnými obyčejnými věcmi.“⁹

Truman to vyjádřil dost věcně – byl to strážlivě uvažující člověk –, ale důsledky byly revoluční. Političtí vůdci v minulosti téměř vždy přenechávali vojenským velitelům pravomoc rozhodovat o zbraních, které mají být použity ve válce, bez ohledu na to, jak obrovské škody mohou způsobit. Clausewitzova varování na tom později sotva co změnila. Lincoln dal svým generálům volnou ruku udělat cokoli, co by přivedlo porážku Konfederace. Padlo hodně přes 600 000 Američanů, než občanská válka skončila. Za 1. světové války civilisté ukládali ozbrojeným silám jen nemnohá omezení, což mívalo zničující důsledky. 21 000 britských vojáků zemřelo během jediného dne – většina z nich během jedině hodiny – v bitvě na Sommě. Anglo-americké strategické bombardování způsobovalo civilní ztráty v řádu desetitisíců mrtvých po mnoho nocí za 2. světové války, aniž by při té příležitosti kdokoli budil Churchilla nebo Roosevelta ze spaní. A i Truman nechal na vojenském letectvu, aby rozhodlo, kdy a kde budou svrženy první atomové bomby. Předtím, než dopadly, mu jména Hirošima a Nagasaki sotva říkala něco víc, než komukoli jinému.¹⁰

Nicméně potom, co k tomu došlo, požadoval Truman zásadní změnu dosavadní praxe. Trval na tom, že nadále bude mít pravomoc nad nukleárními zbraněmi i jejich dalším vývojem nikoli vojenská, nýbrž civilní instituce. V roce 1946 také navrhl, aby

všechny tyto zbraně i prostředky k jejich výrobě byly předány nově vzniklé Organizaci spojených národů – ovšem s tou výhradou, že se Američané v souladu s Baruchovým plánem (nesl jméno významného prezidentova poradce Bernarda Barucha, který jej předkládal) nevzdají svého jaderného monopolu dříve, než bude existovat spolehlivý systém mezinárodní kontroly. Zatím, a to navzdory opakovaným žádostem svých stále nespokojenějších vojenských plánovačů, Truman odmítal stanovit podmínky, za kterých by mohli počítat s nasazením atomových zbraní v eventuální příští válce. Takové rozhodnutí zůstane v pravomoci prezidenta. Nechtěl, aby „nějaký řízný podplukovník od letectva rozhodoval o tom, že nastal ten pravý čas nějakou shodit“.¹¹

Trumanův postoj obsahoval jisté nelogické prvky. Znemožňoval zařazení nukleárních zbraní do existujících ozbrojených sil. Ponechával bez odpovědi otázku, jak by se dal americký jaderný monopol využít k nátlaku na Sověty, aby byli ochotni k větší politické spolupráci. Zabraňoval tomu, aby snahy o účinné odstrašování opravdu fungovaly. Vláda doufala, že její nové zbraně Stalinovi nedovolí těžít z početní převahy Rudé armády v Evropě, ale v situaci, kdy Pentagon nedostával dokonce ani základní informace o velikosti a možnostech jaderného arzenálu, nebylo vůbec jasné, jakým způsobem se toho má dosáhnout. Je vlastně pravděpodobné, že v prvních poválečných letech věděla sovětská rozvědka o americkém jaderném arzenálu víc než sbor náčelníků štábů amerických ozbrojených sil. Špioni pracující pro Sověty – kteří pronikli do nejvyšších pater britské zpravodajské služby – byli stejně úspěšní, jako bylo Trumanovo odhodlání udržet svrchovanost civilních orgánů nad vojenskými pevně.¹²

Z dlouhodobého hlediska se prokázalo, že tyto chyby byly méně významné než precedens, který Truman ustanovil. Tím, že odepřel kontrolu nad jadernými zbraněmi vojenským strukturám, zajistil civilní politickou pravomoc při rozhodování o tom, jak se mají vést války. Aniž by kdy četl Clausewitz – aspoň pokud je známo –, vzkřísil jeho velkou zásadu, že válka musí být nástrojem politiky, a nikoli naopak. Z toho, co Trumana formovalo, by se takový výsledek dal sotva předvídat. Za 1. světové války byl kapitánem dělostřelectva. Byl neúspěšným podnikatelem a úspěšným, i když nijak výjimečným politikem. A kdyby Roosevelt, který si ho vytáhl ze Senátu, aby byl ve volební kampani v roce 1944 jeho viceprezidentským spolukandidátem, v dubnu 1945 nezemřel, Truman by se prezidentem nikdy nestal.

A přece byl Truman v jednom ohledu jedinečně kvalifikován k tomu, aby požadoval návrat ke Clausewitzově zásadě. Po srp-

nu 1945 měl moc vydáním jediného rozkazu sprovodit ze světa víc lidí a zapříčinit víc škod, než kolik kdy kterýkoliv jednotlivec v celých lidských dějinách dokázal napáchat. Tato neúprosná skutečnost způsobila, že tenhle obyčejný člověk vykonal neobyčejnou věc. Zvrátil stereotyp lidského chování tak prastarý, že jeho původ leží skryt v pradávných hlubinách času: zbraně se vyvíjejí proto, aby byly použity.

III.

TRVALOST TĚTO ZMĚNY nebude ovšem záviset jen na Trumanovi samotném. Štábní plánovači v Pentagonu, znepokojení velkým množstvím vojáků, jimiž v Evropě disponovala Rudá armáda v poměru k početně slabším ozbrojeným silám Spojených států a jejich spojenců, neměli jinou možnost, než stavět na předpokladu, že jejich nejvyšší velitel použití jaderných zbraní schválí, pokud by se Sovětský svaz snažil okupovat i zbytek kontinentu. V tom se patrně nemýlili. I Truman v roce 1949 uznal, že kdyby nebylo bomby, „Rusové by Evropu zabrali už dávno“.¹³ To tedy znamenalo, že Stalinova reakce bude hodně souviset s rozhodnutím, jak se má vyvíjet budoucnost válčení.

Truman a jeho poradci doufali, že si Stalin uvědomí, jakou sílu představuje atomová bomba, a podle toho také zmírní svoje ambice. Zvali sovětské důstojníky, aby se jeli podívat na ruiny Hirošimy, a také jim umožnili, aby se v létě 1946 stali svědky prvních poválečných zkoušek atomové bomby v Pacifiku. Prezident sám setrval v přesvědčení, že „kdybychom dokázali Stalina a jeho mládence přimět, aby se podívali na jednu z těch věcí, byl by to konec veškerých diskusí o nějaké další válce“.¹⁴ Tato víra v sílu vizuálních demonstrací podceňovala starého diktátora, který ze svých dlouholetých zkušeností dobře věděl, jak je důležité nedat *najevo* strach, i kdyby ho pociťoval jakkoli silně.

A že strach měl, je dnes zřejmé. „Atomová bomba je strašlivá věc, straš-li-vá!“ připustil Stalin v soukromí.¹⁵ Jeho obavy ho přiměly k zahájení rozsáhlého programu vývoje a výroby sovětské bomby, který pro jeho zemi představoval podstatně větší břemeno, než jakým byl projekt Manhattan pro Spojené státy – využívání otrokové práce a všeobecné zanedbávání zdravotních a ekologických rizik bylo běžnou praxí. Stalin také odmítl Baruchův plán, tedy Trumanovu nabídku předat americký nukleární arzenál Organizaci spojených národů, protože to by vyžadovalo inspekční činnost na sovětském území. Měl strach z americké-

ho preventivního úderu, který by sovětská jaderná zařízení zničilo dřív, než budou schopna dodávat použitelné výrobky - zbytečná obava, jak se ukázalo, protože ve Washingtonu příliš nevěřili, že Spojené státy mohou vyhrát válku, která by následovala, a to bez ohledu na jejich jaderný monopol.¹⁶

Tento strach možná také Stalinovi zabránil v zásahu proti anglo-americkému leteckému mostu během blokády Západního Berlína. Od svých špiónů nejspíš věděl, že bombardéry B-29, které v době blokády Truman poslal do Evropy, nejsou vybaveny k nošení atomových zbraní, ale věděl také, že sestřelení kteréhokoli amerického letounu by mohlo vyvolat odvetný úder skutečných atomových bombardérů. Stalin se neoddával žádným optimistickým iluzím, co se týkalo účinnosti takového úderu. Drážďany přece Američané v únoru 1945 srovnali se zemí i bez jaderné zbraně, co by pak teprve dokázali s atomovými bombami udělat s Moskvou.¹⁷ „Kdybychom my, vedoucí činitelé, dopustili, aby vypukla třetí světová válka,“ řekl čínské delegaci krátce po zkoušce první sovětské atomové bomby, „ruský lid by nás nepochopil. Dokonce by nás možná vyhnal. Za to, že jsme neměli úctu před vším jeho válečným a poválečným úsilím a utrpením. Že jsme je brali příliš na lehkou váhu.“¹⁸

Ted' bylo ovšem pro Stalina důležité zakrýt svůj strach, aby Američané neměli tušení, jak moc se bojí. „Smyslem atomové bomby je vyděsit ty, kdo mají slabé nervy,“ řekl Stalin posměšně v interview, které, jak věděl, budou ve Washingtonu číst.¹⁹ Příští roky budou, co se týče sovětské diplomacie, daleko častěji ve znamení nesmiřitelnosti než spolupráce. Klíčovým slovem při téměř každém vyjednávání se zdál být ruský zápor „nět!“, a tak to vypadá, že kromě jediného případu, jímž byla blokáda Západního Berlína, Spojené státy zřejmě nikdy žádnou politickou výhodu ze svého atomového monopolu nevytěžily. „Hrozí [nám] atomovou bombou, ale my se jí nebojíme,“ ubezpečoval Stalin tytéž Číňany, které varoval, jak je nebezpečné riskovat válku.²⁰ To, co Stalin tvrdil, možná nebyla pravda, ale jeho strategie dávala smysl. Chytrě odhadl, že mimo samotnou válku je atomová bomba téměř nepoužitelná zbraň.

Tento předpoklad ovšem nijak neumenšil Stalinovo ulehčení, když mu v srpnu 1949 sovětské vědci dodali jeho vlastní bombu. „Kdybychom se my opozdili se zkouškou atomové bomby o rok nebo o rok a půl,“ řekl, „pak by ji ‚vyzkoušeli‘ na nás.“ Další Stalinův postřeh z té doby byl ještě překvapivější: „Jestliže vypukne válka, bude použití atomových bomb záviset na tom, zda budou u moci Trumanové a Hitlerové. Lid nepřipustí, aby taková lidé

byli u moci. Atomové zbraně lze sotva použít, aniž by to znamenalo konec světa.“²¹

Neporozumění Trumanovi je zde pochopitelné. Prezident své pochybnosti nad atomovou bombou skrýval před světem stejně dokonale jako Stalin svůj strach. Přesto je diktátorovo vyjádření víry v americký lid překvapující - ačkoliv se to dobře doplňuje s jeho obavou, že sovětský lid „by nás vyhnal“, pokud by i on neuváženě riskoval válku. A Stalinova předpověď, že by mohl nastat konec světa, je ještě pozoruhodnější, protože kdyby o ní Truman věděl, byl by s ní z celého srdce souhlasil. „Mládenci“ v Moskvě podle všeho opravdu smýšleli podobně.

Možná že právě to s sebou nese vlastnictví atomové bomby: způsobuje, že se z jejích vlastníků, ať už stojí na kterékoli straně, stávají clausewitziani. Válka se musí stát nástrojem politiky bez ohledu na rozdíly kulturní, ideologické, národnostní nebo v rovině osobní morálky, protože s tak ničivými zbraněmi by alternativou mohla být jen naprostá zkáza.

IV.

TÍM, CO ONĚ BEZÚTEŠNÉ ZIMY 1950-1951 děsilo Trumanovu vládu, nebyla ovšem ani tak naprostá zkáza planety nebo Spojených států, jako spíš možnost, že americké a jihokorejské síly budou rozdraceny statisící čínských vojáků, kteří je hnali - jinak se to nedá říci - zpátky na jih Korejským poloostrovem. Koncem roku 1950 měly USA 369 akceschopných atomových bomb, jež bylo možné snadno dopravit ze základen v Japonsku a na Okinawě nad korejské bojiště nebo nad čínské zásobovací linie. Sovětský svaz pravděpodobně neměl tou dobou víc než pět takových pum, a ty se asi sotva mohly co do spolehlivosti rovnat těm americkým.²² Proč potom Spojené státy při poměru 74:1 nevyužily své nukleární převahy k odvrácení hrozby nejhorší vojenské porážky za posledních bezmála sto let?

Trumanovo přesvědčení, že atomové bomby jsou něčím naprosto odlišným od všech ostatních zbraní, založilo sice předpoklad, že nebudou nasazeny, jenomže vojenská nutnost by to mohla zvrátit. Kdyby došlo k ozbrojené invazi v Evropě, pak je téměř jisté, že by se to stalo. Byly tu ovšem také praktické obtíže, jež Američany odrazovaly od použití jaderných zbraní v Koreji. Jednou z nich byla prostá otázka konkrétních cílů. Atomová bomba byla vyvinuta k útoku proti velkoměstům, průmyslovým komplexům, vojenským základnám a dopravním sítím. Jen málo z toho

se dalo najít na Korejském poloostrově, kde síly Spojených národů čelily armádě, která postupovala většinou pěšky po primitivních cestách a někdy i jen po vyšlapaných horských stezkách a zásoby si nesla s sebou. „Na co se to shodí?“ ptal se jeden americký generál. Na to neexistovala jasná odpověď, a stejně tak chyběla jistota, že by za takových okolností svržení jedné, několika nebo dokonce mnoha bomb přineslo rozhodující výsledek.²³

Bylo by samozřejmě možné bombardovat čínská města, továrny a vojenská zařízení severně od řeky Ja-lu, a Trumanova administrativa takovou operaci skutečně připravovala. Na jaře 1951 dokonce Američané dopravili komponenty rozmontovaných bomb na základny v západním Tichomoří. Politická cena by ovšem byla vysoká. Jak to vyjádřil jeden historik: „Spojenci Washingtonu byli zděšením bez sebe při pomýšlení na rozšíření války.“²⁴ Jedním důvodem bylo, že pokud atomový útok proti Číně vtáhne do války Sovětský svaz – byla tu přece čínsko-sovětská smlouva o vzájemné pomoci v případě vojenského napadení – budou Spojené státy potřebovat v západní Evropě základny k útokům proti cílům v Sovětském svazu. Důsledky takového požadavku by evropské státy NATO vystavily odvetným leteckým úderům, nebo dokonce rozsáhlé pozemní invazi. Vezmeme-li v úvahu minimální konvenční vojenský potenciál Severoatlantického paktu v té době, pak by použití bomb v Koreji mohlo v konečné fázi vyvolat evropský ústup ke kanálu La Manche, nebo dokonce až za něj.

Další důvod, proč se zdržet použití jaderných zbraní v Koreji, souvisel se zdejší vojenskou situací. Na jaře 1951 už byly zásobovací linie čínských vojsk příliš rozšířené a síly bojující pod vlajkou Organizace spojených národů – nyní pod velením generála Matthewa B. Ridgwaye – podnikly protiofenzivu. Ta sice přinesla jen malý územní zisk, ale přece jen stabilizovala frontu mírně na sever od 38. rovnoběžky. Tím byla vydlážděna cesta pro tichou diplomacii sovětským prostřednictvím, což v červenci umožnilo zahájit rozhovory o uzavření příměří. Ty ovšem k ničemu nevedly a válka se táhla, za cenu velkých ztrát obou bojujících stran a korejského civilního obyvatelstva, ještě další dva roky. Alespoň se však ustavila zásada, že se válka nerozšíří a jaderné zbraně nebudou pravděpodobně použity.

Stalinova role v tom všem byla nejednoznačná. Byl to samozřejmě on, kdo odstartoval korejskou válku, když schválil severokorejskou invazi. Rozhodnou americkou reakcí byl zaskočen, a když pak vše nasvědčovalo, že MacArthurovy síly dosáhnou řeky Ja-lu, tvrdě na Maa naléhal, aby Čína zasáhla – kdyby k tomu ale nedošlo, byl by Severní Koreu nechal padnout.²⁵ Byl smíře-

ný s pravděpodobným vojenským patem, když schválil rozhovory o ukončení války, ale také si uvědomoval výhody, které plynuly z vojenské vázanosti Spojených států ve východní Asii. Vyjednávání proto bude postupovat pomalu. „Prodlužování války,“ vysvětloval Stalin Maovi, „dává jednak čínským vojskům možnost zkoumat soudobé válečné metody přímo na bojišti, a potom také poškozují Trumanův režim v Americe a oslabuje vojenskou prestiž anglo-amerických vojsk.“²⁶ Číňané a severní Korejci, vyčerpaní válkou, byli na podzim 1952 ochotni ji ukončit, ale Stalin trval na pokračování bojů. Teprve Stalinovi následovníci po jeho smrti dali konečně souhlas k uzavření příměří, které bylo podepsáno v červenci 1953.

K přímé sovětsko-americké vojenské konfrontaci tedy v Koreji nedošlo – alespoň se to tak po mnoho let jevilo. Nejnovější důkazy ovšem vyžadují přehodnocení tohoto závěru, protože dalším opatřením, které Stalin schválil, bylo nasazení sovětských letounů se sovětskými posádkami nad Korejským poloostrovem – kde se utkávaly s americkými stíhačkami řízenými americkými piloty. A tak se přece jen ozbrojené síly Spojených států a Sovětského svazu střetly přímo v boji. To byl jediný případ, kdy k tomu během studené války došlo. Obě strany o tom ovšem pomlčely. Sovětský svaz nikdy veřejně nepřiznal svou účast v těchto leteckých bojích a Spojené státy, které o tom dobře věděly, se rozhodly postupovat stejně.²⁷ Obě supervelmoci považovaly vzájemná střetnutí za něco, čemu se nelze vyhnout, ale zároveň za nebezpečnou věc. Platila tudíž nepsaná dohoda o utajování podobných záležitostí.

V.

NEOBVYKLÁ MYŠLENKA, že je možné vyrobit novou zbraň, a přesto ji nepoužít, sotva nějak zpochybnila obvyklý předpoklad, že je žádoucí studovat možnosti vojenského využití nových technologických objevů. Právě to přimělo hned po sovětské atomové zkoušce v srpnu 1949 skupinu amerických jaderných fyziků, aby Trumana informovali o možnosti, o níž neměl na rozdíl od nich tušení, sestrojít termonukleární zbraň neboli „superbombu“. Tento vynález nebude pracovat se štěpením atomů – což byla podstata atomové bomby –, ale na principu jejich fúze. Předpokládaná výbušná síla takové bomby by byla tak nezměrná, že nikdo nedokázal Trumanovi říci, jak by ji bylo možné ve válce použít. Právě z toho důvodu byl Kennan proti jejímu vývoji stejně

jako Jakob Robert Oppenheimer, který za války řídil projekt Manhattan, a několik dalších vrcholných poradců, kteří nechápali, jak by bylo možné tak apokalyptický vynález zkázy sladit s Clausewitzovou zásadou, že válka nesmí zničit to, co měla ochránit.²⁸

Jenomže stoupenci „superbomby“ neviděli její smysl v tom, že bude použita v boji, ale v něčem úplně jiném. Tvrdili, že termonukleární zbraně jsou nezbytné z *psychologického*, nikoli vojenského hlediska. Pokud nebudou k dispozici, celý Západ by propadl panice, kdyby je získal Sovětský svaz. Jejich vlastnictví poskytne jistotu a odstrašující prostředek. Jakákoli výhoda, kterou by byl Stalin mohl vytěžit ze svých atomových bomb, bude anulována, a Spojené státy si v závodech v atomovém zbrojení udrží náskok. A když „superbomby“ sestrojí obě strany? Bude to i tak pořád lepší, zněl Trumanův závěr, než kdyby měl Sovětský svaz termonukleární monopol.

Koneckonců, tak to viděl prezident, pokud Spojené státy *mohou* vyrobit to, čemu se teď začalo říkat vodíková bomba, pak to vyrobit *musí*. Být pozadu v jakékoli kategorii výzbroje – nebo i jen působit takovým dojmem navenek – by hrozilo katastrofou. Nyní už tedy problém nespočíval ani tak v tom, jak protivníka porazit, nýbrž v tom, jak ho v první řadě přesvědčit, aby se do války vůbec nepouštěl. Paradoxně to, jak se zdá, vyžadovalo vyvíjet zbraně tak ničivé, že nikdo na americké straně neměl tušení, jak by se daly ve válce použít, a zároveň přesvědčit všechny na sovětské straně, že kdyby válka vypukla, pak nepochybně použity budou. Iracionalita byla podle této logiky jediným způsobem, jak se držet racionality. Absolutní válečná zbraň by se mohla stát prostředkem k tomu, aby válka nadále zůstala nástrojem politiky. Truman to vyjádřil ještě jednodušeji počátkem roku 1950: „Museli jsme to udělat – vyrobit tu bombu –, ačkoliv si nikdo nepřeje, aby byla použita. Ale... my to musíme udělat, i kdyby to mělo být jen pro účely vyjednávání s Rusy.“²⁹

Sovětské vědci pracovali na své „superbombě“ shodou okolností už od roku 1946. Nikdy totiž při vývoji bomb nezkoumali rozdíl mezi štěpením a fúzí atomů do takových podrobností jako američtí jaderní konstruktéři. A fakt, že vodíkové pumy jsou mnohonásobně ničivější než ty atomové, je nijak morálně neodrazoval. Vzhledem k tomu, že Rusové vyrazili na trať dřív, byl závod ve vývoji termonukleárních zbraní mnohem těsnější než ten atomový. Sověti tentokrát spoléhali méně na špionáž a víc na vlastní technické znalosti. První americký test vodíkové bomby 1. listopadu 1952 vymazal z mapy jeden tichomořský ostrov. A brzy po něm, 12. srpna 1953, následovala první ruská zkouška ve stře-

doasijské poušti. Obě exploze rozmetaly po obloze oslepené a sežehnuté ptáky. A to se ukázalo být, i když to bylo zlé pro ptáky, malým, leč důležitým znamením naděje pro lidstvo.

Americké i sovětské pozorovatele tyto zkoušky šokovaly naprosto stejnou měrou: vyjadřovali se o nich téměř shodnými slovy. Protože „superbomby“ nemohly být vyzkoušeny na lidech, jako tomu bylo u atomových bomb, zůstalo na ptácích, aby napověděli, jak by lidé mohli dopadnout. Byli to kanárci v tom nejnebezpečnějším dole, jaký kdy existoval. Svědkové také potvrdili původní tušení konstruktérů: Pro zbraň s tak gigantickým účinkem není možné ve válce najít racionální použití. „Vypadalo to, jako kdyby celý horizont zčernal,“ vyprávěl jeden americký fyzik. Sovětský vědec řekl, že výbuch „překonal určitý druh psychologické bariéry“.³⁰ Působilo to dojmem, že byli svědky *stejně* události a ne dvou různých zkoušek, které od sebe dělilo devět měsíců, patnáct tisíc kilometrů a geopolitické soupeření, které už pokročilo hodně daleko na cestě k polarizaci světa. Fyzikální zákony byly všude stejné, navzdory všemu, co teď planetu rozdělovalo.

VI.

DÍKY TĚTO NOVÉ ZKUŠENOSTI sovětských i amerických vědců pochopili to, co si už předtím začali uvědomovat Truman a Stalin – ačkoliv ani jeden z nich neměl nejmenší tušení o obavách toho druhého –, totiž že jsou tyto nové zbraně schopné proměnit Clausewitzovu vizi totální, a tudíž nesmyslné války ve skutečnost. Jenomže Truman opustil v lednu 1953 Bílý dům a Stalin o dva měsíce později tento svět. Noví vůdcové, kteří se dostali k moci ve Washingtonu a v Moskvě, museli ještě prožít zlé sny, které s sebou přinesla nukleární odpovědnost – nebo úkol vyhnout se pádu do propasti, před níž varoval Clausewitz.

Dwight D. Eisenhower Clausewitz čel – na rozdíl od svého předchůdce v Bílém domě – jako mladý armádní důstojník ve 20. letech opakovaně. A o tom, že vojenské prostředky musí sloužit politickým cílům, neměl žádné pochybnosti. Domníval se však, že by mělo být možné začlenit mezi tyto prostředky i nukleární zbraně. Když nastupoval do prezidentského úřadu, nebyl přesvědčen, že by se povaha válčení zásadně změnila, a během posledních měsíců korejské války opakovaně naléhal na své vojenské poradce, aby našli způsob, jak by Spojené státy mohly k ukončení bojů využít nejen strategické, ale i nedáv-

no vyvinuté taktické jaderné zbraně. Také povolil, aby jeho ministr zahraničí John Foster Dulles vypustil do oběhu náznak, že se na takových plánech pracuje. Eisenhower připouštěl, že to vyvolá námitky ze strany spojenců, ale „to tabu, které se vytvořilo kolem použití atomových zbraní, bude nutné tak či onak sprovodit ze světa“.³¹

Důvod byl podle prezidentova názoru jednoduchý: Spojené státy by se už neměly nechat zatahnout do žádné další malé války typu té korejské. Jinak přenechávají iniciativu svým protivníkům, kteří pak mohou zvolit pro sebe nejvýhodnější čas, místo a způsob vojenské konfrontace. Za takových okolností budou mít oni kontrolu nad využíváním amerických zdrojů, což může vést pouze k vyčerpání americké ekonomické síly a demoralizaci amerického národa. Řešením měl být opačný přístup: dát jasně najevo, že Spojené státy budou napříště na agresi odpovídat tehdy, tam a takovým způsobem, jak si *samy* zvolí. A to by mohlo klidně platit i pro použití atomových zbraní. Prezident to osobně vyjádřil v roce 1955: „Nevidím žádný důvod, proč by se v jakékoli bojové situaci, kdy lze tyto zbraně použít proti výhradně vojenským cílům a k výhradně vojenským účelům, neměly použít úplně stejně, jako byste použili kulku nebo cokoli jiného.“³²

Jenomže v době, kdy Eisenhower toto prohlášení učinil, rozmetali jeho logiku fyzikové zabývající se termonukleárními explozemi. Onou kritickou událostí byla americká jaderná zkouška s označením BRAVO provedená v Pacifiku 1. března 1954, která se vymkla kontrole. Síla výbuchu dosáhla úrovně patnácti megatun, tedy třikrát víc než očekávaných pět megatun a 750krát více, než měla hirosimská atomová bomba. Tlaková vlna a vzdušné proudy rozptýlily na stovky kilometrů daleko radioaktivní spad, který zasáhl i jeden japonský rybářský člun a zabil jednoho člena posádky. Méně nebezpečné zbytky radioaktivity zaznamenaly detektory po celém světě. Otázka vyvolaná nukleárním zbrojením byla stroze věcná. Jestliže jediný termojaderný výbuch dokázal vyvolat globální ekologické následky, co potom dokáže způsobit bojové nasazení desítek, stovek, nebo dokonce tisíců atomových zbraní?

První odpověď přišla, což je dosti překvapivé, od Georgije Malenkova, úlisného aparátčika s odpornou minulostí, který to dotáhl, spíše šťastnou náhodou než zásluhou svých schopností, až do triumvirátu, jenž se ujal vlády po Stalinově smrti. Dvanáct dní po testu BRAVO překvapil jak své kolegy z politbyra, tak západní pozorovatele dění v Sovětském svazu veřejným varováním, že

nová světová válka vedená „moderními zbraněmi“ by znamenala „konec světové civilizace“. Sovětští vědci rychle potvrdili v přísně tajné zprávě pro kremelské vedení, že odpálení pouhé stovky vodíkových pum by „na celé planetě vytvořilo podmínky neslučitelné se životem“.³³

Mezitím dospěl k podobným závěrům jeden daleko respektovanější státník, jehož by dříve nikdo za horlivého pacifistu nepovažoval. Winston Churchill, tou dobou opět britský ministerský předseda, před pouhými několika lety podněcoval Američany, aby vyprovokovali vojenskou konfrontaci se Sovětským svazem, dokud ještě mají atomový monopol.³⁴ Ale nyní, po testu BRAVO, svůj postoj naprosto změnil, když v rozhovoru se svým někdejším válečným spojencem Eisenhowerem poukazyval na to, že pouhých pár takových explozí na britské půdě by jeho zemi zpusťovalo k neobyvatelnosti. To ovšem nemusela nutně být jen špatná zpráva. „Tento nový postrach,“ řekl starý válečník Dolní sněmovně, „přináší jistý prvek rovnosti v zániku. Může se zdát podivné, že je to právě možnost všeobecné destrukce, ke které podle mého mínění můžeme vzhlížet s nadějí, a dokonce s důvěrou.“³⁵

Bylo opravdu podivné, že vedoucí představitelé tak nepodobní jeden druhému jako Malenkov a Churchill řekli prakticky totéž téměř ve stejnou chvíli. Jim byly důsledky „rovnosti v zániku“ samozřejmě jasné. Protože válka vedená nukleárními zbraněmi by dokázala zničit to, co měla ochránit, nesmí k takové válce nikdy dojít. Vztah zdravého rozumu k nukleárnímu nebezpečí zase jednou překonal rozdíly v kultuře, národnosti, ideologii, morálce a v tomto případě i charakteru. Ale ani jeden z obou zmíněných vůdců nebyl v takovém postavení, aby mohl utvářet strategii studené války. Malenkova promptně zbavili funkce jeho kremelští kolegové pro defetismus, zatímco Churchill byl přinucen stáří – a netrpělivými podřízenými – odstoupit z úřadu premiéra počátkem roku 1955. Zůstalo tedy na Eisenhowerovi a na muži, který sesadil Malenkova, Nikitovi Chruščovovi, aby našli rovnováhu mezi strachem a nadějí, které teď byly součástí termonukleární revoluce.

VII.

EISENHOWER TO UDĚLAL S NOBLESOU, ale hrozivě. Byl současně nejjemnějším i nejbrutálnějším strатегоm nukleární epochy. *Fyzické* účinky termonukleárních výbuchů ho děsily přinejmenším

stejně silně jako Malenkova a Churchilla. „Atomová válka zničí civilizaci,“ tvrdil několik měsíců po testu BRAVO. „Budou miliony mrtvých... Jestli se Kreml a Washington do sebe někdy pustí, důsledky budou příliš hrůzné na to, aby si je bylo možné představit.“³⁶ Když mu v roce 1956 řekli, že sovětský útok na Spojené státy by mohl zlikvidovat celé vedení státu a vyhubit 65 procent obyvatelstva, reagoval výrokem, že by to „byla situace vyžadující v doslovném smyslu vyhrabat se z popela a začít znovu“. Krátce nato připomenul jednomu příteli, že „předpokladem války je soupeření“. Ale jaký druh soupeření to bude, když „velmi pravděpodobnou vyhlídkou je likvidace nepřítele a vlastní sebezničení“? V roce 1959 pronesl ponurý výrok v tom smyslu, že kdyby došlo k válce, „pak zrovna tak dobře můžete jít a zastřelit každého, na koho narazíte, a nakonec zastřelit sám sebe“.³⁷

Tyto poznámky se zdají být v naprostém protikladu k jeho dřívějšímu tvrzení, že Spojené státy by ve válce použily jaderné zbraně „stejně jako byste použili kulku nebo cokoli jiného“. Teď to vypadalo, jako kdyby říkal, že každý, kdo je dost šílený na to, aby vypálil nukleární „kulku“ na nepřítele, vystřelí ji tím i sám proti sobě. Eisenhowerův postoj se shodoval s postoji Malenkova a Churchilla – kromě jedné věci: trval zároveň na tom, že se Spojené státy připravují *výhradně* na neomezenou nukleární válku.

Toto stanovisko znepokojilo i Eisenhowerovy nejbližší poradce. Také oni souhlasili s tím, že válka vedená jadernými zbraněmi by měla katastrofální důsledky, ale obávali se, že Spojené státy a jejich spojenci se nikdy nevyrovnejí v počtu vojáků Sovětskému svazu, Číně a jejich spojencům. Zcela vyloučit použití jaderných zbraní by znamenalo říci si o nejadernou válku, kterou by Západ nemohl vyhrát. Proto většina z nich věřila, že řešením je najít metody vedení *omezené* nukleární války. To znamenalo vypracovat takové strategie, které proti početní výhodě na straně komunistického tábora využijí technologické převahy Spojených států, aby existovala záruka, že budou k dispozici přesvědčivé vojenské reakce na konfrontaci jakékoli úrovně, k níž se protivník uchýlí – bez rizika spáchání sebevraždy.

Počátkem druhého Eisenhowerova volebního období v roce 1957 panovala v tomto ohledu všeobecná shoda počínaje ministrem zahraničí Dullem přes většinu členů sboru náčelníků štábů až po vznikající společenství odborníků v oboru strategických studií, kde mladý Henry Kissinger nastolil otázku „průžné reakce“, jak se tomu později začalo říkat, ve vlivné publikaci *Nuclear Weapons and Foreign Policy* (Nukleární zbraně a zahraniční politika). Kritickým východiskem všech těchto úvah

bylo, že jaderné zbraně navzdory své ničivosti stále ještě mohou být racionálním nástrojem jak v diplomacii, tak i při vedení války. Pořád existovala možnost zacházet s nimi v souladu s clausewitzíanským principem, že použití síly – či jen pouhá hrozba silou – musí odrážet snahu o dosažení nějakých politických cílů, nikoli o jejich zničení.

Zaráželo čím dál víc, že Eisenhower, který znal Clausewitze přinejmenším stejně dobře jako kterýkoli z těchto analytiků, koncepci omezené jaderné války tak důrazně odmítal. A to navzdory tomu, že považoval „starou dobrou válku typu 2. světové“, jak při jedné příležitosti odsekl, za absurdní možnost.³⁸ Pokud vypukne válka v *jakékoli* podobě, půjdou do ní Spojené státy se *všemi* zbraněmi, které mají k dispozici, protože Sovětský svaz určitě udělá to samé. Na tomto argumentu prezident trval i přesto, že si uvědomoval obrovský morální hazard prvního úderu těmito zbraněmi, ekologickou katastrofu, kterou by způsobily, i nevyhnutelnost odvety, která by pro Spojené státy a jejich spojence byla zničující. Vypadalo to, jako by Eisenhower byl ve stavu znemožňujícím komunikaci s vnějším světem. Postihl ho jakýsi druh nukleárního autismu, kdy odmítal poslouchat rady, které dostával od nejlepších mozků, jaké tehdy Amerika měla.

Ve zpětném pohledu se nicméně zdá, že tím nejlepším mozkem, jaký tehdy Amerika měla, byl možná obdařen právě Eisenhower, protože tomu, jaká válka ve skutečnosti je, rozuměl lépe než jeho poradci. Žádný z nich koneckonců neorganizoval první úspěšnou invazi přes Kanál od dob Viléma Dobyvatele ani nevel armádám, které osvobodily západní Evropu. Žádný z nich také nečetl tak poctivě jako on Clausewitze. Tento velký strateg opravdu trval na tom, že válka musí být racionálním nástrojem politiky, ale jen proto, že věděl, jak snadno může iracionalita emocí, stresu a strachu způsobit, že se války zvrhnou v nesmyslné násilí. Proto vyvolával ducha totální války, aby se politici neodvážili vykročit mimo rámec omezených válek a státy, kterým vládnou, mohly přežít.

Eisenhower měl na mysli stejný cíl. Na rozdíl od Clausewitze ale žil v epose, kdy nukleární zbraně totální válku změnilly z abstraktní představy v až příliš reálnou možnost. Protože si nikdo nemohl být jistý, zda se dokonce i omezené války pod tlakem emocí, napětí a strachu nezvrhnou, bylo nezbytné maximálně znesnadnit možnost jejich rozpoutání. To znamenalo *nepřipravovat* se na jejich vedení. Proto Eisenhower – největší clausewitzíán – trval na plánování *výhradně* totální války. Jeho cílem bylo zajistit, že se nepovede vůbec žádná válka.³⁹

VIII.

NYNÍ EXISTOVALY VEŠKERÉ DŮVODY k obavám z vlivu emocí, ná-
pětí a strachu na strategii studené války. Sovětský svaz vyzkou-
šel svou první leteckou termonukleární bombu v listopadu 1955
a v té době už disponoval dálkovými bombardéry s doletem
umožňujícím zaútočit na americké cíle. V srpnu 1957 úspěšně
vypustil první mezikontinentální balistickou raketu na světě,
a další takovou raketu použil 4. října k tomu, aby do kosmu vy-
nesla Sputnik, první umělou družici Země. K předvídaní dalšího
kroku nebylo třeba expertů na balistiku. Na takové rakety se na-
montují nukleární hlavice, a ty se pak budou schopné objevit nad
kterýmkoli cílem ve Spojených státech během půlhodiny. Dale-
ko tvrdší oříšek bylo ovšem předvídat chování nového kremel-
ského vůdce.

Nikita Sergejevič Chruščov byl nepřilíš vzdělaný rolník, hor-
ník a továrenský dělník, který se stal nejdříve Stalinovým chrá-
něncem a později, když se zbavil Malenkova a dalších rivalů,
i jeho následníkem. Když se dostal k moci, věděl jen málo o nuk-
leárních zbraních, jejichž pánem teď byl, ale poučil se rychle.
Stejně jako Eisenhowera i jeho děsila vyhlídka na jejich válečné
použití. I on toho viděl z krvavého masakru 2. světové války dost
na to, aby chápal, jak křehká je racionalita na bojišti.⁴⁰ Také se
však nebyl ochoten prohlašovat za pacifistu o nic víc než Eisen-
hower. Nastupoval k moci s přesvědčením, stejně jako americk-
ký prezident, že jakkoli jsou nukleární zbraně nepraktické, co se
jejich bojového nasazení ve válce týče, mohou vyvážit některé
slabiny státu v jiných krizových situacích.

Zde ovšem podobnosti končí. Eisenhower byl obdařen neo-
třesitelnou sebedůvěrou, vždycky ovládal jak sebe, tak svoji vlá-
du a samozřejmě ozbrojené síly Spojených států. Chruščov byl
naopak ztělesněním krajnosti: dokázal být neotesaně bujarý, ur-
putně bojechtivý a svou vnitřní nejistotu zakrýval agresivitou. Dů-
stojný nebyl nikdy a v ovzduší vrtkavé poststalinové politiky si
nikdy nemohl být jist svou mocí. A byla tu ještě jedna odlišnost.
Slabinou, kterou se Eisenhower snažil vykompenzovat nukleár-
ní silou, byla početní nevýhoda Spojených států a jejich spojen-
ců v NATO. Achillovou patou, kterou chtěl Chruščov zamasko-
vat sovětským jaderným potenciálem, byla absence sovětského
jaderného potenciálu.

Potřeba maskovat vyplynula z faktu, že ačkoli sovětské termo-
nukleární zbraně fungovaly docela dobře, disponovali Sověti jen
malým počtem dálkových bombardérů, a i ty, které měli, dokáza-

ly doletět nad cíle v Americe jedině za tu cenu, že už se nebudou
moci vrátit. A navzdory Chruščovově vychloubání, že Rusové vy-
rábějí rakety „jako párky“, jich bylo daleko méně, než tvrdil, a na-
víc postrádaly dostatečně přesný navigační systém, který by hlavi-
ce dopravil na stanovené cíle. „Ve veřejných projevech vždycky
dobře znělo, když se řeklo, že našimi raketami dokážeme trefit
mouchu na jakoukoli vzdálenost,“ připustil Chruščov později. „Tro-
šku jsem přeháněl.“ Jeho syn Sergej, sám raketový inženýr, to řekl
na rovinu: „Vyhrožovali jsme raketami, které jsme neměli.“⁴¹

Chruščov tenhle trik poprvé vyzkoušel v listopadu 1956. Zrov-
na když sovětské tanky drtily pod svými pásy povstání v Maďar-
sku, obsadili Britové, Francouzi a Izraelci – aniž by předem in-
formovali Američany – Suezský průplav při nezdařeném pokusu
o svržení antikolonialistického egyptského vůdce Gamála Abde-
la Násira. Bez rozmyšlení a ve snaze odvrátit pozornost od krva-
vé lázně v Budapešti pohrozil Chruščov Británii a Francii „rake-
tovými zbraněmi“, pokud okamžitě nestáhnou své vojáky
z průplavu. Britové a Francouzi své jednotky skutečně ihned stáh-
li, ale nebyla to reakce na Chruščovovy hrozby. Eisenhower, roz-
zuřený, že ho spojenci obešli, jim nařídil, aby vyklidili Suez, ji-
nak budou čelit tvrdým ekonomickým sankcím. Protože
Chruščovovy hrozby byly veřejné, a ty Eisenhowerovy nikoli, do-
spěl pán Kremlu k závěru, že jeho blafování zabralo a přimělo
protivníky, aby se stáhli – a že by se tedy takový postup mohl
stát strategií.⁴²

V letech 1957 až 1961 Chruščov opakovaně, otevřeně a sadi-
sticky hrozil Západu nukleárním zničením. Tvrdil, že sovětské ra-
kety o tolik převyšují ty americké, že dokážou vymazat z mapy
kterékoli americké nebo evropské město. Dokonce konkrétně
uváděl, kolik raket a s kolika hlavicemi je na ten který cíl potře-
ba. Ale i v tom se snažil ukázat laskavou tvář. Když jednou zrov-
na zastrašoval svého amerického hosta Huberta Humphreyho, za-
razil se na chvíli, aby se svého hosta zeptal, odkud pochází. Když
pak Humphrey na mapě ukázal Minneapolis, Chruščov udělal vel-
kou modrou tužkou kolem města kruh. „To abych jim nezapo-
mněl nařídít, že tohle město mají ušetřit, až rakety odstartují,“
vysvětloval přívětivě.⁴³

To byla případná poznámka, přinejmenším podle Chruščo-
vova mínění, protože součástí jeho strategie byl i přátelský pří-
stup. Odmítal Stalinovu víru v nevyhnutelnost války. Novým cí-
lem mělo být „mírové soužití“. A také nebral na lehkou váhu
varování svých vědeckých poradců před nebezpečím, které před-
stavuje pokračující testování jaderných zbraní pro zemskou at-

mosféru. V květnu 1958 dokonce oznámil jednostranné moratorium na atomové experimenty - nejspíš také vychytrale načarované, protože Američané se právě chystali zahájit nové kolo nukleárních zkoušek.⁴⁴

Ke svým agresivním způsobům se Chruščov zase vrátil v listopadu, kdy dal Spojeným státům, Británii a Francii šest měsíců na to, aby stáhly vojáky ze svých okupačních sektorů v Západním Berlíně. Pokud to neudělají, předá on kontrolu nad právem přístupu do města - to byla od Stalinovy blokády v roce 1948 vždycky velice citlivá otázka - východním Němcům. Doufal, že tím vyřeší čím dál znepokojivější problém existence kapitalistické enklávy uvnitř komunistického Východního Německa, a byl přesvědčen, že sovětská raketová síla mu k tomu dává možnost. „Teď, když máme mezikontinentální střely,“ vysvětloval krátce předtím Maovi, „držíme Ameriku pod krkem. Oni si mysleli, že je Amerika mimo dostřel, ale to není pravda.“ Berlín, řekl svým poradcům, je „Achillovou patou Západu“. Je to „noha Ameriky v Evropě, noha s bolestivým puchýřem“. Později použije další a ještě štvavnější anatomickou metaforu: „Berlín jsou varlata Západu. Pokaždé, když chci, aby Západ zaječel, pořádně zmáčknu Berlín.“⁴⁵

Ale vždycky jen po určité mez, protože Chruščov si současně také přál stabilnější vztahy mezi supervelmocemi, vážnost pro sebe a svou zemi - a možnost navštívit Spojené státy. Když Eisenhower odmítl vydat Západní Berlín, ale nabídl, i když nerad, dlouho očekávané pozvání, Chruščov se dychtivě chopil možnosti podívat se do země, které vyhrožoval nukleární kremací. „To je neuvěřitelné,“ řekl svému synovi Sergejovi. „Dnes už nás musejí brát vážně. Je to naše síla, co je k tomu přimělo - jsou nuceni uznat nás a naši moc. Kdo by si pomyslel, že tihle kapitalisté pozvou mě, dělníka?“⁴⁶

Chruščovova návštěva Spojených států v září 1959 byla surrealistická fraška. Posedlý obavami, jestli se dokáže správně chovat, ale také jestli se oni budou správně chovat k němu, byl pevně rozhodnut nenechat se ohromit ničím, co uvidí, a současně Američany přesvědčit, že jeho země je brzy dožene. Trval na tom, že do Washingtonu poletí v ještě neprověřeném typu letounu jen proto, aby rozměry sovětského stroje hostitele zastrašily. V přípitku proneseném na půdě Bílého domu uznal bohatství Ameriky, ale prorokoval, že „zítra budeme stejně bohatí jako vy. A pozitř? Ještě bohatší!“ Udělil audienci předním kapitalistům, usazený pod Picassovým obrazem v slavnostním sále newyorské radnice; navštívil - údajně ohromený tím, co tam viděl - opravdové hollywoodské studio; trucoval, když z bezpečnostních dů-

vodů nedostal možnost prohlédnout si Disneyland; dostal se do hlučné výměny názorů s primátorem Los Angeles; prohlédl si kuřiči na farmě v Iowě; a diskutoval o válce a míru s Eisenhowerelem v Camp Davidu - kam ovšem odjel, teprve až když mu vysvětlili, že pozvání na tuhle *daču* je pocta a nikoli urážka.⁴⁷

Žádné podstatné dohody z Chruščovových setkání s americkým prezidentem nevzešly, ale návštěva potvrdila, že v čele Sovětského svazu teď stojí vůdce nového typu, velice nepodobný Stalinovi. Ale otázka, jestli je proto méně nebo více nebezpečný, zůstávala otevřená.

IX.

POTĚMKINOVY VESNICE plní svůj účel jen do chvíle, než člověk nahlédne za fasádu. Jediný způsob, jak se to mohlo Američanům a jejich spojencům za Stalinových časů povést, bylo vysílání průzkumných letounů podél sovětských hranic, vypouštění balonů s kamerami nad sovětské území a nasazování špiónů. Nic z toho nefungovalo. Na letadla sovětská protivzdušná obrana střílela a občas některé z nich sestřelila. Balony zase vzdušné proudy unášely nežádoucími směry a špióny Sověti chytali, věznili a často i popravovali, protože například sovětský agent Kim Philby byl náhodou také britským styčným důstojníkem u americké Ústřední zpravodajské služby (CIA - Central Intelligence Agency).⁴⁸ Stalinův Sovětský svaz byl uzavřenou zemí, naprosto neproniknutelnou pro kohokoliv zevně.

Chruščovova strategie řícní zbraněmi, které neměl, vyžadovala, aby to tak i zůstalo. Právě proto odmítl Eisenhowerův návrh, který zazněl na jejich první vrcholné schůzce roku 1955 v Ženevě, aby si Spojené státy a Sovětský svaz vzájemně povolily průzkumné lety nad územím druhé strany. To by bylo, vzpíral se Chruščov, jako „koukat tomu druhému do ložnice“.⁴⁹ Tehdy ovšem nevěděl, že Eisenhower má za svůj plán „otevřeného nebe“ tajnou náhradu, která brzy dokonale splní svůj účel.

4. července 1956 vykonal nový americký špiónážní letoun označený U-2 svůj první průzkumný let v protivníkově vzdušném prostoru přímo nad Moskvou a Leningradem, a z výšky bezpečně mimo dosah sovětských stíhaček a dostřel sovětských protiletadlových raket pořídil skvělé fotografie. Toho dne se Chruščov bavil na garden party pořádané každoročně na Den nezávislosti v moskevské rezidenci amerického velvyslance. Jestli ho bylo na fotografiích vidět, není známo.⁵⁰ Špiónážní lety pak pokračovaly

v pravidelných intervalech další čtyři roky. Rusové, kteří dokázali letouny U-2 lokalizovat svými radary, ale ne je sestřelit, se omezovali jen na povinné protesty, protože nijak netoužili nadměrně inzerovat, že nejsou schopni kontrolovat vlastní vzdušný prostor. Američané, kteří si byli vědomi, že jejich lety jsou porušením mezinárodního práva, neřikali vůbec nic, zato však z téhle zpravodajské bonanzы těžili zlaté nuggety informací.

Fotografie z U-2 rychle potvrdily omezený počet a podřadnou kvalitu sovětských strategických bombardérů. Ověření sovětského raketového potenciálu trvalo ovšem déle, protože rakety – v množství, kterým se chlubil Chruščov – neexistovaly. Koncem roku 1959 měli Sověti pouze šest bojeschopných odpalovacích ramp pro mezikontinentální rakety. Protože po odpálení první rakety potřebovala každá další bezmála dvacet čtyři hodin k natanování, mohl tyto střely vyřadit případný útok amerických bombardérů. Z toho plyne, že celkový počet střel, s jejichž odpálením mohl Chruščov reálně počítat, byl přesně roven počtu ramp: šest.⁵¹

Tou dobou však Sovětský svaz již měl k dispozici něco jiného: vylepšené protiletadlové střely země-vzduch. „Jediná možnost, jak tyhle chytráky naučit chování,“ řekl Chruščov svému synovi, „je tvrdá pěst... Jen ať sem ještě jednou zkusí strčit nos.“⁵² Prvního května 1960 to Američané opravdu ještě jednou zkusili a Rusové sestřelili letoun U-2 při možná vůbec posledním špionážním letu, který měl Eisenhower ještě v úmyslu schválit. Zajali také pilota Francise Garyho Powerse a hrozili, že ho postaví před soud pro špionáž. Prezident už předtím dospěl k přesvědčení, že Chruščovova tvrzení týkající se sovětských raket jsou podvod, ale také začínal mít obavy kvůli zranitelnosti U-2. Už brzy měla být na oběžnou dráhu vypuštěna první americká špionážní družice a Eisenhower předpokládal – zcela správně –, že tím se U-2 stane zbytečným. K sestřelení U-2 tedy došlo na samém sklonku éry jeho využitelnosti, ale Chruščov z incidentu tak jako tak vyvodil kritické důsledky.

Příští vrcholná konference s Eisenhowerem se měla konat za dva týdny v Paříži. Chruščov se na ni sice dostavil, ale jen proto, aby ji rozvrátil. Ještě než odjel z Moskvy, dospěl k závěru, že incident se špionážním letounem znemožňuje další spolupráci s Eisenhowerovou administrativou, jež byla na konci svého funkčního období. „Byl jsem stále pevněji přesvědčen, že naše hrdost a důstojnost by utrpěla, kdybychom pokračovali v konferenci, jako by se nic nestalo.“⁵³ Proto si počká na Eisenhowerova nástupce. Bylo to impulsivní rozhodnutí, ale odrážela se v něm i jedina pro Chruščova trapná skutečnost: sovětský vůdce určitě po-

chopil, když viděl kvalitu fotografií z kamer sestřeleného letounu, že jeho potěmkinská strategie se dostala do velkých potíží.

John F. Kennedy ale k využití této výhody nepřikročil ihned. Během své prezidentské kampaně v roce 1960 totiž nadělal hodně povyku kolem údajného „raketového deficitu“, jehož vznik Eisenhower připustil. Takže přiznat tak brzy po nástupu do funkce, že žádný deficit neexistuje, by bylo trochu trapné. Pak navíc ještě přišla série nezdarů, která způsobila, že Kennedyho první měsíce v úřadu byly samy o sobě trochu trapné. V dubnu 1961 ztroskotala invaze v Zátocě sviní proti Castrově Kubě; týž měsíc přinesl triumf Sovětů, kteří vyslali prvního člověka do vesmíru; následoval nezvládnutý vídeňský summit v červnu, na kterém Chruščov obnovil své berlínské ultimátum; a v srpnu si východní Němci bez překážek postavili svou berlínskou zeď. Když pak krátce nato Chruščov oznámil, že Sovětský svaz brzy znovu zahájí zkoušky nukleárních zbraní, a to hned atomovou explozí o síle 100 megatun – téměř sedmkrát více než při americkém testu BRAVO – měl toho Kennedy právě dost.

Vybaven hojností přesvědčivých důkazů získaných špionážními družicemi skoncoval s Chruščovovým blafováním. Prostřednictvím mluvčího dal na vědomí, že ruský jaderný a raketový potenciál se nikdy ani nepřiblížil možnosti, že by předčil nukleární arzenál Spojených států. „Naše schopnost druhého úderu má přinejmenším stejný rozsah jako to, co mohou Sověti vyslat, jestliže udeří jako první.“⁵⁴ Chruščov odpověděl zkušebním odpálením své velké bomby – projevil však i určitý smysl pro ekologickou odpovědnost tím, že její výbušnou sílu snížil na polovinu – to však bylo jen prázdné termonukleární gesto a nic víc. „Když vezmeme v potaz Chruščovův názor, že i jen zdání strategické převahy může mít rozhodující význam,“ napsal jeho životopisec, „uškodila mu americká výhoda dvojnásob. Nejenže přišel o jistý druh atomové páky, kterou po čtyři roky využíval, ale teď ji navíc měli v rukou Američané.“⁵⁵

X.

PO MNOHO LET historici předpokládali, že právě tato záležitost – stržení potěmkinské fasády – dohnala Chruščova k zoufalému pokusu vyspravit ji tím, že v roce 1962 dodal na Kubu rakety středního doletu, kterých měl opravdu hojnost. „Proč strýčku Samovi nehodit bodlák do kalhot?“ ptal se v dubnu, kdy vzal na vědomí, že to bude trvat celou dekádu, než se Sovětský svaz vy-

rovná americkému strategickému raketovému potenciálu.⁵⁶ Dnes už ovšem víme, že tohle nebylo hlavním důvodem Chruščovova kubánského tahu, což jen dokazuje, jak snadno se historici mohou dát zlákat k unáhlenému závěru. A ještě významnějším poznatkem, který kubánská krize přinesla, bylo, jak naprosto chybně mohou velmoci vyhodnotit situaci, když se napětí vystupňuje a v sázce je příliš mnoho. Důsledky, jako v tomto případě, dokážou zaskočit úplně všechny.

Chruščov měl v úmyslu rozmístěním raket na Kubě podpořit, jakkoli nepravděpodobně to možná vypadá, šíření revoluce do Latinské Ameriky. On a jeho poradci byli zpočátku překvapeni, potom vzrušeni a nakonec nadšeni, když se marxisticko-leninské povstání dokázalo na Kubě probíjet k moci samo, bez nátlaku a pohánění, které museli Sověti vynaložit při nastolování komunistických režimů ve východní Evropě. Nevadilo, že Marx by něco takového nikdy nepředpověděl - na Kubě bylo jen málo proletariátu - nebo že nepoddajní rebelové kolem Fidela Castra sotva odpovídali Leninovu modelu ukázněné revoluční avantgardy. Stačilo jen, že Kuba dospěla ke komunismu *spontánně*, bez podpory z Moskvy a způsobem, který se zdál potvrzovat Marxovo proroctví o směru, kterým se ubírají dějiny. „Ano, je to opravdový revolucionář,“ zvolal starý bolševik Anastas Mikojan po setkání s Castrem. „Úplně jako my. Měl jsem pocit, jako bych se vrátil do jinošských let!“⁵⁷

Jenomže Castrova revoluce byla v ohrožení. Ještě před koncem svého funkčního období přerušila Eisenhowerova vláda s Kubou diplomatické styky, uvalila na ni ekonomické sankce a začala připravovat svržení Fidela Castra. Kennedy realizaci těchto plánů schválil, včetně neúspěšného dubnového vylodění proticastrovských exulantů v Zátoce sviní. To byla událost, která Chruščovovi dala jen málo důvodů ke spokojenosti se sebou samým. Mnohem spíš v ní viděl demonstraci kontrarevolučního odhodlání Washingtonu a věřil, že určitě dojde k dalšímu pokusu, a to s nasazením ještě větších sil. „Osud Kuby a prestiž Sovětského svazu v této části světa mi dělaly velké starosti,“ vzpomínal Chruščov. „Museli jsme vymyslet nějaký způsob, jak se Americe postavit něčím jiným než jen slovy. Museli jsme vybudovat něco hmatatelného a účinného, aby to Ameriku odstrašilo od zasahování v Karibské oblasti. Ale co konkrétně? Logickou odpovědí byly rakety.“⁵⁸

Spojené státy těžko mohly něco namítat, protože koncem 50. let Eisenhowerova vláda - předtím, než se přesvědčila, že žádný „raketový deficit“ neexistuje - rozmístila americké rakety střed-

ního doletu v Británii, Itálii a Turecku, všechny namířené proti Sovětskému svazu. Američané poznají, sliboval Chruščov, „jaké to je, když na vás míří nepřátelské rakety; udělali jsme jen to, že jsme jim dali ochutnat jejich vlastní medicínu.“⁵⁹

Jenomže Kennedy a jeho poradci o Chruščovových důvodech nic nevěděli, a proto všichni, kdo se o čtvrt století později dožili otevření sovětských archivů, byli překvapeni, když zjistili, jak to doopravdy bylo.⁶⁰ Američané viděli v rozmístování raket na Kubě - o kterém se dozvěděli teprve v polovině října 1962 díky obnoveným průzkumným letům U-2 nad ostrovem - tu nejnebezpečnější z dlouhé řady provokací, které začaly už před šesti lety hrozbami kremelského vůdce na adresu Británie a Francie během suezské krize. A tento poslední čin navíc, na rozdíl od jiných, zvýší přinejmenším dvojnásobně počet sovětských raket schopných zasáhnout území Spojených států. „Útočné rakety na Kubě mají velice odlišný psychologický a politický dopad na tuto hemisféru než rakety namířené na nás z území SSSR,“ varoval Kennedy. „Komunismus a castrismus se budou šířit... s tím, jak se vlády zastrašené touto novou demonstrací síly [hroutí]... Tohle všechno představuje provokativní zásah do křehkého statu quo, který obě země zatím udržovaly.“⁶¹

Co ale Chruščov hodlal se svými raketami na Kubě dělat, zůstává dokonce i dnes záhadou. Bylo pro něj charakteristické, že věci nedomyšlel do konce.⁶² Těžko mohl očekávat, že Američané nebudou reagovat, protože rakety na Kubu dopravil v tajnosti, zatímco Kennedymu o svém záměru lhal. Rakety středního doletu mohl pokládat výhradně za odstrašující prostředek, jenomže na Kubu dopravil také rakety s krátkým doletem vybavené nukleárními hlavicemi, jež by bylo možné použít jedině proti invazním americkým jednotkám - které by neměly nejmenší tušení, co je čeká. Chruščov si navíc ani nukleární zbraně dodané na Kubu nepodřel pod vlastní výlučnou kontrolou. Velitelé na místě měli v případě invaze právo vydat rozkaz k jejich použití.⁶³

Nejlépeším vysvětlením nakonec asi bude, že Chruščov podlehl svému ideologickému romantismu natolik, že mu to zatemnilo schopnost, ať už byla jakákoliv, strategické analýzy. Byl natolik oddán Castrově revoluci, že kvůli ní vystavil riziku svou revoluci, svou zemi a možná i celý svět. „Nikita velice miloval Kubu,“ přiznal později samotný Castro. „Měl pro Kubu slabost, dá se říci - citově a tak vůbec -, protože to byl člověk s politickým přesvědčením.“⁶⁴ To byli Lenin a Stalin samozřejmě také, přesto jen vzácně připustili, aby jim citová hnutí diktovala revoluční cíle. Chruščov držel v rukou mnohem ničivější pro-

středky, než jaké kdy měli oni, ale choval se daleko nezodpovědněji. Byl jako nedůtklivé dítě, které si hraje s nabitou pistolí.

Ale jak už to děti někdy dělají, snažil se vynutit si zlostným výbuchem to, co chce. Amerika sice stále ještě měla zdrcující převahu, co se týče nukleárních hlavíc a systémů jejich dopravy na cíl – podle toho, jaký způsob výpočtu se použil, mohly Spojené státy nasadit 8krát až 17krát víc bojeschopných jaderných zbraní než Sovětský svaz⁶⁵ –, ale představa, že by třeba i jen jedna či dvě sovětské rakety zasáhly cíle v Americe, stačila k tomu, aby Kennedyho přiměla k veřejnému závazku, že už nedojde k žádnému pokusu o invazi na Castrův ostrov, výměnou za Chruščovův souhlas se stažením sovětských raket z Kuby. Kennedy dal navíc ještě tajný slib, že Američané odstraní rakety středního doletu z Turecka, byť Chruščov původně doufal, že i to bude veřejnou součástí ujednání. A jediné, co z toho všeho zbývá ještě dnes, dávno potom, co Kennedy, Chruščov, a dokonce i samotný Sovětský svaz odešli ze scény, je Fidel Castro – jehož měly inkriminované rakety chránit –, je tu stále s námi, živ a zdrav a dál vládne v Havaně.

Ale v širším pohledu kubánská krize vydatně posloužila stejnému účelu jako oslepení a sežehnutí ptáci, které viděli padat z oblohy američtí a sovětské pozorovatelé zkoušek prvních termonukleárních bomb o desetiletí dříve. Přesvědčila všechny, kdo v ní byli angažováni – snad s výjimkou Castra, který dokonce ještě po letech tvrdil, že byl ochoten položit život v záru nukleárního střetnutí⁶⁶ – že zbraně, které každá z obou zemí vyvinula během studené války, jsou pro *obě* strany větší hrozbou, než jakou představují pro sebe navzájem. Tento těžko uvěřitelný řetěz událostí, který je dnes všeobecně pokládán za bod, ve kterém se svět druhé poloviny 20. století nejvíc přiblížil k prahu třetí světové války, umožnil nahlédnout do budoucnosti, kterou si nikdo nepřál: konflikt bez hranic, bez rozumu a bez možnosti přežití.

XI.

KENNEDYHO VLÁDA původně takové vyústění v žádném případě nepředpokládala. V roce 1961 zahajovala své funkční období s odhodláním racionalizovat vedení nukleární války. Kennedy a jeho lidé byli ohromeni, když zjistili, že jediný plán, který jim Eisenhower zanechal, vyžadoval *simultánní* nasazení více než tři tisíc nukleárních zbraní proti *všem* komunistickým zemím. Prezident dal proto svým vojenským expertům pokyn, aby rozšířili počet možných variant. Tento úkol připadl ministru obrany Ro-

bertu McNamarovi, který trval na tom, že by mělo být proveditelné nejen vypracovat celé spektrum možností vedení jaderné války, ale také přimět Rusy k *souhlasu* s pravidly, jimiž se taková válka bude řídit. Základní idea navržená v létě 1962 předpokládala, že nukleární válka se povede „do značné míry stejným způsobem, jakým se vedly konvenční vojenské operace v minulosti“. Cílem bude „zničení protivníkových ozbrojených sil, nikoli jeho civilního obyvatelstva“.⁶⁷

Tuto strategii ovšem provázely určité problémy. Především se už dávno ve válkách vytratila zřetelná dělicí čára mezi bojujícími vojáky a nebojujícími civilisty. Ve 2. světové válce zahynulo přinejmenším stejně množství civilistů jako vojáků, a v nukleární válce by byl tento poměr ještě daleko nepříznivější. Samotní McNamarovi experti odhadovali, že i v případě útoků vedených výhradně proti vojenským cílům zahyne v takovém konfliktu 10 milionů Američanů.⁶⁸ Za druhé neexistovala žádná záruka, že tak přesné útoky budou možné. Většina bomb ve 2. světové válce své cíle minula a naváděcí systémy soudobých raket – zejména ty sovětské – byly stále ještě velice primitivní. Navíc většina vojenských zařízení ve Spojených státech byla stejně jako v Sovětském svazu a v Evropě umístěna v okolí měst a nikoliv v odlehlých končinách. A konečně McNamarova „mimoměstská“ doktrína mohla fungovat jediné v případě, že se Rusové budou řídit „pravidly“ a sami na města nezaútočí. To ovšem vyžadovalo přimět Chruščova, aby myslel jako McNamara, a něco takového bylo krajně nepravděpodobné.

Kubánská raketová krize potvrdila, jak obtížný to bude úkol. Jedním z poznatků, které přinesla, bylo odhalení zásadních rozdílů ve způsobu myšlení Rusů a Američanů na jejím počátku. Co v Moskvě působilo dojmem racionálního chování, se ve Washingtonu jevilo jako nebezpečně iracionální a naopak. Jestliže obecná racionalita byla něco tak prchavého v době míru, jak to s ní asi bude vypadat v chaosu nukleární války? Sám McNamara vzpomíná, že když se v den vrcholící kubánské krize díval, jak se slunce noří za obzor, kladl si v duchu otázku, zda vůbec přežije a jestli tohle není poslední západ slunce, který v životě vidí.⁶⁹ McNamara přežil, ale ne už jeho přesvědčení, že je možné vést omezenou, kontrolovanou a *racionální* nukleární válku.

Tím, co na podzim 1962 zabránilo vypuknutí války, byla na obou stranách iracionalita čiré hrůzy. Tedy to, co předvídal Churchill, když s nadějí vzhlížel k „rovnosti v zániku“. A co pochopil také Eisenhower, když vyloučil možnost vést omezené nukleár-

ní války. Jeho strategie neponechávala jinou možnost kromě jistoty totálního zničení a byla založena na předpokladu, že právě tato jistota spíše než pokusy o komponování stadií destrukce již probíhající války nejlépe zabrání jejímu vypuknutí.

McNamara po kubánské krizi příznačně přeměnil toto spoléhání se na iracionalitu v nový typ racionality a zavrhl svou předchozí ideu výhradně vojenských cílů. Namísto toho měly obě strany mířit na protivníka města s cílem udržovat potenciální hrozbu *maximálních* možných ztrát na životech.⁷⁰ Nová strategie vešla ve známost pod označením „Záruka vzájemného zničení“ - akronym tvořený prvními písmeny slov jejího názvu v angličtině „Mutual Assured Destruction“ dal této strategii zlomyslně přílehlavé jméno: MAD (anglicky „šílený“). Vycházela z předpokladu, že pokud si nikdo nemůže být jistý, že nukleární válku přežije, potom žádná nebude. To byla jednoduše jen redefinice názoru, ke kterému už dávno předtím došel Eisenhower: že nástup termojaderných zbraní vylučuje možnost, že by válka mohla i nadále být nástrojem politiky - a že tedy přežití států vyžaduje, aby nebyla vůbec žádná válka.

K vyhlášení nukleární pohotovosti - dokonce i k bojovým poplachům - docházelo i po roce 1962, ale už nepropukaly nukleární krize, které určovaly podobu vztahů obou supervelmocí od konce 40. let. Místo toho se začaly postupně objevovat sovětsko-americké dohody, zpočátku nepsané, později psané, jež uznávaly, že nebezpečí jaderných zbraní ohrožuje kapitalistický svět stejně jako komunistický. Patřila k tomu i tichá dohoda, že obě strany budou tolerovat činnost špiónážních družic. To bylo další zadostiučinění Eisenhowerově předvídatosti, který zastával názor, že pokud se Spojené státy a Sovětský svaz naučí žít pod dohledem druhé strany - podle zásady „otevřeného nebe“ -, umožní jim to minimalizovat hrozbu překvapivého útoku.⁷¹

Obě strany si také uvědomovaly, že přišel čas ne-li pro mezinárodní kontrolu jaderných zbraní, tak alespoň pro dohodu o tom, jak s nimi zacházet. Jako první se v roce 1963 objevila Smlouva o částečném omezení jaderných zkoušek, která zakazovala zkušební nukleární výbuchy v atmosféře. V roce 1968 následovala Smlouva o nešíření jaderných zbraní požadující, aby státy, které vlastní jaderné zbraně, neumožňovaly jejich získání jiným zemím. A v roce 1972 Prozatímní smlouva o omezení strategických zbraní (Strategic Arms Limitation Interim Agreement), která limitovala počet pozemních a námořních balistických střel povolených smluvním stranám - s tím, že kontrola jejího dodržování bude probíhat pomocí špiónážních družic.

Je ovšem nanejvýš zajímavé, že Sovětský svaz a Spojené státy v roce 1972 podepsaly i Smlouvu o zákazu protiraketových střel, která zapovídala *obranu* proti strategickým raketám. Poprvé tak došlo k tomu, že obě strany oficiálně uznaly Churchillovu - a Eisenhowerovu - myšlenku, že zranitelnost vyplývající z možnosti okamžitého zničení by se mohla stát základem dlouhodobé stability sovětsko-amerických vztahů. Byl to také výraz skutečnosti, že Moskva přijala, a nebyl to snadný proces, princip „záruky vzájemného zničení“. Přesvědčit Rusy, že bránit sám sebe je *špatná* myšlenka, bylo vyjednávacím problémem prvního řádu. Úspěch tohoto úsilí - a to, že američtí představitelé teď dokázali své ruské protějšky vzdělávat v oblasti otázek národní bezpečnosti - ukazuje, jak daleko věci dospěly od doby, kdy vývoj atomových zbraní v každé z obou zemí v prvních letech studené války vyvolával na druhé straně zděšení.

A tak, abychom opět parafrázovali Kurta Vonneguta, to nakonec přece jen šlo. Studená válka mohla vyvolat horkou válku, která by dokázala vyhladit lidstvo na celé planetě. Ale protože strach z takové války se ukázal být větší než veškeré odlišnosti, které rozdělávaly Spojené státy a Sovětský svaz a spojence obou supervelmocí, existoval rozumný důvod k naději, že k ní nikdy nedojde.

XII.

ČTYŘI DESETELETÍ po kubánské krizi vyšla kniha jiného spisovatele, Yanna Martela, nazvaná *Life of Pi* (Pí a jeho život), neuvěřitelný příběh o záchranném člunu, který by se mohl stát člunem smrti.⁷² Hlavními postavami jsou hoch a bengálský tygr, oběti ztroskotání lodi, kteří se spolu ocitnou v nepříjemně malém člunu unášeném vlnami Tichého oceánu. Protože nemají společný jazyk, nemůže mezi nimi dojít k racionální diskusi. Mají ovšem jistou shodu zájmů: tygr potřebuje, aby hoch chytal ryby a zajistil mu tak potravu, a chlapec, aby se sám nestal potravou. Oba to nějak vyřeší a oba přežijí.

Podobenství studené války? Zda to tak Martel zamýšlel, na tom sotva záleží, protože znakem dobré knihy je, jakou dokáže vyvolat u čtenáře představu, i kdyby to původní autorův záměr nebyl. Hrozba nukleárních zbraní dokázala přivést státy - i přesto, že neměly společný jazyk, ideologii nebo okruh zájmů - k pochopení jedné skutečnosti: že jsou podílníky sázky na přežití těch druhých a s tygrem, kterého samy stvořily, se budou muset naučit žít.

KAPITOLA TŘETÍ

ŘÍZENÍ VERSUS SPONTÁNNOST

„Dva národy, mezi nimiž není ani kontaktů, ani sympatií; které tobo o myšlení, pocitech a způsobech chování druhého národa vědí stejně málo, jako by obývaly různé světy nebo vzdálené planety; které utvářela odlišná výchova, jedí odlišnou stravu, řídí se odlišnými zvyklostmi a jsou poslušni odlišných zákonů.“

BENJAMIN DISRAELI, 1845¹

„Místo poválečné jednoty velmocí - politické i hospodářské - je tu naprostý rozkol. Na jedné straně stojí Sovětský svaz se svými satelity a na druhé ostatní svět. Jsou tu, stručně řečeno, dva světy místo jednoho.“

CHARLES E. BOHLEN, 1947²

DVĚ SUPERVELMOCI, které mají společný domov na planetě Zemi, které mají společnou zkušenost s vlastnictvím prostředků ke vzájemnému vyhlazení - ale které nyní také mají společný zájem na společném přežití. Potud to bylo dobré. Ale jaký způsob přežití? Jaký byl život v tom kterém zřízení? Kolik tam bylo místa pro hospodářský blahobyt? Pro sociální spravedlnost? Pro svobodu rozhodovat o svém životě podle vlastní vůle? Studená válka se neomezovala jen na geopolitické soupeření nebo závody v jaderném zbrojení; byla to také soutěž v hledání odpovědí na tyto otázky. Problém, o který šlo, měl stejnou důležitost jako otázka přežití lidstva: jaký je nejlepší způsob organizace lidské společnosti.

„Ať se vám to líbí nebo ne, dějiny jsou na naší straně,“ napařoval se jednou Nikita Chruščov před skupinou západních diplomatů. „My vás pohrbíme,“ dodal ještě a pak strávil zbytek života vysvětlováním, co tím vlastně myslel. Tvrdil, že přece nemluvil o nukleární válce, ale o historicky předurčeném vítězství komunismu nad kapitalismem. Sovětský svaz možná opravdu zůstává za Západem, připustil v roce 1961. Nicméně do deseti let přestane existovat nedostatek bytů, bude hojnost spotřebního zboží a obyvatelstvo bude „materiálně zabezpečeno“. Do dvaceti let Sovětský svaz „dosáhne tak vysoké úrovně, že ve srovnání s ním zůstanou hlavní kapitalistické země hluboko pod jeho úrovní a daleko zpět“.³ Komunismus měl prostě být budoucností lidstva.

Věci se však vyvíjely jinak. Od počátku 70. let hospodářství Sovětského svazu i jeho východoevropských satelitů stagnovalo. A během dalších deseti let se už životní úroveň v Sovětském svazu zhoršila natolik, že se očekávaná délka života jeho obyvatel snižovala - jev ve vyspělé průmyslové zemi naprosto bezprecedentní. V roce 1991 pak nakonec i samotný Sovětský svaz, který pro celý svět představoval vzor komunismu, přestal existovat.

Dnes je jasné, že se Chruščovovy předpovědi, v nichž se přání stalo otcem myšlenky, nikdy nezakládaly na strážlivé analýze. Je však ohromující, kolik lidí je v té době bralo vážně - a v žádném případě to nebyli pouze komunisté. Například Johnu F. Kennedymu připadala Chruščovova ideologická sebedůvěra naprosto impozantní, když se s ním setkal v roce 1961 na vídeňském summitu. „Úplně mě udolal,“ připustil prezident. Kennedy „vypadal dost omráčeně“, poznamenal britský premiér Harold Macmillan krátce potom, „jako někdo, kdo se poprvé setkal s Napoleonem (na vrcholu moci)“.⁴ J. F. K. určitě nebyl jediný. Komunismus děsil mnohé další vedoucí politiky a státy, kterým vládli, po více než sto let. Důvodem bylo to, že inspiroval a burcoval k boji tolik jejich vlastních spoluobčanů, kteří v marxismu-leninismu viděli příslib lepšího života. S počátkem studené války dosáhly hrozivost i přitažlivost komunismu vrcholu. Na jejím konci zbylo po komunismu jen málo, v co by se dalo doufat, a nic, z čeho by šel strach.

I.

NEJLEPŠÍM VÝCHOZÍM BODEM na cestě k pochopení vážnosti, kterou komunismus budil, a obav, které vyvolával, bude zase román. Jmenuje se *Sybil* a poprvé vyšel v roce 1845. Jeho autorem byl Benjamin Disraeli, který se později stal i britským ministerským předsedou. Podtitul této knihy *Two Nations* (Dva národy) metaforicky označuje bohaté a chudé, jejichž nesnadné soužití ve společnosti, v níž průmyslová revoluce - vrcholný výkon Velké Británie v uplynulém půlstoletí - prohlubovala rozdíly mezi nimi, jsou tématem románu. „Kapitalista prosperuje,“ stěžuje si tu jedna postava,

shromažďuje nezměrné bohatství; my se zatím propadáme stále níž; níž než tažný dobytek, protože ten je lépe živý než my a lépe se o něj starají. A to právě proto, že z hlediska dnešního systému má větší cenu. A přesto nám říkají, že zájmy Kapitálu a Práce jsou totožné.⁵

Román *Sibyl* měl být varováním. Stát, jehož hospodářský růst je závislý na vykořisťování části jeho občanů ve prospěch jiných, čekají vážné problémy.

Svědkiem tohoto jevu byl i Karel Marx, který tou dobou v Anglii žil a také před ním varoval nikoli sepsáním románu, nýbrž na poli teorie. Kapitalismus, tvrdil Marx, si nespravedlivým rozdělením bohatství vytváří své vlastní hrobaře. Sociální odcizení vyvolané ekonomickou nerovností může vyústit jedině v revoluci. „Nejenže buržoazie ukovala zbraně, které jí samotné přinesou smrt; stála také u zrodu společenské vrstvy, která se těchto zbraní chopí: moderní dělnické třídy – proletářů.“ Hrobaři kapitalismu tento řád brzy nahradí komunismem, spravedlivějším systémem společenské organizace, kdy vlastnictví výrobních prostředků bude společné a extrémní bohatství a chudoba zaniknou. Proto nebude ani nenávist a nastoupí éra štěstí lidstva. Komunismus, tvrdil Marxův souputník Bedřich Engels, bude znamením „vzestupu člověka z říše nutnosti do říše svobody“.⁶

To nebylo jen vyznání víry. Marx a Engels to chápali jako vědu. Věřili, že v řetězu souvislostí, které Marx našel mezi technickým pokrokem, společenským uvědoměním a revolučními důsledky, objevili motor, který roztáčí kolo dějin. Tím byl třídní boj, a protože jeho příčiny – industrializace a odcizení – jsou nezvratné, chyběla tomuhle motoru zpátečka.

Marxismus přinesl naději chudým, strach bohatým a vlády nechal někde uprostřed. Vládnout výhradně v zájmu buržoazie se jevilo jako spolehlivá cesta k revoluci, což by potvrdilo Marxovo proroctví; ale vládnout v zájmu proletariátu by znamenalo, že Marxova revoluce už zvítězila. Většina politických vůdců se proto vydala cestou kompromisu. Ať už Disraeli v Británii, Bismarck v Německu nebo prezidenti země, jejíž průmysl se rozvíjel nejrychleji, Spojených států. Všichni si vytkli za cíl zachovat kapitalismus tím, že zmírní jeho tvrdost. Výsledkem byl sociální stát, jehož základní struktura ve většině průmyslového světa existovala už v srpnu 1914, kdy spolu několik nejvýznamnějších představitelů tohoto světa začalo válčit.

Ať už kapitalisté dosáhli ve změkčování surovosti industrializace jakéhokoli pokroku, 1. světová válka prokázala, že se zatím ještě nenaučili, jak zachovat mír. Navzdory dosud nikdy nevidanému hospodářskému rozvoji a vzájemné provázanosti, která jej doprovázela, zabředly evropské velmoci – právě ty, jejichž vlády byly sociálně nejprogresivnější – do nejstrašnější války, jakou kdy svět zažil. Obrovské množství výzbroje, kterou jejich průmysl produkoval, umožnilo pokračovat v boji mnohem déle, než kdo-

koli předpokládal. Právě teď to vypadalo, že si buržoazie kope vlastní hrob.

Takový byl alespoň argument, se kterým vystoupil Lenin, nejprve v exilu a pak – po svržení cara Mikuláše II. v roce 1917 – také v Rusku. Lenin se od Marxe a Engelse odlišoval svým odhodláním přejít od teorie k činu. Jeho listopadový *coup d'Etat* zůstává vůbec nejnápadnějším příkladem toho, do jaké míry může jednotlivec změnit běh dějin. Nebo, jak by to formuloval Lenin vycházející z Marxových postulátů, jak je „uvědomělý předvoj proletariátu“ schopen *urychlit* dějinný proces ve směru jeho vědecky rozpoznaného dovršení. Bolševická revoluce znamenala, že jeden stát přestal usilovat o zachování kapitalismu. Uprostřed války, kterou rozpoutali kapitalisté, vyhlásil válku přímo samotnému kapitalismu. A byla-li Leninova očekávání a očekávání jeho stoupenců správná, pak se i občané dalších států – roztrpčení kapitalismem a sužováni válkou – brzy chopí moci a s kapitalismem skončí i oni. Motor dějin, který neměl zpětný chod, byl toho zárukou.

Nikdo si neuvědomoval význam tohoto okamžiku jasněji než prezident Spojených států Woodrow Wilson. Stejně jako Lenin rozuměl silám, jejichž prostřednictvím dokáží ideje uvést do pohybu celé národy. Nepřivedl snad Spojené státy do války v dubnu 1917 voláním po „světě bezpečném pro demokracii“? Jenomže svět, jaký měl Wilson na mysli, nebude bezpečný pro proletářskou revoluci, a ta zas nebude bezpečná pro něj. Rázem se ocitl ve dvou válkách. Jednu vedl ozbrojenou mocí proti císařskému Německu a druhou pomocí slov proti bolševikům. Wilsonův projev z ledna 1918, obsahující jeho proslulých Čtrnáct bodů, nejvýznamnější jednotlivá deklaráce *americké* ideologie ve 20. století, byl přímou odpovědí na ideologickou výzvu, se kterou vystoupil Lenin. A právě v tomto okamžiku začala válka idejí – soupeření jednotlivých vizí, která bude pokračovat do konce 1. světové války a dále, přes meziválečné roky a 2. světovou válku ještě po většinu trvání studené války.⁷ Šlo o řešení právě toho problému, který rozdělil Disraeliho dva národy: jak nejlépe vládnout industrializovaným společenstvem, aby to prospívalo *všem* lidem, kteří v nich žijí.

II.

LENINŮV POSTOJ vycházel z Marxových myšlenek. Protože kapitalismus způsobil nerovnost a válku, potom ani spravedlnost ani mír nemohou zvítězit, dokud nepadne kapitalismus. K otázce, jak k tomu dojde, se Marx jasně nevyjádřil, zato Lenin svou odpověď

demonstroval před celým světem. Komunistická strana povede společnost, a jednotlivci, tak jako on v Rusku, povede stranu. *Diktatura* proletariátu *osvobodí* proletariát. A protože nepřátelé revoluce se nikdy nevzdají moci dobrovolně, použije tato diktatura k dosažení svých cílů všechny dostupné metody - propagandu, podvrtnou činnost, policejní dohled, donašeče, tajné operace, konvenční i nekonvenční vojenské akce a dokonce i teror. Její cíle ospravedlní použité prostředky. Bude to tedy *autoritářská* revoluce, která osvobodí ty dole jejich ovládním shora.

Wilsonovým cílem, stejně jako Disraeliho, bylo kapitalismus reformovat, nikoli jej zničit. Wilson byl přesvědčen, že možnou cestou je podněcovat spontánní aktivitu občanů. Problémem kapitalismu je, že lidem poskytuje příliš málo svobody k tomu, aby se mohli stát pány vlastního osudu. Kapitalismus kolaboval s říšemi, které vlastním národům odpíraly právo svobodně si volit politické představitele. Bránil účinnému fungování trhů protekcíonismem, cenovými regulacemi a cyklicky se vyskytujícími krizemi. A navíc samozřejmě kapitalismus nedokázal - v tom Wilson souhlasil s Leninem - zabránit válce, nejzásadnějšímu popření svobody vůbec. Wilsonův plán pro poválečný svět bude prosazovat právo na sebeurčení, ekonomickou liberalizaci a vytvoření takové mezinárodní organizace pro zajištění kolektivní bezpečnosti, která by měla dostatečnou autoritu, aby prosadila, že se soupeření mezi státy - které nikdy úplně nevymizí - bude nadále řešit jediné mírovými prostředky. To bude *demokratická* revoluce, která těm dole umožní, aby se osvobodili.

Lenin vycházející z Marxovy teze předpokládal, že třídní zájmy jsou nesmiřitelné. Protože bohatí budou vždy vykořisťovat chudé, nezbude chudým nic jiného, než se bohatých zbavit. Wilson, inspirovan Adamem Smithem, vycházel z opačného předpokladu: sledování individuálních zájmů slouží zájmům všech, a tím se třídní konflikty zeslabují, což prospívá jak bohatým, tak chudým. Tato nabízená řešení otázky, jak dosáhnout sociální spravedlnosti v moderních průmyslových společnostech, byla ovšem zásadně odlišná. Když začínala studená válka, vůbec nebylo jasné, která z těchto koncepcí převládne. Abychom pochopili proč, budeme sledovat, co se dělo s odkazem těchto protichůdných politiků (oba zemřeli v roce 1924) v průběhu následujících dvou dekad.

Na konci 2. světové války by Wilson vypadal jako idealista, který neuspěl. Při jednání o Versailleské smlouvě udělal tolik kompromisů - akceptováním tvrdého zacházení s Německem, ustupováním před územními požadavky vítězných spojenců a jejich jen chatrně maskovaným pokračováním kolonialistické politiky -,

že smlouva mohla jen těžko představovat podporu práva na sebeurčení a ekonomické liberalizace.⁸ A jeho vlastní krajané se odmítli připojit k tomu nejskvělejšímu, co vytvořil, ke Společnosti národů, což tuto organizaci zásadně oslabilo. Kapitalismus po válce nejjistě ožil, ale jen proto, aby v roce 1929 zkolaboval a způsobil nejtěžší světovou hospodářskou krizi v dějinách lidstva. Autoritářské režimy byly mezitím na vzestupu: nejdříve Itálie Benita Mussoliniho, potom císařské Japonsko a nakonec, nejzlověstnější, Německo, kde se v roce 1933 ústavní cestou dostal k moci Adolf Hitler, jenž pak ústavu, která mu to umožnila, okamžitě zrušil.

Spojené státy a další zbývající demokracie neudělaly prakticky nic, aby zabránily japonské agresi v Mandžusku v roce 1931 nebo italskému záboru Etiopie roku 1935 či opětovnému vyzbrojení teď už nacistického Německa, které se díky tomu koncem této dekády stalo dominantní mocností na evropském kontinentě. A když pak jako předvídatelný důsledek toho všeho vypukla druhá světová válka, shledali Američané a Britové, že pokud v ní chtějí zvítězit, jsou závislí na Stalinově Sovětském svazu, přestože Sověti v letech 1939-1941 s Hitlerem kolabovali. V roce 1945 bylo vítězství jisté, ale podoba poválečného světa nikoli. Očekávat po takovém výkazu ztrát nějaké zadostiučinění pro Wilsona by bylo přinejmenším naivní. Jak to na počátku války vyjádřil průkopnický teoretik mezinárodní politiky: „Liberální demokracie, které po světě rozeseo mírové uspořádání z roku 1919, byly produktem abstraktní teorie, neměly žádné kořeny a rychle uhynuly.“⁹

Lenin by na konci 2. světové války působil dojmem úspěšného realisty. Jeho následník Stalin uskutečnil v Sovětském svazu revoluci shora, nejprve cestou kolektivizace zemědělství, následným rozběhnutím programu rychlé industrializace a nakonec krvavými čistkami v řadách svých mocenských rivalů, často jen domnělých. Mezinárodní proletářská revoluce, kterou Lenin prokovoval, sice nepřišla, ale SSSR byl nicméně na konci 30. let proletářskou velmocí. A na rozdíl od svých kapitalistických protějšků si udržel plnou výrobu, a tedy také plnou zaměstnanost i během světové hospodářské krize. Nástup nacistického Německa představoval nepochybně vážnou hrozbu, ale v uzavření paktu s Hitlerem našel Stalin způsob, jak získat čas a území, takže když v roce 1941 Němci Sovětský svaz napadli, bolševické impérium nejen přežilo, ale útočníka odrazilo a zatlačilo zpět. Když se přiblížil konec války, byl Sovětský svaz materiálně i politicky připraven ovládnout polovinu Evropy. Jeho ideologický vliv - po takových demonstracích toho, co všechno je autoritářský režim schopen dokázat - se mohl šířit ještě mnohem dál.

Marxismus-leninismus měl totiž tou dobou v Evropě miliony stoupenců. Španělští, francouzští, italští a němečtí komunisté vedli aktivní odboj proti fašismu. Idea sociální revoluce spočívající v tvrzení, že ti dole se mohou pozvednout, byla široce přijatelná, dokonce i v zemi s tak historicky zakořeněným protiruským antagonismem, jako bylo Polsko.¹⁰ A po zpusošení, které přinesla světu válka, a bídě, jakou způsobila hospodářská krize před ní, vůbec nebylo jisté, že se demokratický kapitalismus dokáže vypořádat s úkolem poválečné obnovy - přinejmenším s přihlédnutím k tomu, že největší kapitalistická demokracie, Spojené státy americké, v minulosti projevila tak málo ochoty brát na sebe zodpovědnost za to, co se dělo za jejími hranicemi.

Dokonce i mezi Američany vládly pochybnosti. Rooseveltův Nový úděl národní hospodářství jakž takž pospravoval, ale nevyléčil. To zařídily teprve válečné výdaje, a nebyla žádná záruka, že se krize nevrátí, až se federální rozpočet po válce vrátí na normální úroveň. Pravomoci vlády se v době úřadu F. D. R. dramaticky rozšířily, ale budoucnost volného trhu, neregulované aktivity a dokonce - podle názoru mnoha Rooseveltových kritiků - svobody samé byla mnohem méně jasná. „Celkem vzato máme víc svobody a méně rovnosti, než je tomu v Rusku,“ napsal jeden pozorovatel v roce 1943. „Rusko má méně svobody a víc rovnosti. Otázka, zda je demokracie definována v první řadě pojmem svobody nebo rovnosti, je pramenem nikdy nekončících sporů.“¹¹

Tato slova pocházejí od tehdejšího Rooseveltova viceprezidenta Henryho A. Wallace, dobrého, ale naivního člověka, kterému vždycky dělalo potíže učinit v takových věcech rozhodnutí. Původně je to ovšem výrok tvrdošíjného teologa Reinholda Niebuhra, na jehož neústupný boj proti komunismu během studené války se dodnes nezapomnělo. To, že se právě Niebuhr za 2. světové války mohl ptát, zda je to svoboda nebo rovnost, co v první řadě definuje demokracii, dobře ilustruje, jak bezúspěšně tehdy vypadaly vyhlídky pro Wilsonovu ideu.

III.

STUDENÁ VÁLKA to všechno změnila, takže Wilson je dnes připomínán jako prorocký realista, zatímco Leninovy sochy se pomalu rozpadají na smetištích většiny zemí někdejšího komunistického tábora. Stejně jako to, že se nikdy nenaplnila hrozba nukleární války, i renesance a konečný triumf demokratického kapitalismu byly překvapením, které by v roce 1945 na obou stra-

nách ideologické fronty předpokládali jen nemnozí. Okolnosti v první polovině 20. století dopřály diktaturám materiální sílu a politickou autoritu. Proč by měla být druhá polovina jiná?

Příčinou takového vývoje nebyla ani tak zásadní změna výrobních prostředků, jak by asi argumentoval marxistický historik, ale překvapivá změna postoje Spojených států k systému mezinárodních vztahů. Přestože Američané vybudovali nejmohutnější a nejvšestrannější hospodářství na světě, projevovali před rokem 1941 pozoruhodně malý zájem o to, jak je spravován ostatní svět. Represivní režimy, které existovaly jinde, byly sice politováníhodným jevem, ale Spojeným státům mohly stěžít nějak uškodit. Dokonce ani angažmá v 1. světové válce nedokázalo tento postoj změnit, jak ke svému znepokojení a lítosti shledal Wilson.

Tím, co tento přístup okamžitě a neodvolatelně změnilo, byl japonský útok na Pearl Harbor. Tato událost otřásla iluzí, že zeměpisná vzdálenost zaručuje bezpečí a že nezáleží na tom, co se děje na opačné straně oceánu. Národní bezpečnost byla teď v ohrožení, a jelikož by budoucí agresori vládnoucí leteckou a námořní mocí klidně mohli následovat japonského příkladu, ohrožení patrně zůstane trvalým faktem. Spojené státy proto neměly na vybranou: budou muset přijmout globální odpovědnost. Ta vyžadovala nejen zvítězit ve válce proti Japonsku a Německu - Hitler vyhlásil Spojeným státům válku čtyři dny po Pearl Harboru -, ale také plánovat poválečné uspořádání světa, ve kterém by demokracie a kapitalismus byly v bezpečí.

Tím se Wilsonovi dostalo docenění, protože z toho, co se nepodařilo realizovat po ukončení 1. světové války, vyplývala mnohá poučení. V jeho výzvě učinit svět bezpečným pro demokracii byl obsažen předpoklad, že demokratické státy nerozpoutávají války, a zdálo se, že to meziválečná léta potvrzovala. Co ale způsobilo, že státy přestaly být demokratické? Německo, Itálie a Japonsko sice už dříve parlamentní vlády měly, jenomže je diskreditovaly ekonomické krize 20. a 30. let. A tak tyto státy, a ještě mnoho dalších, přijaly autoritářská řešení, která pak vedla k vojenským agresím. Kapitalismus vytvářel nejen sociální nerovnost, jak předpokládal Marx: způsobil také, setrváme-li u tohoto způsobu argumentace, dvě světové války.

Jak tedy zabránit té třetí? Odpověď se Rooseveltově vládě zdála evidentní: bylo potřeba vybudovat mezinárodní řád, ve kterém bude kapitalismus chráněn před svými sebedestruktivními sklony; v němž budou lidé chráněni před nerovnostmi vznikajícími z těchto sklonů a před pokusem utéci před svobodou, jež z nich nutně plyne; státy v něm budou chráněny před agresí,

k níž se autoritářské režimy tak ochotně uchylují. „Svět v hospodářském rozvratu,“ varoval ministr zahraničí Cordell Hull v roce 1944, „bude vždycky úrodnou půdou pro nesnáze a válku.“¹² Roosevelt a jeho poradci by to asi sotva připustili, ale z marxisticko-leninské kritiky kapitalismu čerpali ve stejné míře jako z té Wilsonovy. A jak do toho všeho zapadá Stalin?

Vždy pragmatický Roosevelt uvítal za války Sovětský svaz jako spojence. „Komunismus je pro mě stejně nepřijatelný jako pro tebe,“ řekl jednomu svému příteli, „ale abychom přešli tenhle most, chytím se za ruku i ďábla.“¹³ Chápal stejně dobře jako každý jiný, že spolupráce s Rusy asi skončí, jakmile bude dosaženo vítězství. Přál si ale, aby odpovědnost za to padla na ně, a ne na Washington. Proto Sovětskému svazu nabídl členství ve třech nových mezinárodních organizacích, jimž hodlal dát plnou podporu Spojených států. Byly to Mezinárodní měnový fond, Světová banka a Organizace spojených národů.

Základním smyslem těchto institucí mělo být snížení rizika budoucích hospodářských krizí. Docílit se toho mělo snižováním celních bariér, stabilizací měn a koordinací státní hospodářské politiky s fungováním trhu. Zároveň se měl vytvořit mechanismus, který by mezinárodnímu společenství umožňoval včas zastavit, nebo - bude-li to nezbytné - i zničit budoucí agresory. To v sobě spojovalo dvě části Wilsonova programu: ekonomikou liberalizaci a kolektivní bezpečnost. Ta třetí, právo na sebeurčení, bude muset podle Rooseveltova předpokladu počkat. Přínejmenším v případě těch států a národů, které se dostaly, nebo pravděpodobně dostanou, pod sovětskou nadvládu. Důležité bylo vyhrát válku, zabezpečit mír a zajistit hospodářskou obnovu. Potom, jak doufal, vznikne prostor pro demokracii.

Stalin byl velice spokojený, že se také Sovětský svaz stává zakládajícím členem Organizace spojených národů. Právo veta v Radě bezpečnosti udělá z OSN pouze to, co z ní váleční vítězové budou chtít mít. Fond a Světová banka byly ovšem něco úplně jiného. Jakmile Stalin pochopil, že jejich smyslem je *zachovat kapitalismus* - a ne, jak se původně domníval, poskytnout strukturu, jejímž prostřednictvím by mohl Sovětský svaz vysávat ze Spojených států finanční pomoc na poválečnou obnovu¹⁴ -, nechtěl se na nich podílet. Toto rozhodnutí, zároveň se stále zjevnějším odhodláním vnutit východoevropským zemím autoritářské režimy, znamenalo, že Rooseveltovy snahy o překlenutí propasti mezi Wilsonem a Leninem definitivně ztroskotaly. Ale Wilsonova vize byla alespoň vzkříšena. Soubor idejí, který on a Lenin začali během 1. světové války, bude pokračovat v právě nastupující stu-

dené válce. Jeho existenci veřejně ohlašovaly tři významné projevy pronesené během třinácti měsíců v letech 1946-1947.

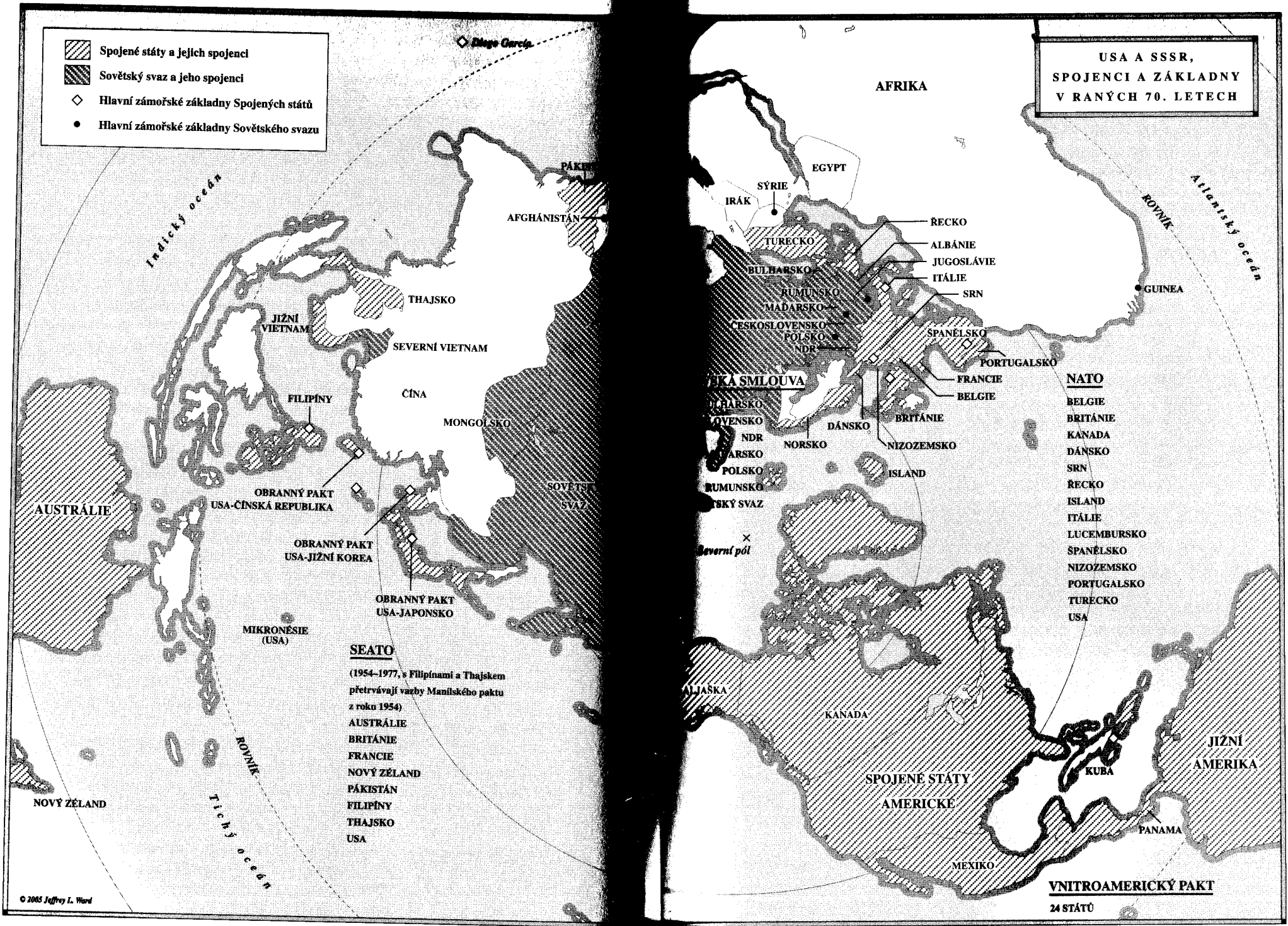
První z nich pronesl Stalin 9. února 1946 v Moskvě a vrátil se v něm na samý začátek. Zopakoval Marxovo odsouzení kapitalismu za to, že rozděluje bohatství nespravedlivě. Připomenul Leninovu poučku, že právě proto budou kapitalisté pravděpodobně válčit mezi sebou. Z toho vyvodil závěr, že mír je možný jedině v případě vítězství komunismu na celém světě. Zdůraznil, že industrializace Sovětského svazu před 2. světovou válkou umožnila vítězství v tomto konfliktu, a ani slovem se nezmínil o pomoci, kterou jeho zemi poskytly Spojené státy a Velká Británie. Svůj projev uzavřel výzvou sovětskému lidu, aby při nápravě škod způsobených válkou pracoval se stejnou obětavostí, jako při přípravě na příští válečný konflikt, v nějž vnitřní rozpory kapitalismu určitě vyústí.¹⁵

Druhý projev proslovl Winston Churchill, který nedávno opustil úřad premiéra, pro něj v neobvyklém prostředí amerického Fultona ve státě Missouri a za přítomnosti amerického prezidenta Trumana. Svým typicky dramatickým stylem varoval, že:

Od Štětína na Baltu po Terst v Jaderském moři se napříč celým kontinentem spustila železná opona. Za ní se teď nacházejí všechna hlavní města starobyklých států střední a východní Evropy... Všechny tyto proslulé metropole a všechny národy kolem nich... jsou v té či oné formě nejen podrobovány sovětskému vlivu, ale ve velice vysoké a stále vzrůstající míře také přímému řízení z Moskvy.

Rusové nechtějí válku, připouštěl Churchill, zato ale chtějí „ovoce války a neomezené šíření své moci a svých dogmat“. Odstranit je může jen síla. „Jestliže budou západní demokracie svorné..., nikdo je určitě nebude napadat. Pokud by ale byly nejednotné nebo zakolísaly ve svém odhodlání a pokud si nechají tyto rozhodující roky proklouznout mezi prsty, pak na nás všechny může dopadnout skutečná katastrofa.“¹⁶

Třetí projev, Trumanův, přišel o rok později, 12. března 1947. Americký prezident v něm požádal Kongres o schválení pomoci Řecku a Turecku a vyhlásil Trumanovu doktrínu, která předpokládala, že Spojené státy budou pomáhat obětem agrese a zstrašování kdekoli na světě. Ideologické ospravedlnění tohoto kroku bylo v intencích jeho předchůdce Wilsona: svět byl nyní rozdělen mezi „dva způsoby života“ - nikoli komunismus versus kapitalismus, ale demokracie versus autoritářství. To byl rozdíl, který mu umožnil spojit nové americké angažmá v evropských

- Spojené státy a jejich spojenci
- Sovětský svaz a jeho spojenci
- Hlavní zámořské základny Spojených států
- Hlavní zámořské základny Sovětského svazu

**USA A SSSR,
SPOJENCI A ZÁKLADNY
V RANÝCH 70. LETECH**

AFRIKA

NATO

- BELGIE
- BRITÁNIE
- KANADA
- DÁNSKO
- SRN
- RECKO
- ISLAND
- ITÁLIE
- LUCEMBURSKO
- SPANĚLSKO
- NIZOZEMSKO
- PORTUGALSKO
- TURECKO
- USA

SEATO SMLOUVA

- FRANCIE
- BELGIE
- BRITÁNIE
- NIZOZEMSKO
- DÁNSKO
- NORSKO
- ISLAND
- FRANCIE
- BRITÁNIE
- SRN
- RECKO
- ISLAND
- ITÁLIE
- LUCEMBURSKO
- SPANĚLSKO
- NIZOZEMSKO
- PORTUGALSKO
- TURECKO
- USA

SEATO

(1954–1977, s Filipíny a Thajskem přetrvávají vazby Manilského paktu z roku 1954)
 AUSTRÁLIE
 BRITÁNIE
 FRANCIE
 NOVÝ ZÉLAND
 PÁKISTÁN
 FILIPÍNY
 THAJSKO
 USA

VNITROAMERICKÝ PAKT

24 STÁTŮ

záležitostech s těmi, která mu předcházela v letech 1917 a 1941. Jeho rozhodnutí pro tento krok bylo dobře promyšlené. Ukázalo se, že je nutné dát světu najevo, jak později připomněl jeden z autorů Trumanova projevu, že „nabízíme také něco pozitivního a přitažlivého, nejen pouhý antikomunismus“.¹⁷

To se stalo smyslem jak Marshallova plánu, tak i rozhodnutí postarat se o obnovu okupovaného Německa a Japonska. To bylo úsilí v Disraeliho duchu – a Wilson s Rooseveltem by mu zatleskali – zachránit kapitalismus a zabezpečit demokracii za okolností, které byly těmto zemím tak nepřívětivé, že totalitní alternativa – navzdory tomu, že byla zřejmou hrozbou lidské svobodě – se docela dobře mohla uchytit. Cílem nebylo oceňovat „jako komunistu každého, kdo užívá jazyk marxismu-leninismu“, podotkl Marshallův asistent Charles E. Bohlen, „poněvadž na marxismu něco je...“, což v žádném smyslu neodráží víru v komunistickou teorii nebo účast v soudobých komunistických organizacích“.¹⁸ Spíše šlo o to vytvořit alternativu ke komunismu v rámci demokracie a kapitalismu, jež odstraní ekonomickou a sociální beznaděj, které především vhánějí lidi do náruče komunismu. K něčemu takovému mohlo dojít jediné díky tomu, že po 2. světové válce na sebe Spojené státy vzaly odpovědnost i za dění mimo vlastní zemskou polokouli také v době míru. Že takový vývoj nastal, k tomu přispěla Stalinova hrozba.

„Ta propast je nepřekročitelná,“ říká jedna z postav Disraeliho románu *Sybil*, „naprosto nepřekročitelná.“¹⁹ O století později získala tato propast mezi bohatými a chudými – hrstkou, která měla prostředky k dobrému životu, a masami, které je neměly – globální geopolitický význam podtržený existencí dvou konkurenčních koncepcí nabízejících odpověď na otázku, jak ji překlenout. Bohlen to vyjádřil v létě 1947 takto: „Jsou tu, stručně řečeno, dva světy místo jednoho.“²⁰

IV.

ZAMĚREM OBOU IDEOLOGÍ, jimiž byly tyto světy definovány, bylo nabízet naději – ostatně především k tomu člověk ideologií *má*. Ale uplatnění jedné z nich záviselo na vytváření strachu. Ta druhá nic takového nepotřebovala. V tom spočívá podstata ideologické asymetrie studené války.

Nikdy nebylo jasné, jak daleko měla diktatura proletariátu podle Leninových záměrů zajít. Podle jeho názoru každopádně revoluční cíle ospravedlňují použití jakýchkoli prostředků včetně teroru.²¹ Souhlasil by ale také se soustředěním *veškeré* moci

do rukou jediného člověka, který si ji potom udrží tak, že zavře do vězení, vyžene do exilu nebo dá popravit každého, kdo zpochybní – nebo o kom si bude myslet, že by *mohl* zpochybnit – jeho samovládu? Ať už by si o tom Lenin myslel cokoliv, přesně tak se zachoval Stalin.

Do konce roku 1930 jeho agenti uvěznilo nebo povraždilo asi 63 000 odpůrců kolektivizace. V roce 1932 deportovali jeden milion dvě stě tisíc „kulaků“ (tak Stalin označoval „bohaté“ rolníky) do odlehlých oblastí SSSR. V roce 1934 zemřelo přinejmenším pět milionů Ukrajinců v důsledku hladomoru. Pak Stalin zahájil vlnu čistek v řadách stranických funkcionářů a státních úředníků, která znamenala dalších více než tři a půl milionu uvězněných a bezmála 700 000 popravených jenom v letech 1937–1938. Byl to konec i mnoha bývalých Leninových spolupracovníků, kteří v té době ještě byli naživu. Nejprominentnější výjimkou byl Lev Trocký, kterého Stalin štvál světem, aby jej nakonec v roce 1940 dal zavraždit v Mexiku. Do té doby zbavila Stalinova diktatura života nebo svobody podle odhadu jednoho historika 10 až 11 milionů sovětských občanů – a to výlučně v zájmu udržení jeho osobní moci.²²

Celkový rozsah této tragédie nemohl být koncem války ještě znám. Stalin cenzuroval i sčítání obyvatelstva v SSSR, která toho hodně prozrazovala. K tomu patřilo, že dal pozatýkat a zčásti i postřílet řadu významných statistiků pověřených zpracováním získaných údajů.²³ Evropané nicméně věděli dost na to, aby to do jejich duší zasele vedle naděje i strach, když čekali na osvobození od nacistického útlaku z rukou režimu, jehož pověst byla skoro stejně špatná. Chování Rudé armády, jež se probíjela do Německa, tyto obavy ještě vystupňovalo. Armády vesměs nemívají vybrané způsoby, když okupují území poraženého nepřítele, ale ta ruská si počínala při loupení majetku, týrání civilistů a masovém znásilňování obzvláště krutě.²⁴ Vypadalo to, že se kultura brutality vylila ze sovětských břehů a zaplavuje další území.

V jednom ohledu to bylo pochopitelné. Němci si během války při okupaci SSSR počínali ještě brutálněji. Ale Stalinovým cílem teď nebyla jen odplata. Doufal, že marxismus-leninismus ovládne co možná největší část Evropy. Chápal ovšem, že se mu to nemůže podařit pouze použitím síly a šířením strachu, což byly metody, jichž s takovou bezohledností používal na domácí půdě. Komunisté v Polsku, Československu, Maďarsku, Rumunsku, Bulharsku a po roce 1949 ve Východním Německu budou vládnout zdánlivě nezávislým státům. Stalin je samozřejmě mohl ovládat – s jedinou výjimkou Titovy Jugoslávie se v té době většina ko-

munistů poslušně řídila pokyny Moskvy. Ale jeho ruka nesměla být *příliš* těžká, aby to nevypadalo, že bez represí se revoluce nedokáže udržet. Proto bylo důležité, aby komunisté získali lidovou podporu. „S dobrou agitací a správným přístupem,“ řekl Stalin vůdci polských komunistů Wladyslawu Gomulkovi, „můžete získat značný počet hlasů.“²⁵

Pokud si něco takového pán Kremlu myslel dokonce i o Polsku, pak mu jistě nemohla připadat nerozumná ani myšlenka, že by i Němci a další Evropané, kteří se nacházeli mimo sféru jeho vojenského a politického vlivu, mohli podporovat své domácí komunisty, ať už tím, že si je zvolí do vedení státu nebo je přiberou do vládních koalic. To by bylo výhodnější, než se s Američany a Brity střetnout přímo. Navíc se kapitalisté, jak vyplývalo z leninské doktríny, brzy utkají mezi sebou.²⁶ Jestli se diktatura proletariátu měla rozšířit i tam, nedaly se k tomu použít stejné prostředky, jakými ji Stalin instaloval v Sovětském svazu a ve východní Evropě. *Většina* Západoevropanů si ji bude muset sama *zvolit*.

Stalinova strategie nepostrádala určitou logiku, ovšem až na jednu věc. Vyžadovala, aby přestal být sám sebou. Tyranem, který se dostal k moci terorem a terorem se u ní udržel. Jakmile se v jeho nových východoevropských državách objevily sebemenší náznaky nezávislého počínání – jako když Češi usilovali o svolení připojit se k Marshallovu plánu – zacházel s těmi, kdo za to byli zodpovědní, stejným způsobem jako se svými skutečnými či domnělými protivníky v Sovětském svazu před válkou: byli zbaveni moci, často skončili před soudem, pak obvykle ve vězení a někdy i na popravišti. A s Titem by určitě zatočil úplně stejně, nebýt toho, že Jugoslávie byla mimo jeho dosah. Podle jednoho odhadu postihly v letech 1949 až 1953 čistky jeden milion východoevropských komunistů.²⁷ Totéž se dělo v SSSR. Poslední roky Stalinova života charakterizovala stále se rozšiřující vlna zatýkání, soudů, poprav a nezřídka také inscenovaných nehod, ke kterým se sahalo tehdy a tam, kde by se záminka pro otevřenou perzekuci hledala obzvlášť těžko. V době Stalinovy smrti byla sovětská vězení naplněná jako nikdy předtím.²⁸

„Ať se vládnoucí třídy třesou strachem před komunistickou revolucí,“ prohlásil Marx v roce 1848. „Proletáři nemohou ztratit nic než své okovy.“²⁹ O století později měli proletáři, na něž Stalinova diktatura ještě nedopadla, všechny důvody trást se strachem před okovy, jimiž spoutal ty nešťastníky, které už měl ve své moci. To, že Orwellův Velký bratr měl pod nosem stalinovský knír, nebyla vůbec náhoda.

V.

POKUD BYLY K OVLÁDÁNÍ Stalinových proletářů potřeba okovy, pak je dnes obtížné pochopit, jak vůbec kdy takové zřízení mohlo někde získat podporu. Jenomže nouze vede k zoufalství, a když už si lze vybírat pouze mezi hladověním a represí, je to obtížná volba. Jestliže chtěla americká ideologie zvítězit jako alternativa, nestačilo jednoduše poukázat na to, že komunismus potlačuje svobodu. Musela taky prokázat, že kapitalismus je schopen ji udržet.

Ve Washingtonu na to žádný předem připravený plán nikdy neměli. Místo toho se tu koncem 2. světové války chystali uskutečňovat řadu protichůdných cílů: potrestání poražených nepřátel; spolupráci se Sovětským svazem; vzkríšení demokracie a kapitalismu; prosazení Organizace spojených národů. Nutně se brzy muselo ukázat, že dosažení všech těchto cílů je nemožné, a proto bude nutné stanovit priority. Stalo se tak koncem roku 1947. Novým cílem, jak jej formuloval Kennan, tou dobou hlavní Marshallův politický stratég, bylo zajistit, aby vojensko-průmyslové kapacity dřívějších nepřátel – především Německa a Japonska – nepadly do rukou současného a budoucího nepřítele, Sovětského svazu.³⁰

Dalo se to udělat buď tak, že se zničí všechno, co z nich zbylo, což by ale Němce a Japonce dohnalo k hladovění a zároveň by to podkopalo možnosti hospodářského oživení za účasti amerických spojenců v daných oblastech, nebo naopak tyto kapacity obnovit ve spolupráci s německým a japonským despotismem. To by ovšem zase zkompromitovalo cíl, v jehož jménu se proti nim vedla válka. Proto Američané přišli se třetí variantou. Obnoví hospodářství Německa a Japonska, čímž bude zajištěna budoucnost kapitalismu v těchto zemích i v jejich sousedství, a současně s tím budou Němce a Japonce měnit v demokraty.

To byla natolik ambiciózní, ba dokonce troufalá strategie, že kdyby ji někdo vyhlásil veřejně spolu s Trumanovou doktrínou a Marshallovým plánem, byla by zněla příliš fantasticky. Německo a Japonsko sice po určitou dobu parlamentní systém vlády měly, než se ve 30. letech proměnily v diktatury, ale demokratická *kultura* v nich nikdy nezapustila kořeny. To byl také jeden z důvodů, proč podlehly svodům tyranie tak snadno. Nyní však byly tyto diktatury kompromitovány válečnou porážkou. Američané oproti tomu měli čistý štít a vzhledem k vojenské okupaci i volnou ruku. Reagovali vlastně stejně jako Stalin: i oni se v zahraničí spoléhali na to, co předtím fungovalo u nich doma. Ale protože instituce ve Spojených státech a v Sovětském svazu by

sotva mohly být odlišnější, také jejich okupační cíle si nemohly být více vzdálené.

Vlády mají podle názoru Američanů svou činností podporovat svobodu. To si někdy může vyžádat i regulaci hospodářství, ale nikdy jeho absolutní řízení do posledního detailu jako v sovětské říši. Lidé stále mají mít právo vlastnit majetek a trhům je možné svěřit rozmisťování zdrojů. Výsledky pak budou prospívat zájmům všech. Vůdcové mohou vést pouze na základě všeobecného souhlasu; nestranně uplatňovaný zákon je zárukou spravedlnosti; svobodný tisk zajišťuje transparentnost, a tím i zodpovědnost moci. Základem, o který se vláda opírá, je naděje, nikoli strach. Nic z toho v Sovětském svazu ani v jeho satelitech ani na Sověty okupovaných územích neexistovalo.

To vše ale bude mít jen malý význam, pokud to nebude podloženo hospodářskou výkonností. A tady nastupuje Marshallův plán. Jeho smyslem bylo nastartovat evropskou ekonomiku - a zároveň také japonskou - s pomocí velké americké finanční injekce, přičemž příjemci budou od samého počátku zapojeni do rozhodování o tom, jak bude využita. Jedinou podmínkou bylo, že budou spolupracovat i mezi sebou a staré antagonismy vymizí tváří v tvář novým nebezpečím. Konečným cílem bylo obnovit sebedůvěru, prosperitu a sociální smír *demokratickými* prostředky. To znamenalo prokázat, že i když možná existují dva ideologické světy, není nutné, aby v tom kapitalistickém stále přetrvávalo rozdělení na dva národy - národ bohatých a národ chudých -, které bylo rozhodující příčinou vzniku marxismu. A také že k válkám mezi kapitalisty, podle Leninova tvrzení nevyhnutelným, už nemusí docházet.

Jedině Spojené státy měly dost ekonomických zdrojů - a možná také naivity -, aby se pustily do podobného úkolu. Sovětský svaz něčemu takovému naprosto nemohl konkurovat. Proto Stalin odpověděl zavedením tvrdé kázně v těch částech Evropy, které měl pod kontrolou. Další výhoda, kterou Američané proti Rusům měli, už nesouvisela s hospodářským potenciálem. Byla to jejich pragmatická víra ve spontaneitu. Ať už to u nich vyplývalo z čehokoliv - z tržní ekonomiky, demokratické politiky nebo prostě jen z národní kultury -, Američané nikdy nepodléhali představě, že by zdravý rozum, nebo dokonce moudrost byly výsadou těch nahoře. Měli nechuť k hierarchiím, přirozeně tíhli k flexibilitě a z hloubi duše nedůvěřovali myšlence, že by teorie měla určovat praxi, a ne naopak.

Proto Trumana a jeho poradce nijak nadměrně neznepokojovalo, že si americké vojenské úřady v Německu a v Japonsku při-

způsobily washingtonské instrukce pro okupační správu těchto zemí tak, aby odpovídaly místním poměrům, s nimiž se musely vypořádat. Slabiny přístupu ve stylu „jedna velikost padne všem“ není potřeba vysvětlovat. Představitelé státu ve Washingtonu, ačkoliv to byli zapřisáhlí kapitalisté, neměli žádné námitky ani proti spolupráci s evropskými socialisty při zadržování evropských komunistů. Výsledky byly důležitější než ideologická pravověrnost. A když několik příjemců pomoci v rámci Marshallova plánu poukázalo na to, že pocit jistoty je těžko možný bez vojenské ochrany, souhlasili Američané s tím, že jim poskytnou i tu. A tak vznikl Severoatlantický pakt, NATO, první mírová vojenská aliance, do níž Spojené státy vstoupily, od roku 1800, kdy ukončily spojení s Francií, které zabezpečilo americkou nezávislost.

Stalinův Sovětský svaz v nápadném kontrastu k postoji Američanů spontánní aktivity potlačoval, kdekoli se objevily, jen aby neohrozily základy jeho vlády. To ovšem znamenalo přistoupit na předpoklad, že Stalin sám je pramenem vší moudrosti a zdravého rozumu, což velekněží maršálova kultu v posledních letech jeho života často hlásali. Ať už jim věřil nebo ne, byl „největší genius lidstva“ vlastně osamělý, sebeklamu propadlý, strachem žijící starý člověk, který se vyžíval v diletantsky neomylných soudech o genetických, ekonomických, filosofických a lingvistických otázkách, v dlouhých nočních pitkách v kruhu strachy polomrtvých nohsledů a - kupodivu - ve sledování amerických filmů. „Se mnou je konec,“ přiznal jednou ve chvílkovém záchvatu upřímnosti krátce před svou smrtí. „Už nevěřím ani sám sobě.“³¹

Až sem to tedy dopracovaly Marxovy aspirace a Leninovy ambice: k systému zvrhlého rozumu a zmařených očekávání udržovanému strachem, který teď soupeřil s kapitalismem nabízejícím naději.

VI.

A CO KDYŽ JEDINÝM PROBLÉMEM byl samotný Stalin a komunismus by se dal pod jiným vedením zachránit? Všichni, kteří chtěli nastoupit na jeho místo, věřili, že taková diagnóza je správná a předepsaná léčba evidentní. Každý z nich byl odhodlán očistit marxismus-leninismus od dědictví stalinismu. Jenže pak zjistili, že obojí je neoddelitelně spojeno a že pokus oddělit od sebe tahle siamská dvojčata znamená riskovat záhubu obou.

První vůdce po Stalinovi, který se o to pokusil, skončil vlastní záhubou. Lavrentij Berija, šéf Stalinovy tajné policie od roku

1938, byl členem triumvirátu, který se chopil moci po generallissimově smrti - druzí dva byli Molotov a Malenkov. Masový vrah a sexuální agresor Berija byl i mimořádně schopný organizátor, jenž se víc než kdokoli jiný zasloužil o to, že Sověti sestrojili svou atomovou bombu. Byl také překvapivě kritický vůči systému, který ho obdařil takovou mocí. Stěží dokázal skrýt radost ze Stalinovy smrti - někteří historici mají za to, že ji dokonce i sám zřídil³² - a okamžitě začal vyvíjet snahu o odstranění nejhorších rysů Stalinovy vlády.

Berija zastavil poslední vlnu čistek, kterou Stalin velice neprozíravě rozpoutal proti svým vlastním lékařům. Potom spolu s kolegy v politbyru dal Severokorejčům a Číňanům pokyn, aby konečně dovedli ke zdárnému výsledku nekonečná jednání o příměří a ukončili válku; nechal také uveřejnit v *Pravdě* článek vyjadřující naději na lepší vztahy se Spojenými státy. A sám šel ještě dál než jeho kolegové, když navrhoval dát neruským národům Sovětského svazu mnohem větší míru autonomie, než jakou jim byl ochoten dopřát Stalin.³³ Jeho nejkontroverznějším krokem ale byl pokus vyřešit dilema, které po sobě Stalin zanechal, týkající se budoucnosti Německa.

Vytvoření Spolkové republiky Německo (Západní Německo) v květnu 1949 zmařilo veškeré naděje, které snad Stalin choval, že se v západních zónách spontánně rozšíří komunismus. Znovusjednocení bylo pro novou vládu Konrada Adenauera méně důležité než zachování nezávislosti na Moskvě a současné udržení těsných vztahů se Spojenými státy. To Stalinovi nedávalo jinou možnost, než schválit vyhlášení Německé demokratické republiky (Východní Německo), k čemuž došlo v říjnu téhož roku. Udělal to ale jen s minimálním nadšením, a stále by byl ochoten tento režim v čele s komunistickým veteránem Walterem Ulbrichtem kdykoliv obětovat, kdyby existoval nějaký způsob, jak zabránit začlenění Západního Německa do NATO. V březnu 1952 proto Stalin nabídl znovusjednocení Německa výměnou za to, že zůstane neutrální.³⁴

Nabídka se nesetkala s úspěchem. Stalinovy pohnutky byly až příliš zřejmé. A tak se tedy Východní Německo vydalo cestou budování proletářského státu. Nic snadného v oblasti, kde vždy převládalo zemědělství a odkud si Rusové odvezli velké množství průmyslových zařízení jako reparace. Pravověrný stalinista Ulbricht trval na tom, že Východní Němci tento problém vyřeší jednoduše cestou usilovné práce. Zavedl program rychlé industrializace podobný tomu, který Stalin uskutečnil v Sovětském svazu. Brzy se ale ukázalo, že to jen prohlubuje hospodářskou krizi, vyvolává neklid a tisíce Východních Němců dohání k emigraci do

Západního Německa, což zatím stále ještě umožňovala otevřená hranice mezi Východním a Západním Berlínem.

Noví kremelští páni nařídili svému německému místodržícímu, aby svůj program zbrzdil - což neochotný Ulbricht splnil pouze částečně -, a v květnu 1953 Berija přišel s opravdu radikálním návrhem: výměnou za neutralitu Německa by Sovětský svaz akceptoval sjednocený *kapitalistický* německý stát. Ulbricht a východoněmečtí komunisté měli být jednoduše hozeni přes palubu. Ale o měsíc později, ještě než se tento plán mohl nějak rozvinout, vypukly ve Východním Berlíně nepokoje, které se rychle šířily dál.³⁵ Bouřili se hlavně *proletáři*, tedy právě ta společenská třída, jejíž diktatura, alespoň podle teoretického předpokladu, jim měla přinést svobodu, ale ve skutečnosti jim svobodu vzala. Stalinovy následovníky to postavilo před těžké dilema, protože přinejmenším jeden komunistický režim teď seděl na sudu s prachem, odmítaný kvůli neschopnosti marxismu-leninismu splnit své sliby. Co když přibudou další?

Berijovi kolegové aktuální problém vyřešili tak, že k rozdrcezení východoněmeckého povstání nasadili sovětské okupační jednotky - velice trapné přiznání jejich vlastního i Ulbrichtova nezdaru. Hned nato dali zatknout i samotného Beriju, obvinili ho, že je agentem anglo-amerického imperialismu, postavili ho před soud, odsoudili ho a poslali před popravčí četu. Chruščov, který tyto události režíroval, potom úzce svázal Sovětský svaz s Ulbrichtovým represivním režimem. Něco takového Stalin nikdy neudělal.³⁶ Pro muže, kteří se snažili osvobodit komunismus od stalinismu, to nebyl zrovna povzbudivý začátek - neměl to ovšem být poslední pokus.

VII.

TEN DALŠÍ PODNIKL právě Chruščov. Poté, co sesadil a dal popravit Beriju, vytlačil během následujících dvou let Malenkova a Molotova - ty ovšem o život nepřipravil -, a v létě 1955 se tak stal dominantním vůdcem poststalinického Sovětského svazu. Chruščov, osobnostně Stalinovi naprosto nepodobný, byl rovněž upřímný - a v podstatě lidský - ve svém odhodlání vrátit marxismu jeho původní cíl: poskytnout lidem lepší život, než jaký jim nabízí kapitalismus. Metodou, kterou se rozhodl použít, jakmile konsolidoval svoji moc v Kremlu, byl útok na odkaz samotného Stalina.

25. února 1956 ohromil Chruščov delegáty XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu necenzurovaným seznamem

Stalinových zločinů a jejich odsouzením. Tím strhl hradbu, kterou teror a zatajování zakrývaly povahu Stalinova režimu před sovětským lidem a před komunistickými vyznaváči na celém světě. Udělal to s cílem komunismus zachránit. Reformu je možné provést jedině tehdy, když odhalíme chyby. „Bylo mou povinností povědět o minulosti pravdu,“ řekl později, „ať už to pro mne znamenalo jakékoli riziko.“³⁷ Jenomže systém, o jehož zachování se snažil, si už od časů Marxe a Engelse zakládal na tom, že je bezchybný. To plynulo z nároku na autorství objevu hybné síly dějin. V hnutí založeném na vědě sotva může být prostor pro přiznání viny, kajícínou lítost a možnost rozehřešení. Problémy, které tím Chruščov způsobil sobě a mezinárodnímu komunistickému hnutí, proto nastaly prakticky okamžitě potom, co domluvil.

Prvním problémem byl naprostý šok. Komunisté nebyli ani trochu zvyklí na to, aby se jejich vůdce přiznávali k chybám, natož pak v takovém rozsahu. Byla to, jak se tehdy vyjádřil ministr zahraničí Dulles, „nejtvrdší obžaloba despotismu, jakou kdy nějaký despota přednesl.“³⁸ Vůdce polských komunistů Boleslaw Bierut dostal při čtení Chruščovova projevu infarkt a krátce nato zemřel. Dopad na další komunisty byl skoro stejně ničující. Zdálo se, že nový sovětský vůdce jim říká, že teď už nestačí ohánět se teoretickým postulátem, že dějiny jsou na jejich straně. Bylo nezbytné, aby měli na své straně i vlastní občany. „Jsem si tím naprosto jistý,“ prohlásil Chruščov na Bierutově pohřbu. „Dosahneme nevídaného semknutí řad v naší straně a lid se semkne kolem strany.“³⁹

Polská komunistická strana si toto poučení vzala opravdu k srdci a vzápětí po Bierutově smrti začala propouštět politické vězně a odvolávat stalinisty z funkcí - a najednou vypukly nepokoje, jako se to za podobných okolností stalo ve Východním Německu. V tomto případě se ovšem zastánci tvrdého kursu už k moci nevrátili. Místo toho Poláci povolali zpátky Wladyslawu Gomulku, který v minulosti také skončil ve vězení jako oběť jedné ze Stalinových čistek, a postavili ho do čela strany, aniž by si vyžádali Chruščovův souhlas. Ten zuřil a ihned odletěl do Varšavy, kde dal průchod svému vzteku. Hrozil zásahem sovětských vojsk, ale nakonec v tichosti akceptoval nové polské vedení, které se konec konců chystalo udělat jen to, co podle svých slov chtěl i on sám: dát „socialismu“ - míněn je komunismus - „lidskou tvář“.

Potíž se sudy střelného prachu ale spočívá v tom - a to dokonce i s těmi, co nevybuchnou -, že poblíž často stojí nějaké další. S nadějí, že tím předejde novým nepokojům, zaranžoval Chruščov v červenci roku 1956 mocenský pád maďarského stalinisty

Mátyáse Rákosiho. Tomu bylo oznámeno, že je „nemocný“ a potřebuje „lččení“ v Moskvě.⁴⁰ Ale to jen vyprovokovalo požadavky dalších ústupků a Maďaři, inspirováni polskými událostmi, rozpoutali počátkem října celonárodní povstání nejen proti domácím komunistům, nýbrž i proti samotnému Sovětskému svazu. Když jednotky Rudé armády v budapeštských ulicích musely svádět krvavé boje, stáhly se a pár dnů to vypadalo, že by snad Maďarsko mohlo získat souhlas s vystoupením z Varšavské smlouvy, vojenského paktu, který Sověti ustavili jako protiváhu k NATO. Chruščov zoufale uvažoval, co dělat, ale nakonec pod Mao Ce-tungovým tlakem nařídil sovětským jednotkám vrátit se do Maďarska a vzpouru rozdrtit.

Vojáci to vyřídili obratem, ale padlo přitom 1 500 rudoarmějců a bylo zabito 20 000 Maďarů. Imre Nagy, který jako premiér zdráhavě vedl povstaleckou vládu, byl zatčen a později popraven. Státisíce dalších Maďarů, kteří přežili, se zoufale pokoušelo uprchnout přes hranice na Západ. Ti, kterým se to nepodařilo, se stali obětí obnovených represí, jež podle všeho jsou - takové poučení vplynulo z maďarské lekce - jediným způsobem vládnutí, jaký marxisté-leninisté znají. Být komunistou znamenalo „nevyhnutelně být stalinista,“ řekl Chruščov jedné čínské delegaci počátkem roku 1957. „Ať bůh dá, aby každý komunista uměl bojovat za zájmy pracujícího lidu tak, jak to dokázal Stalin.“⁴¹ Ať už si o tom Bůh myslel cokoliv, vymítání ducha starého diktátora nebylo vůbec snadné.

VIII.

TO, ŽE ČÍNAŇE HRÁLI tak důležitou roli v Chruščovově rozhodnutí potlačit maďarské povstání, zcela odpovídalo situaci, protože Mao Ce-tung byl další poststalinický vůdce, který měl svou vlastní představu o tom, jak zachránit komunismus. Jeho řešením ovšem vždy bylo *vrátit* se k Stalinovi.

Mao nebyl o Chruščovově únorovém destalinizačním projevu informován předem - jako ostatně žádný ze zahraničních komunistů. Stalina respektoval a skláněl se před ním, ale nikdy se mu s ním nejednalo snadno. Stalin nespěchal s podporou čínské komunistické revoluce a její úspěch ho překvapil. Při dojednávání podmínek čínsko-sovětského paktu v roce 1950 i při poskytování vojenské pomoci Číně v průběhu korejské války nebyl vůbec velkorysý. Trval také na pokračování bojů v Koreji i v době, kdy by je Mao Ce-tung a Kim Ir-sen už rádi ukončili.

Jednou se ptali Maova tlumočnicka Š'če, zda byl předseda Mao smutný, když se dozvěděl o Stalinově smrti. „Nemyslím si, že by byl Předseda smutný,“ odpověděl.⁴²

Ale Stalin byl Maovi užitečný jiným způsobem: jako vzor při upevňování komunistické revoluce. Maovi v Číně připadla role Lenina i Stalina zároveň. Leninovým příkladem se řídil, když učinil skok od marxistické teorie k revoluční akci a jen přitom přehodil pořadí událostí, takže v Číně občanská válka předcházela uchopení moci místo toho, aby přišla až potom. Mao měl navíc – na rozdíl od Lenina – pevné zdraví, a tak se dočkal i úkolu, kterému Lenin čelit nemusel: jak ze země, v níž by se – podle marxistické teorie – revoluce nikdy nemohla uchytit, udělat zemi, v níž by to možné bylo. Stalin to v Rusku udělal tak, že zemi *proletarizoval*. Vybu- doval obrovskou průmyslovou základnu a šel až tak daleko, že se i zemědělství pokusil přeměnit v průmysl zavedením kolektivizace. Po jejím dokončení by podle jeho předpokladu neměl v Rusku zbýt už žádný rolník. K tomuto cíli se Stalin značně přiblížil.

Mao šel jinou cestou. Jeho zásadní teoretickou inovací bylo tvrzení, že rolníci *jsou* proletáři, a proto není nutné je transformovat. Jsou prodchnuti revolučním uvědoměním, které je v nich pouze potřeba probudit. To se od Stalinova přístupu velice lišilo a bylo to důvodem určitého napětí, které mezi nimi panovalo. I když byl stárnoucí Stalin zklamán tím, že nepovstali dělníci v Evropě, přece jen našel jistou útěchu v možnosti, že by to třeba dokázali rolníci mimo Evropu.⁴³ To, v čem se Mao sovětským vzorem řídil, byl další postup po vítězství revoluce v zemi. Byl přesvědčen, že čínská revoluce neuspěje, jestliže nebude s mechanickou přesností kopírovat sled opatření, s jejichž pomocí Lenin a zejména Stalin konsolidovali revoluci v Rusku. S odkazem na Leninovu Novou ekonomickou politiku dovolil Mao krátké období experimentu s tržním kapitalismem na počátku 50. let, jen aby je zvrátil stalinistickým pětiletým plánem překotné industrializace a kolektivizace zemědělství. Po Stalinově smrti – maršálovi nástupci v Kremlu na čínského předáka žádný velký dojem neudělali – rozvíjel Mao svůj vlastní kult osobnosti, v němž se představoval nejen jako hlava Čínské komunistické strany, ale nyní již také jako nejzkušenější a nejrespektovanější vůdce mezinárodního komunistického hnutí.

Proto tedy bylo pro Maa nevídaným překvapením, když Chruščov bez předchozího upozornění odsoudil počátkem roku 1956 Stalinův kult osobnosti a trval na tom, že se komunisté všude na světě musí s takovou praxí rozejít. „Tak jen dává meč do rukou jiných,“ reptal Mao, „a tak pomáhá tygrům, aby nám ublížili. Oni

možná ten meč nechtějí, ale my ho chceme... Přestože Sovětský svaz teď třeba Stalina napadá, my to dělat nebudeme.“⁴⁴ Mao se dál bude držet svého plánu a postupovat podle Stalinova vzoru, ale – možná inspirován Chruščovovými ambicemi předejnat Západ jak co do raketového potenciálu, tak i v objemu výroby – rozhodl se revoluční proces urychlit a zkrátit. Argumentoval tím, že SSSR ztrácí svůj revoluční zápal. *Opravdu* revoluční země, Čína, se takové chyby nedopustí.

Proto Mao ke svému industrializačnímu a kolektivizačnímu tažení přidal i čistku v řadách potenciálních disidentů. „Ať společně rozkvete sto květů, ať spolu soutěží sto filosofických škol,“ vyhlásil. Vzápětí dal pozavírat do vězení jako „pravicové elementy“ všechny kritiky, kteří byli dostatečně pošelilí na to, aby jeho výzvu ke svobodné diskusi vzali vážně. Byl to taktický manévr, „vylákat hady z děr, ... nejdřív jedovaté byliny nechat vyrůst a pak je jednu po druhé zničit. Později z nich může být hnojivo“.⁴⁵ Potom se rozhodl pro něco ještě dramatičtějšího: *propojí* obě kampaně, industrializaci i kolektivizaci, a rolníky přece jen promění v proletáře. Udělá to způsobem, jaký naprosto překoná všechno, co kdy napadlo Stalina. Nařídil zemědělcům po celé Číně, aby se přestali starat o úrodu, místo toho si na dvorcích postavili pece, zatopili v nich svým nábytkem, roztavili své zemědělské nářadí a – vyráběli ocel.

Výsledkem Maova Velkého skoku byla největší humanitární katastrofa dvacátého století. Stalinova kolektivizace způsobila, že v první polovině 30. let zemřelo hladem pět až sedm milionů lidí. Mao nyní tento výkon překonal *šestinasobně*, když hladomor vyvolaný jeho „ocelářskou“ *kampaní připravil* v letech 1958 až 1961 o život třicet milionů lidí. Daleko největší katastrofa svého druhu v dějinách lidstva.⁴⁶ A tak Mao alespoň v jedné kategorii přece jen dokázal předejnat Sovětský svaz – i kterýkoli jiný stát. Na tento rekord ale ideologové marxismu, leninismu, stalinismu nebo maoismu určitě nemohli být pyšní.

IX.

SVĚT V TÉ DOBĚ měl sotva nějaké ponětí o tom, co se v Číně děje. Mao svou zemi uzavřel za stejně neprostupnou hradbou jako Stalin Sovětský svaz a v Pekingu od té doby cenzurovali čínské demografické údaje právě tak pečlivě jako jejich velký vzor ty sovětské. Bude trvat ještě mnoho let, než vejde ve známost cena, kterou čínský lid musel zaplatit za Maovu verzi marxismu-leninismu.

nismu. Vady této ideologie vyvstávaly zdaleka nejzřetelněji v jediné transparentní aréně, kde se spolu komunismus a kapitalismus utkávaly: v rozděleném Berlíně.

Jedině svébytná podstata studené války, způsob, jakým natrvalo zabetonovala přechodné uspořádání z konce 2. světové války, mohla stvořit město rozdělené na čtyři sektory – americký, britský, francouzský a sovětský –, jež se ocitlo, obklíčené statisíci sovětských vojáků, více než sto šedesát kilometrů hluboko v nitru východoněmeckého státu, který Stalin vytvořil v roce 1949. Díky pomoci poskytované v rámci Marshallova plánu, štědrým dotacím od západoněmecké vlády a také finanční podpoře, kterou dostávaly univerzity, knihovny, kulturní centra a rozhlasové stanice ze Spojených států – část z toho v tichosti platila Ústřední zpravodajská služba CIA – se berlínské okupační sektory západních mocností změnilo v nepřetržitou reklamní akci, která propagovala přednosti kapitalismu a demokracie přímo uprostřed komunistického Východního Německa. Západní Berlín ovšem vedl nejistou existenci, protože Rusům – nebo Východním Němcům, kdyby dostali povolení Moskvy – sotva něco mohlo zabránit, aby mu neodřízli pozemní spojení se Západem, jak to ostatně před deseti lety Stalin už jednou udělal. Bylo jasné, že letecký most by tentokrát situaci zachránit nemohl. Bylo vyloučené zásobovat ze vzduchu město, které teď mělo daleko více obyvatel a těšilo se mnohem větší prosperitě než v roce 1948. Právě úspěch Berlína byl příčinou jeho větší zranitelnosti. Přežíval jen díky shovívavosti Moskvy.

Nicméně i Sověty okupovaný Východní Berlín měl své Achillovy paty, jak prokázaly nepokoje, jež propukly v roce 1953. Nespokojenost jeho obyvatel z valné části pramenila z možnosti srovnávat, protože Berličané se tehdy směli volně pohybovat mezi východními a západními částmi města. „Byl to opravdu bláznivý systém,“ vzpomínal jeden Východoberličan. „Stačilo nasednout do podzemky nebo na S-Bahn,... a ocitli jste se v jiném světě... Mohli jste dojet ze socialismu... do kapitalismu za dvě minuty.“⁴⁷ Navíc bylo snadné emigrovat ze Západního Berlína do Západního Německa. Do očí bijící rozdíl v životní úrovni vyvolávaly v sovětské zóně „velkou nespokojenost“, jak bezprostředně po východoněmeckých nepokojích přiznal kremelský vůdce Georgij Malenkov, „což je obzvláště patrné z faktu, že obyvatelstvo začalo utíkat z Východního Německa do Západního“.⁴⁸

Počet uprchlíků za uplynulé dva roky, který Malenkov uváděl, se rovnal 500 000, ale podle sovětských statistických údajů odešlo jen do konce roku 1956 hodně přes milion Východních Němců. Brzy také začalo být jasné, že mezi uprchlíky je vysoký podíl

vzdělaných a vysoce kvalifikovaných lidí a že motivem jejich odchodu je právě tak neexistence politické svobody jako špatná ekonomická situace. Obezřetně volenými slovy shrnul situaci v roce 1959 sovětský velvyslanec ve Východním Německu Michail Pěrvuchin: „Skutečnost, že v Berlíně existuje otevřená a v zásadě nekontrolovaná hranice mezi socialistickým a kapitalistickým světem, mimoděk obyvatelstvo inspiruje ke srovnávání obou částí města, což naneštěstí ne vždy vyznívá ve prospěch demokratického [Východního] Berlína“.⁴⁹

Chruščov se pokusil tento problém vyřešit svým ultimátem z roku 1958, kdy hrozil, že pokud nebude ukončena čtyřmocenská okupace Berlína, předá kontrolu nad přístupovými cestami Východním Němcům, kteří by pak nejspíš mohli sektory Američanů, Britů a Francouzů – jak to působivě vyjádřila Chruščovova anatomická metafora – beztrestně „zmáčknout“. Tato iniciativa nakonec ztroskotala na neústupnosti Eisenhowerovy vlády a také díky Chruščovově neukojitelné touze zavítat do Spojených států. Když se generální tajemník ze své návštěvy USA vrátil, sliboval zklamaneckému Ulbrichtovi, že do roku 1961 „NDR začne předhánět NSR v životní úrovni. To pro ně bude šok. Naším cílem proto je získat čas.“⁵⁰ Jenomže čas naopak ztráceli. Do roku 1961 uteklo přes otevřenou hranici přinejmenším dva a tři čtvrtě milionu Východních Němců do Západního Berlína a potom dál do Západního Německa. Celkový počet obyvatel Německé demokratické republiky neustále *klesal*: z 19 milionů v roce 1949 na 17 milionů.⁵¹

To byla vážná krize komunismu vůbec, jak v červenci 1961 Východní Němce varoval místopředseda sovětské vlády (první náměstek předsedy rady ministrů SSSR) Anastas Mikojan: „Naše marxisticko-leninská teorie se musí osvědčit v NDR. Musí se prokázat..., že to, co říkají kapitalisté a renegáti, není pravda.“ Konec konců se „marxismus zrodil v Německu... Pokud socialismus nezvítězí v NDR, pokud tady komunismus neprokáže svou nadřazenost a životnost, nemůžeme zvítězit. Tato otázka je pro nás zásadní“.⁵² Byl to tentýž Mikojan, který před rokem tak emocionálně uvítal překvapivou, ale „historicky nevyhnutelnou“ revoluci na Castrově Kubě. Teď ovšem byla revoluce ohrožena v Marxově Německu. Skoro to vypadalo, jako by se dějiny nakonec vůbec neubíraly správným směrem.

Už od roku 1952 měl Ulbricht připravený plán zastavení proudu uprchlíků: postavit jim do cesty zeď, která obklíčí Západní Berlín, a tak jej izoluje od východní části města a Východního Německa vůbec. Sověťští i ostatní východoevropští vůdčové takové řešení ale vždycky odmítli. Molotov v roce 1953 upozor-

ňoval, že to „vyvolá roztrpčení a nespokojenost Berlínanů ve vztahu k vládě NDR a sovětským vojskům v Německu“. Chruščov trval na tom, že lepší způsob, jak se vypořádat se západoněmeckou výzvou, bude „pokusit se získat si lid kulturou a vytvořením lepších životních podmínek“. Maďarský vůdce János Kádár – který dokázal přinutit k poslušnosti hořce zklamané občany vlastní země po vzpouře v roce 1956 – předpovídal počátkem roku 1961, že postavení berlínské zdi „velice uškodí pověsti celého komunistického hnutí“. Ta zeď byla „odporná věc“, připouštěl Chruščov, ale „co jsem mohl dělat? Víc než 30 000 lidí, a to těch nejlepších a nejkvalifikovanějších v NDR, odešlo v červenci ze země... Východoněmecké hospodářství by se bylo zhroutilo, kdybychom proti tak masovému útěku něco rychle neudělali... Takže ta zeď byla jediná možnost, která nám zbývala.“⁵³

A tak v noci z 12. na 13. srpna 1961 začala zeď vyrůstat ze země. Nejdříve jako bariéra z ostnatého drátu, ale potom jako hradba z betonových bloků vysoká tři a půl metru a dlouhá 150 kilometrů, chráněná strážními věžemi, minovými poli, policejními psy a strážemi, které měly trvale platný rozkaz zastřelit každého, kdo by se ji pokusil překonat. Chruščovovo rozhodnutí opravdu stabilizovalo situaci Berlína, alespoň co se týče vztahu mezi supervelmocemi za studené války. Po spolehlivé izolaci Západního Berlína už nebylo nadále potřeba, aby se pokoušel západní mocnosti z města vypudit i za cenu rizika, že takové snahy mohou vyústit v nukleární válku. Konečně si mohl v klidu vydechnout, a to – po pravdě řečeno – platí i pro představitele Západu. „Není to moc pěkné řešení,“ uznával Kennedy, „ale zeď je pořád ještě výrazně lepší než válka.“⁵⁴ Když si v červnu 1963 prezident přijel berlínskou zeď osobně prohlédnout, neodpustil si poznámku, že „my jsme nikdy nemuseli stavět žádnou zeď kvůli tomu, aby od nás lidé neutíkali“. Ta odporná věc, kterou Chruščov nechal zbudovat, se tu teď tyčila jako „nejpůsobivější a nejočividnější důkaz selhání komunistického systému před zraky celého světa“.⁵⁵

X.

NA OPAČNÉ STRANĚ ZDI kapitalismus vzkvétal. Neexistuje žádná událost, datum nebo statistický údaj, který by vymezoval ten okamžik, kdy se to stalo zřejmým faktem. Opravdu důležité ale bylo to, co se od konce 2. světové války *nestalo*. Že se totiž, navzdory obavám kapitalistů poučených historií a nadějím komunistů poučených teorií, velká hospodářská krize nevrátila. A představa, že

by kapitalisté mohli proti sobě válčit – jak předpokládal Stalin v návaznosti na Leninovy teze – vypadala najednou směšně.

O mnoho let později připadlo jednomu z největších marxistických historiků Eriku Hobsbawmovi, aby dal poválečné éře jméno. Označil ji jako „zlatý věk“. Tím chtěl vyjádřit, že „všechny problémy, které kapitalismus pronásledovaly..., se rozplývaly a mizely“. Světová průmyslová výroba vzrostla od začátku 50. do začátku 70. let čtyřnásobně. Obchodní výměna průmyslového zboží se zvětšila o jeden řád. Produkce potravin rostla rychleji než lidská populace. Spotřební zboží, kdysi považované za přepych – automobily, ledničky, pračky, telefony, rozhlasové a televizní přijímače – se stalo běžným vybavením domácností. Nezaměstnanost v Západní Evropě téměř zmizela. „Samozřejmě, že většina lidstva zůstala chudá,“ uznává Hobsbawm, „ale jaký význam teď mohla pro dělníky v tradičních průmyslových zemích ještě mít burcující slova *Internacionály* Již vzhůru, psanci této země, když teď mohli očekávat, že si koupí vlastní automobil a svou každoroční placenou dovolenou stráví na španělských plážích.“⁵⁶

Nicméně Hobsbawm shledal, že je snadnější tento jev konstatovat, než jej vyložit. „Opravdu neexistuje žádné uspokojivé vysvětlení pro celkový rozsah tohoto ‚Velkého skoku‘ ekonomiky kapitalistického světa a bezprecedentních sociálních důsledků, které z něho plynou.“ Domníval se, že mohlo jít o projev vzestupu v dlouhodobých cyklech ekonomického rozkvětu a úpadku sahajících několik století zpět do minulosti, ale ani to nevysvětlovalo „mimořádný rozsah a hloubku dlouhodobé prosperity“, která byla v tak příkrém protikladu k „předchozí epoše krizí a depresí“. Mohl to být důsledek technického pokroku, ale ten nebyl bezprostředně po 2. světové válce tak významný jako v 70. a 80. letech díky nástupu počítačů. Nakonec dospěl k závěru, že vtip je v tom, že „kapitalismus byl promyšleně reformován, a to hlavně těmi, kdo k tomu měli v USA a ve Velké Británii moc během posledních válečných let. Předpoklad, že se lidé z historie nikdy nepoučí, je chybný.“⁵⁷

Pokud je to pravda, co potom zbývalo z Marxe, který tvrdil, že si kapitalismus v rozhořčeném a odbojném proletariátu pěstuje vlastní hrobaře? Nebo z Lenina, jenž hlásal, že nenasytná ziskuchtivost kapitalistů nakonec vyvolá válku? Nebo ze Stalina, Chruščova a Mao Ce-tunga, kteří svému lidu slibovali v komunismu lepší život, než jaký kdy dokázal poskytnout kapitalismus? Základem pro všechna tato tvrzení byl předpoklad, že se kapitalismus *nikdy* nedokáže poučit z historie. Jedině komunisté to mohou dokázat, protože v třídním boji odhalili motor lidských

dějin. Jedině teorie, která pronikne pod povrch složitého, a přitom odstraní dvojznačné a nejasné, může ukázat cestu. A jedině diktátoři, kteří zajistí nezbytnou disciplínu, mohou zaručit příjezd do určené cílové stanice. Velice ale záleželo na tom, aby všechny prvky – historie, teorie i diktátoři – byly bezchybné. Jestliže kterýkoliv z nich bude vadný, všechny sázky propadají.

A právě to byla věc, v níž si kapitalisté počínali správně. Poučili se z historie lépe než komunisté, protože nikdy nepodlehli žádné jediné svatosvaté, a tudíž nezpochybnitelné teorii dějin. Místo toho byli v průběhu sta let, která dělila Disraeliho dva národy od Bohlenových dvou světů, pragmatičtí, přizpůsobiví, a pravdu se snažili hledat spíše v dosažených výsledcích než v předem přijatých dogmatech. Dělalí chyby, ale napravovali je. „Vyhledky socialismu jako alternativy pro svět závisely na jeho schopnosti konkurovat kapitalistickému hospodářství, zreformovanému po velké hospodářské krizi a 2. světové válce,“ uzavírá Hobsbawm. „Že socialismus stále rychleji zaostává, to bylo jasné po roce 1960. Od té chvíle už nebyl konkurenceschopný.“⁵⁸

Takový pohled je dost zúžený, protože marxismus a jeho následovníky – leninismus, stalinismus a maoismus – nelze posuzovat výlučně podle jejich ekonomické výkonnosti. Cena zaplacená v lidských životech byla mnohem strašlivější. Tyto ideologie po svém uvedení do praxe zavinily v průběhu 20. století předčasnou smrt téměř jednoho sta milionů lidí.⁵⁹ Odhadnout počet těch, kdo sice přežili, ale jejich životy byly zmrzačeny strádáním a represemi, které na ně byly ve jménu těchto idejí uvaleny, není v lidských silách. V dějinách se dá najít jen málo příkladů většího utrpení, které by povstalo z lepších úmyslů. Nejlépe to vyjádřil nápis, který se objevil na stěně jedné východoněmecké továrny po pádu berlínské zdi, i když hodně opožděně: „Proletáři všech zemí, odpusťte.“ Podpis nebyl potřeba.

KAPITOLA ČTVRTÁ

ZAČÁTKY AUTONOMIE

„Vojenská moc, usazená na vrcholu systému, se přeměnila v... ještě větší moc založenou na lidové vůli dole. Jako se při partii krocketu v Alenčině říši divů krocketové pátky proměnily v plameňáky a z míčků se staly bodláky, tak i pěšáci šachové partie studené války, chybně považovaní [supervelmocem] za pasivní objekty, jim v rukou ožili a začali všestranně a nezadržitelně uskutečňovat své vlastní plány a ambice.“

JONATHAN SCHELL¹

„Mohl by někdo třeba jen ve snu pomyslet na to, říci Stalinovi, že už nám nevyhovuje, a vyzvat ho, aby odešel na odpočinek? Nezbyl by po něm ani mastný flek. Dnes je všechno jiné. Strach je pryč a my spolu můžeme mluvit jako rovný s rovným. To je můj přínos.“

NIKITA S. CHRUŠČOV, 13. října 1964

CHRUŠČOV SE CHYTAL STĚBLA, když zazněla tato slova. Bylo to v den, kdy mu jeho kolegové z politbyra oznámili, že ho mají v úmyslu sesadit. „Jsem... rád, že strana dospěla až sem, kdy může ovládat i svého prvního tajemníka,“ dodal. „Celého jste mě pomazali hovněm a já říkám: ‚Máte pravdu.‘“

Obvinění vznesená proti Chruščovovi více než opravňují způsob, jakým je charakterizoval. Obvinili ho, že je hrubý, nevyrovnaný, arogantní, neschopný, protekcionář, megaloman, ochaubující, nevypočitatelný a starý. Vyčítali mu, že připustil vznik svého vlastního kultu osobnosti a už nenaslouchal svým poradcům, že zruinoval sovětské zemědělství a přivedl svět na pokraj nukleární války. Schválil postavení berlínské zdi, veřejnou hanbu marxismu-leninismu. Už dávno se stal přítěží pro zemi, kterou se snažil vést, i pro mezinárodní komunistické hnutí, jež chtěl inspirovat. A jeho nástupce Leonid Iljič Brežněv cítil ještě potřebu dodat, že Chruščov jednou členy ústředního výboru označil za „psy, kteří očůrávají patníky“.²

Byl to hulvátský a nedůstojný způsob sesazení vůdce druhého nejmocnějšího státu světa, ale obešel se bez prolévání krve a nikdo neskončil ve vězení nebo v exilu. Chruščovovi umožnili pokojný odchod na odpočinek – i když v hořkém zapomnění.

Nakonec, jako nezničitelný optimista, považoval za svůj největší úspěch právě to, že *nebylo* v jeho moci udržet si funkci. Za jeho vlády dostala moc meze a řád. Nadále už nebylo možné, aby jediný vůdce vyžadoval, a mohl také očekávat, bezpodmínečnou poslušnost.

Chruščovův osud byl individuální nápodobou osudu Sovětského svazu a Spojených států od konce 50. do začátku 70. let. Mezinárodní politické uspořádání se v těch letech *jevilo* jako bipolární, neboť se veškerá moc jako železné piliny přitahované magnetem sbíhala ve Washingtonu a v Moskvě. Ve skutečnosti ale obě supervelmoci zjišťovaly, že je stále obtížnější ovládat menší mocnosti, ať už šlo o spojence nebo neutrály ve studené válce, a zároveň doma ztrácely autoritu, kterou dříve pokládaly za samozřejmou. Slabí objevili možnost postavit se silným. Povaha moci se měnila, protože tradiční strach z moci se zmenšoval. Pálky se opravdu měnily v plameňáky a míčky v bodláky.

I.

PRVNÍ ZNÁMKY tohoto vývoje se objevily v souvislosti s úpadkem a konečným zánikem evropského kolonialismu. Tento proces začal ještě před nástupem studené války, probíhal současně s její počáteční fází a jen pozvolna ovlivňoval její další vývoj. Počátky světové dominance Evropanů sahají do 15. století, kdy Portugalci a Španělé jako první zdokonalili prostředky pro dopravu mužů a zbraní a také – aniž to tušili – choroboplodných mikrobů přes oceán, který do té doby lidská společenství odděloval.³ Na konci 19. století už zbývalo jen málo míst, která by Evropané nebo jejich potomci neovládali. Ale v roce 1905 Japonsko, neevropská mocnost na vzestupu, vyhrálo ve válce, kterou začalo proti jedné z nejslabších evropských říší, Rusku. Tato porážka otřásla iluzí, že pokud Evropané narazí na odpor, vždycky zvítězí.

Další iluzí o jednotě mezi sebou otřáslí oni sami, když proti sobě začali válčit v roce 1914. První světová válka naopak přinesla dva přesvědčivé důvody pro odstranění koloniální nadvlády. Jeden vzešel z bolševické revoluce, kdy Lenin volal po skončení s imperialismem ve všech jeho podobách. Druhý přicházel ze Spojených států. Když Woodrow Wilson v rámci tzv. Čtrnácti bodů přišel se zásadou práva na sebeurčení, bylo jeho záměrem oslabit přitažlivost bolševismu, ale tím jen povzbudil odpůrce kolonialismu v Asii, na Blízkém východě a v Africe. K takovým patřili Móhandás Gándhí v britské Indii, Ho Či Min ve francouzské

Indočině, Li Syn-man v Japonci okupované Koreji a neznámý mladý čínský knihovník, který se jmenoval Mao Ce-tung.⁴

Bylo ale zapotřebí ještě 2. světové války, aby se kolonialismus vyčerpal jednou provždy. Válka uvedla do pohybu proces, který během dvou dekád ukončí éru evropských koloniálních říší, jež začala před pěti stoletími. Rozpad kolonialismu se tudíž časově shodoval s nástupem studené války, která však tento vývoj nezpůsobila – jeho kořeny byly jinde. Neboť právě tak jako v roce 1776 Thomas Paine označil za nemyslitelné, aby ostrov navěky vládl světadílu,⁵ bylo v roce 1945 stejně vysoce nepravděpodobné, že by kontinent zpustošený válkou mohl pokračovat v neomezené vládě nad značnou částí světa. Nic by se na tom nezměnilo dokonce ani tehdy, kdyby se válečná Velká koalice nikdy nerozpadla.

Na počátku studené války nicméně dekolonizace významnou otázkou ještě nebyla. Sovětský svaz zůstal antiimperialistický – jak by také ne –, ale postupující revoluce v oblastech, jimž se začne říkat „třetí svět“, byla pro Stalina v prvních mírových letech méně důležitá než poválečná obnova jeho země a snaha pokusit se v maximálně možné míře o rozšíření sovětského vlivu v Evropě. Ani Spojené státy se nechystaly hájit evropský kolonialismus. Jejich vlastní historie začala vzpourou proti jedné říši, a ačkoliv Američané na konci 19. století získali vlastní kolonie – tou nejvýznamnější byly Filipíny – nikdy jim kolonialismus nevyhovoval a místo toho dávali přednost uplatňování svého vlivu v zahraničí ekonomickou a kulturní cestou. Takže ani Moskva, ani Washington nehořekovaly nad rozpadem evropských koloniálních říší a zpočátku si nedělaly starosti ani s mocenským vakuem, jež postupem dekolonizačního vývoje začínalo vznikat za hranicemi Evropy.

Taková situace ovšem stěží mohla trvat dlouho. Koncem roku 1949 dospěl sovětsko-americký soubor o Evropu do patové situace, což vyvolalo nutkání poohlédnout se po nových příležitostech jinde. Stalin takovému nutkání podlehl, když dovolil Kim Ir-senovi napadnout Jižní Koreu a zároveň povzbuzoval Ho Či Minovu válku proti Francouzům v Indočině. Starý diktátor toho ale o „třetím světě“ moc nevěděl a nevyvíjel žádné soustavnější úsilí o prosazení sovětského vlivu v této části světa. Chruščov v tom byl energičtější. Na rozdíl od Stalina miloval cesty do zahraničí a nevynechal prakticky žádnou příležitost k návštěvám cizích zemí. K jeho oblíbeným cílům patřily právě země, které nedávno získaly nezávislost a vymaňovaly se z evropské koloniální nadvlády. „Nejsem dobrodruh,“ vysvětloval Chruščov, „musíme ale pomáhat národně osvobozenecům hnutím...“⁶

Přesně toho se Američané báli. Byli přesvědčeni, že kolonialismus je zastaralá instituce, která tam, kde existovala, dokázala Západ jen diskreditovat, zatímco své vykonavatele oslabuje právě tam, kde potřebovali být silní, tedy v Evropě. Spojené státy se ovšem nemohly odtrhnout od svých britských, francouzských, holandských a portugalských spojenců jen proto, že si stále drží svá koloniální panství. Obnovení bezpečnosti a prosperity v poválečné Evropě bylo příliš důležité. Riziko, že si nacionalisté třetího světa budou Američany spojovat s imperialismem, bylo tudíž vysoké. Neexistovala také žádná jistota, že tak dlouho kolonialismem živěný odpor nepřidá na přitažlivosti alternativě, kterou představoval komunismus. Marx rozpor kapitalismu možná nadsazoval, ale sebedestruktivita imperialismu byla zcela očividná. Pro Spojené státy proto bylo překerní - a dokonce nebezpečné -, že kolonialismus končil právě v době, kdy studená válka nabírala na intenzitě, protože minulé hříchy spojenců se mohly snadno proměnit v budoucí škody. Chruščov v to určitě doufal.

Z toho všeho pak plynulo, že zahraničněpolitická orientace, kterou si státy s nově nabytou nezávislostí zvolí, by mohla rozkolísat mocenskou rovnováhu studené války. Jednou z nejotřesnějších zkušeností, kterou Spojeným státům přinesla korejská válka, byla rychlost, s jakou se okrajový zájem, obrana Jižní Koreje, náhle změnil v životně důležitou věc. Připustit, aby se třeba i pouhá rozvojová země s nulovým vojenskoprůmyslovým potenciálem dostala pod komunistickou nadvládu, mohlo otrávit sebedůvěrou celého nekomunistického světa. Právě to měl Eisenhower na mysli, když v roce 1954 razil jednu z nejproslulejších metafor studené války: „Když v řadě postavených kostek domina porazíte tu první..., ta poslední... se skácí velice rychle. Právě tak by mohlo dojít... k dezintegraci, která by měla ty nejzávažnější důsledky.“⁷

Dominové kostky se mohly skácet v důsledku vnější agrese jako v Koreji nebo domácí podvratnou činností, jak se to dělo v Indočíně. Ale skácejí se také, pokud se postkoloniální státy *rozhodnou* přiklonit se k Sovětskému svazu nebo k Číně. Tím se dostávala dekolonizace do nového kontextu. Nástup nacionalismu by mohl z hlediska Washingtonu způsobit stejně velké problémy jako přežívání kolonialismu. Studená válka začínala dostávat celoplanetární rozměr. Paradoxním výsledkem bylo, že to vložilo moc do rukou těch národů, ještě nedávno bez jakékoliv moci, o něž se nyní bude bojovat. Jejich metodou se měla stát „nezúčastněnost“.

II.

NEZÚČASTNĚNOST poskytovala vůdcům států třetího světa možnost přiklonit se, a přitom se neskácet. Cílem bylo neangažovat se ani na jedné straně fronty studené války, ale nechat si takovou možnost otevřenou. Tak se mohla menší země, pokud na ni jedna supervelmoc vyvíjela příliš velký tlak, bránit *pobružkou*, že přeběhne na druhou stranu.

Průkopníkem tohoto postupu byla Jugoslávie, která ke třetímu světu nepatřila. Tito v roce 1948 neměl v úmyslu přivolat na sebe Stalinovu klatbu - byl a zůstal věřícím komunistou. Nehodlal se však v žádném případě vzdát suverenity v zájmu ideologické solidarity, a na rozdíl od většiny ostatních východoevropských komunistických vůdců to taky neměl zapotřebí. Když Tito viděl, jak rychle mu Američané po jeho rozchodu se Stalinem nabídli hospodářskou pomoc, pochopil, že je to pro něj záchranný kruh. Cožpak by Rusové riskovali použití síly proti Jugoslávii, jestliže by to mohlo vést k válce s Američany? Vzhledem k tomu, že americká *šestá* flotila operovala u jugoslávských břehů, měl Stalin dost důvodů, aby si celou věc velice dobře rozmyslel, než se pokusí o nějakou invazi. Je doloženo, že právě to taky udělal a raději se spokojil s plánováním atentátů - žádný ale neuspěl.⁸

Současně ale Tito viděl, že by mu nijak neprospělo, kdyby se stal na Spojených státech *příliš* závislý. Mohl si být jistý, že ho NATO bude bránit? Nebo že Američané nebudou chtít zavázat si jeho zemi poskytnutou pomocí k obnově kapitalismu? Bylo jen rozumné nechat si otevřená zadní vrátka pro usmíření se Sovětským svazem. Proto když se po Stalinově smrti přijel Chruščov do Bělehradu omluvit za chování svého předchůdce, přijal ho jugoslávský vůdce s úctou - ale jako rovnocenný partner. Od té doby se Chruščov cítil povinen s Titem podstatné otázky *konzultovat*. Nejpůsobivější příklad poskytla maďarská krize v roce 1956, kdy Chruščov s Malenkovem podnikli hrůzyplný let v malém letadle za mimořádně špatného počasí a potom v cestě pokračovali žaludek obracející plavbou v malém člunu přes bouřlivé moře, jen aby získali Titův souhlas se sovětským rozhodnutím potlačit povstání vojensky. Tito totiž právě „trávil dovolenou“ na svém ostrově v Jaderském moři a nemohl se zatěžovat cestováním do Bělehradu nebo do Moskvy. „Chruščov a Malenkov vypadali velmi vyčerpaně,“ vzpomínal jeden z Titových poradců, „zvláště Malenkov, který se jen s obtížemi držel na nohou.“⁹ To byla výmluvná ukáзка, jak účinné páky mohla nezúčastněnost poskytnout.

Titův zájem o „nezúčastněnost“ ovšem sahal daleko za hranice východní Evropy. Při vědomí vzrůstající vlny nacionalismu v Asii se spojil už tehdy se dvěma představiteli této části světa: Džaváharlalem Néhrúem z Indie a Čou En-lajem z Číny - z nichž každý měl své vlastní důvody, proč vzdorovat hegemonii supervelmocí.

Ty Néhrúovy se týkaly Spojených států a Pákistánu. Britové dali Indii a Pákistánu nezávislost v roce 1947 a Néhrú doufal v udržení jejich společného subkontinentu mimo arénu studené války. Jenomže Pákistánci - kvůli svým obavám z indických ambicí - hledali podporu u Američanů, jimž se prezentovali jako tvrdí antikomunisté, kteří mohou poskytnout Brity vycvičenou armádu a základny na citlivé jižní hranici SSSR. Protiklad k Néhrúovi, jenž byl také produktem britské výchovy, ale stal se z něj socialista a pacifista rozhodnutý nepřidat se ve studené válce ani na jednu stranu, sotva mohl být příkřejší. Koncem roku 1954 si Pákistán dokázal prošlapat cestu do obranných vojenských paktů CENTO (Central Treaty Organization - Británie, Turecko, Írán, Irák) a také SEATO (Southeast Asian Treaty Organization - USA, Británie, Francie, Austrálie, Nový Zéland, Filipíny, Thajsko), které vybudoval americký ministr zahraničí Dulles, aby Sovětský svaz obehnal hradbou aliancí pod patronátem Spojených států. Pro Néhrúa byl příklon Indie k „nezúčastněnosti“ způsob, jak pokárat Američany i Pákistánce a zároveň třetímu světu ukázat, že existuje i jiná alternativa, než se přidat k jedné z aliancí studené války.¹⁰

I Čou En-lajova podpora politice „nezúčastněnosti“ - samozřejmě ve shodě s Mao Ce-tungem - vyjadřovala obavy z hegemonie, která by podle názoru Číňanů mohla přijít jak z USA, tak ze SSSR. Washington stále podporoval Čankajška a čínské nacionalisty, kteří v roce 1949 uprchli na Tchaj-wan. Hrozbu, že by se nacionalisté mohli pokusit znovu ovládnout pevninskou Čínu, nemohli v Pekingu opominout. Mao se ale při odvracení tohoto nebezpečí nehodlal spoléhat jenom na čínsko-sovětské spojení uzavřené v roce 1950. Bylo proto logické, že se Čína spojovala s nacionalisty v bývalých koloniálních a závislých zemích. „Jejich vítězství,“ psal Čou En-laj Maovi, „by bylo v zájmu socialistického tábora a... bránilo by veškerým pokusům západních imperialistů dovršit obklíčení východního tábora.“¹¹

Tento soulad zájmů, i když ne konečných cílů, inspiroval Tita, Néhrúa a Čou En-laje ke svolání první konference nezúčastněných zemí do indonéského Bandungu v dubnu 1955. Jejím cílem bylo posilovat autonomii zachováváním neutrality ve studené válce. Mezi pozvané patřil i egyptský plukovník Gamál Abdel Ná-

sir, který se brzy osvědčil jako nejschopnější ze všech praktiků politiky nezúčastněnosti.

Egypt formálně nikdy nebyl kolonií, ale od 80. let 19. století jej ovládala Velká Británie. Suezský průplav, který leží celý uvnitř egyptského území, byl životně důležitou komunikací, která spojovala Evropu se Středním východem, Indií a Jihovýchodní Asií. Nacionalistická revoluce v roce 1952 zbavila trůnu beznadějně slabého krále Farúka, a o dva roky později Britové souhlasili se zrušením svých posledních vojenských základů v Egyptě. Vyhradili si ale právo nasadit kdykoliv svoje vojáky k ochraně průplavu, pokud by se ocitl v ohrožení. Tou dobou se v Káhiře chopil moci Násir, jehož ctizádosť bylo stát se nejvýznamnějším nacionalistickým vůdcem arabského světa.

Něčeho takového by sotva mohl docílit tím, že se přimkne ke Spojeným státům, protože i když ho Američané podporovali, byli zároveň příliš očividně svázáni s Evropou. Proto se obávali, jak to Násir formuloval, „aby neznepokojovali některé koloniální mocnosti“.¹² V souladu s duchem Bandungu se rozhodl zůstat neutrální, ale zároveň také těžit z nadějí představitelů ve Washingtonu i v Moskvě, že se jim ho třeba podaří přivést do své sféry vlivu. Přesvědčil Američany, aby financovali výstavbu Asuánské přehrady na Nilu, což byl pro hospodářský rozvoj Egypta projekt zásadního významu. Zároveň se ale rozhodl nakupovat zbraně v Československu. Tato dvě rozhodnutí odstartovala první velkou krizi na Blízkém východě v době studené války.

Dulles, kterého znepokojila už Násirova účast na konferenci v Bandungu, se obával, že nákup československých zbraní by mohl z Násira udělat „nástroj Rusů“, a v takovém případě „bychom možná museli uvažovat o revizi naší celkové politiky“. Potom Egypt nabídl diplomatické uznání Čínské lidové republiky. Násir „podepsal smlouvu s ďáblem v naději, že... vytvoří impérium sahající od Perského zálivu až k Atlantskému oceánu“, soptil Dulles. Krátce nato Američané přestali financovat stavbu Asuánské přehrady. Ale Násir už tou dobou zařídil, že tento projekt zaplatí Sovětský svaz, což egyptskému vůdci umožnilo pomstít se Spojeným státům znárodněním Suezského průplavu.¹³ To zase znepokojilo Brity a Francouze, kteří, aniž by celou věc projednali s Washingtonem, zosnovali ve spolupráci s Tel Avivem tajný plán izraelského útoku na Suez, což Londýnu a Paříži umožní odvolat se na jejich právo vojensky zasáhnout na „ochranu“ průplavu. Skutečným cílem ale bylo svrhnout Násira jednou provždy. Jak to vyjádřil ministerský předseda Anthony Eden: „Lepší záležitost pro zásah proti němu, než máme teď, už mít nebudeme.“¹⁴

K anglo-francouzsko-izraelské invazi došlo koncem října 1956, právě když vrcholily krize v Polsku a Maďarsku.

Tahle avanturistická, špatně načasovaná a nekompetentně řízená invaze téměř rozbila Severoatlantický pakt. Eisenhower zuřil. Suezská akce ho zastihla nepřipraveného, odvrátila pozornost od dění ve východní Evropě a ještě navíc vypadala, přinejmenším z vnějšího pohledu, jako křížení evropského kolonialismu. „Jak bychom vůbec mohli podporovat Británii a Francii,“ ptal se, „když tím ztrácíme celý arabský svět?“¹⁵ Prezident požadoval jak stažení britských a francouzských sil ze Suez, tak evakuaci izraelských jednotek ze Sinajského poloostrova, jinak Američané sáhnou k tvrdým hospodářským sankcím.¹⁶ Chruščov už tou dobou hrozil všem třem účastníkům invaze nukleárním útokem, pokud své vojenské operace okamžitě neukončí. Skutečným vítězem byl ovšem Násir, který si udržel průplav, pokořil kolonialisty, vmanévroval obě supervelmoci studené války proti sobě a přitom si zajistil postavení nezpochybnitelného vůdce arabského nacionalismu.

Američané mu potom k ještě větší moci pomohli vlastní neschopností. V lednu 1957 Eisenhower oznámil, že Spojené státy budou spolupracovat s blízkovýchodními zeměmi, aby je ochránili před komunismem. Vzhledem k tomu, že tím nepřímou vyjádřil nedůvěru ve stabilitu nacionalistických režimů, získala Eisenhowerova doktrína jen malou podporu. Jak poznamenala CIA o několik měsíců později, „většina Arabů je pravděpodobně toho názoru, že Amerika je příliš zaujata komunismem, takže opomíjí to, co se ve zdejší oblasti považuje za mnohem tíživější problémy“.¹⁷ Spojené státy učinily ještě poslední pokus ke zkrocení arabského nacionalismu narychlo zorganizovaným vyloděním námořní pěchoty v Libanonu v červenci 1958, po kterém přišel neočekávaný pád prozápadní vlády v Iráku. Ani to však nepřineslo prakticky žádný výsledek a Eisenhower z toho krátce nato vyvodil odpovídající závěr: „Protože nás tak jako tak čeká vyhazov [z Blízkého východu], stejně dobře můžeme uvěřit v arabský nacionalismus.“¹⁸

Násir tak demonstroval skutečnost – spolu s Titem, Néhrúem a Čou En-lajem –, že statut supervelmoci studené války nezaručoval ani Moskvě ani Washingtonu, že za všech okolností prosadí svou. Možnosti sekýrování menších států měly své hranice, protože ty mohly vždycky přeběhnout k nepříteli nebo tím aspoň pohrozit. Právě křečovitě usílí, s jakým se USA a SSSR snažily přitáhnout tyto státy do svých gravitačních polí, jim poskytovalo prostor k úniku. A tak se i za zdánlivě nepříznivých okolností stávala autonomie dosažitelným cílem. Ocasý začaly vrstět svými psy.

III.

NEZÚČASTNĚNOST nebyla jediným nástrojem, který měly menší státy po ruce, když usilovaly o rozšíření své autonomie za časů života ve stínu supervelmocí. Byla tu ještě možnost hrozit vlastním zhroucením. Zapřisáhlí antikomunisté jako Li Syn-man v Jižní Koreji, Čankajšek na Tchaj-wanu nebo Ngo-dinh Diem v Jižním Vietnamu nemohli věrohodně vyhrožovat přeběhnutím k nepříteli (ačkoliv Diem se v zoufalé snaze udržet si moc, když od něj Američané v roce 1963 dávali ruce pryč, pokusil o nemožné: zahájit vyjednávání se Severními Vietnamci).¹⁹ Stejně na tom byli pravověrní antikapitalisté jako Kim Ir-sen v Severní Koreji nebo Ho Či Min v Severním Vietnamu, ti také nemohli přesvědčivě šermovat možnostmi svého spojení s Amerikou. To, co dělat mohli, bylo posilování obav, že by jejich režimy mohly padnout, pokud jim jejich velmocenský sponzor neposkytne pomoc. Kostky domina zjistily, že je užitečné čas od času *propagovat* svou náchylnost k pádu.

Učebnicový příklad poskytuje vývoj v Koreji po korejské válce. Li Syn-man se v roce 1953 tvrdě stavěl proti příměří, které ponechávalo zemi rozdělenou. A ve snaze tuto dohodu sabotovat propustil tisíce Severokorejců ze zajateckých táborů, takže už nebylo možné poslat je domů proti jejich vůli. Washington to pobouřilo úplně stejně jako Pchjongjang, protože Li Syn-man jednal na vlastní pěst. Příměří se mu zmařit nepodařilo, ale Eisenhowerově vládě dal rozhodným způsobem najevo, že být závislým spojencem ještě neznamená být poslušným spojencem.²⁰ Jeho nejpádnějším argumentem bylo, že pokud ho Spojené státy nebudou podporovat – a také jeho represivní režim, který v Jižní Koreji zavedl –, země se zhroutí a Američané budou na poloostrově v daleko horším postavení, než když spolknou své zábrany a podrží ho.

To byl přesvědčivý argument, protože žádná viditelná alternativa k Li Syn-manovi neexistovala. „Spojené státy mohly *dělat* všechno možné, aby daly najevo..., že bychom se také docela dobře mohli rozhodnout z Koreje odejít,“ poznamenal Eisenhower bezútěšně, „ale pravda byla taková, že jsme ve skutečnosti samozřejmě odejít nemohli.“²¹ A tak Li Syn-man od Washingtonu získal dvojstrannou bezpečnostní smlouvu a s ní i závazek Američanů, že budou v Jižní Koreji udržovat své jednotky tak dlouho, jak to bude nutné k zajištění bezpečnosti země. Z toho plynulo, že Spojené státy budou bránit autoritářský režim, protože Li Syn-man projevoval malé porozumění pro demokratické

procedury a zájem o jejich dodržování. Jižní Korea byla taková, jakou si ji přál mít on, a ne jakou ji chtěli Američané. K tomu, aby prosadil svou, vynalezl velice účinný způsob studenoválečného vydírání: jestli na mě budete tlačit příliš, moje vláda padne a vy budete litovat.

Dnes je jasné, že podobnou zkušenost udělal Sovětský svaz s Kim Ir-senem v Severní Koreji. Ten dostal možnost vybudovat si svůj stalinistický stát s vlastním kultem osobnosti právě v době, kdy Chruščov takové pokřívování marxismu-leninismu všude ve světě odsoudil. V důsledku toho se Severní Korea měnila ve stát stále silněji autoritářský a stále izolovanější, a přitom byla absolutně závislá na hospodářské a vojenské podpoře celého komunistického tábora. Takový stav by Chruščov nebo jeho následovníci sotva připustili, kdyby to záleželo jen na nich. Jenomže Kim dokázal odrazit všechny reformní návrhy tvrzením, že by to destabilizovalo jeho vládu, což by znamenalo darovat vítězství Jihokorejčům a Američanům. „V zájmu dosažení našich společných cílů musíme občas zavírat oči nad jejich pitomostmi,“ vysvětloval jeden sovětský funkcionář v roce 1973.²² Washington a Moskva byly tudíž odsouzeny k podpoře svých korejských spojenců, kteří pro ně představovali kompromitující přítěž. Byl to podivuhodný výsledek korejské války a další ukázka toho, v jak velké míře dokázali ze studené války mocensky těžít ti slabí na úkor silných.

Američané a Rusové nebyli úspěšní ani v ovládnutí svých příslušných čínských spojenců. Čankajšek trval na udržení několika malých ostrovů u čínského pobřeží, když v roce 1949 vyklidil pozice na čínské pevnině. Tvrdil, že to budou nástupní prostory při možném budoucím pokusu o znovudobytí celé Číny. Trumanova vláda byla skeptická, a nezavázala se dokonce ani k obraně samotného Tchaj-wanu. Když ale Mao v září roku 1954 začal ostrovy u pobřeží ostřelovat - evidentně jako demonstraci síly, která přišla po čínských a vietnamských ústupcích na ženevské konferenci o Indočíně -, Čankajšek tvrdil, že psychologický efekt z jejich ztráty by byl tak zdrcující, že by se jeho režim na Tchaj-wanu mohl zhroutit. Eisenhower a Dulles reagovali jako v případě Jihokorejčů. Čankajšek dostal smlouvu o vzájemné vojenské pomoci, a tím na sebe Spojené státy vzaly závazek bránit Tchaj-wan. Otázka obrany pobřežních ostrovů ale zůstala otevřená.

Tak vznikl prostor pro Maa, který zareagoval tím, že jeden ostrov obsadil a v blízkosti těch ostatních začal soustřeďovat vojenské síly. Eisenhower a Dulles v přesvědčení, že jejich důvěryhodnost stejně jako Čankajškova je nyní ohrožena, dali počátkem roku 1955 najevo, že jsou teď odhodláni nejdůležitější

ostrovy, Quemoy a Matsu, bránit i nukleárními zbraněmi, bude-li to nutné. Mao se pak stáhl, aby zažehnal krizi, ale ze situace vplynuly dva důležité momenty. Ten první spočíval v tom, že si další spojenec vymohl závazek Spojených států vzít na sebe odpovědnost za jeho obranu inzerováním vlastní slabosti. Druhý pak, že Washington přenechal iniciativu Maovi, neboť - jak čínský vůdce později vysvětloval - Američané nastavili krk kvůli Quemoy a Matsu, strčili hlavu do smyčky, kterou on může povolovat nebo utahovat podle libosti.²³

Mao se rozhodl smyčku zase jednou utáhnout v srpnu 1958 ve zjevné snaze odvrátit pozornost od domácích ekonomických neúspěchů a, což je kuriózní, protestovat proti vylovení amerických vojáků v Libanonu předešlý měsíc.²⁴ Když začal ostřelovat pobřežní ostrovy, Čankajšek je vojensky posílil a Spojené státy se opět ocitly v situaci, kdy hrozily nukleárními zbraněmi kvůli obraně „několika skalisek“, jak to vyjádřil podrážděný Dulles.²⁵ Ale nebyli to jen Američané, koho tato krize znepokojila. Čínský vůdce opominul konzultovat věc s Rusy, které důkladně poděsilo, když Mao později jen tak mezi řečí prohodil, že válka proti Spojeným státům by zas nemusela být tak strašná věc. Číňané by mohli Američany vlákat hluboko na své území a Moskva by pak na ně mohla udeřit, „vším, co máte“. Ty ostrovy, vychloubal se Mao později, „jsou dvě rákosky, které Eisenhowera a Chruščova nutí neustále hopsat a pobíhat sem a tam. Copak nevidíte, jak jsou báječní?“²⁶

Chruščov nakonec odpověděl na americké nukleární hrozby svou vlastní, ale teprve když bylo jisté, že krize směřuje k vyřešení.²⁷ Konfrontace kvůli pobřežním ostrovům v letech 1954-1955 a 1958 znovu poučila Američany i Rusy o mezích supervelmocenské autority. Ke sporům nezavdal podnět nikdo ve Washingtonu ani v Moskvě. To udělali Čankajšek a Mao. A také si žádný z amerických nebo sovětských vládců nemyslel, že tyto ostrovy stojí za válku, ve které by se měly nasadit jaderné zbraně. Přesto nebyli schopni vyhnout se právě takovým vzájemným hrozbám, protože neměli nástroje ke zvládnutí vlastních „spojenců“. Na Tchaj-wanu a pobřežních ostrovech stejně jako v Koreji ocasy vrtěly svými psy.

Něco hodně podobného se stalo, a s mnohem ničivějšími následky, v další východoasijské zemi, kterou rozdělila studená válka: ve Vietnamu. Po Ho Či Minově vítězství nad Francouzi v roce 1954 bylo na ženevské konferenci, jíž se zúčastnili také Američané, Britové, Rusové a zástupci komunistické Číny, dohodnuto, že Vietnam bude rozdělen na dva státy a hranicí bude 17. rovnoběžka. Ho Či Min pak ustavil na severu komunistický stát, zatím-

co Američané se ujali úkolu nalézt antikomunistickou alternativu pro jih. Nakonec v roce 1955 dosadili Ngo-dinh Diema, exulanta nezkompromitovaného kolaborací s Francouzi. Doufali, že také jeho katolicismus je zárukou, že bude spolehlivým spojencem. Jenomže i Diem, stejně jako Li Syn-man, byl autoritářský politik a od počátku 60. let se jeho jihovietnamská vláda stala pro Američany trapnou přítěží - a zároveň cílem obnoveného bojového proníkaní ze Severního Vietnamu. Diem, vědom si toho, že důvěryhodnost Washingtonu je zase jednou v sázce, varoval - podle vzoru Li Syn-mana a Čankajška -, že by se jeho režim mohl zhroutit, pokud ho Američané nebudou ve zvýšené míře podporovat. „Stále musíme hledat metodu,“ řekl poradce prezidenta Kennedyho Walt Rostow v roce 1961, „jak uplatnit naši silnou vyjednávací pozici a dotlačit představitele klientských států k tomu, aby dělali to, co mají, i když se jim do toho moc nechce.“²⁸

V Jižním Vietnamu se nicméně ukázalo, že přece jen existují meze, za které už při vyhrožování vlastním zhroucením nelze jít. Diemův režim byl nakonec tak brutální, ale zároveň tak neschopný, že Kennedyho vláda konečně dospěla k přesvědčení, že Diem musí skončit. Přikročila proto ke spolupráci se skupinou jihovietnamských plukovníků, kteří Diema svrhli. Jenže jim to nestačilo a počátkem listopadu 1963 ho zavraždili. Američtí představitelé, otřesení tímto neočekávaným vyústěním a navíc ještě atentátem na prezidenta Kennedyho následujícím o tři týdny později, se jen málo věnovali úvahám o tom, co dělat dál. Zůstala jim odpovědnost za neustále se zhoršující situaci v Jižním Vietnamu, kterému jejich vlastní rétorika přisoudila globální důležitost, aniž by měli připravenou nějakou strategii, jak celou věc vyřešit.

Administrativa Lyndona B. Johnsona takovou strategii postupně slepovala dohromady v průběhu následujícího roku. Získala od Kongresu pravomoc podniknout jakákoli opatření nezbytná k záchraně Jižního Vietnamu, a pak - po Johnsonově drtivém vítězství nad Barrym Goldwaterem v prezidentských volbách roku 1964 - přistoupila k podstatnému vystupňování intenzity vojenských operací. Nejdřív měly podobu bombardování severovietnamských přístavních zařízení a zásobovacích tras, ale v létě 1965 bylo jejich součástí také vyslání amerických pozemních sil do Jižního Vietnamu. Do konce roku tam dorazilo 184 000 amerických vojáků a ještě víc jich bylo na cestě.²⁹ „Pokud se necháme vyhnat z vietnamského bojiště,“ prohlásil Johnson, „potom už příště žádný národ nebude mít plnou důvěru v... americkou ochranu.“³⁰

Byla to právě *slabost* jejich spojence, která Spojené státy dohnala k tomu, aby se plně zavázaly - byť se zdráháním a v případě prezidenta i se silně neblahým tušením - k jeho obraně. V červenci 1965, jak zaznamenala jeho žena Lady Bird, říkal Johnson ze spaní: „Nechci jít do války a nevím, jak se jí vyhnout. Povolal jsem 600 000 chlapců [a] přiměl je, aby opustili své domovy a rodiny.“ Věděl, jaké to bude mít důsledky. „Jestli se to [válka] vyvine špatně a my zabředneme do pozemní války [v] Asii,“ řekl jí o několik dní později, „pak je jen jedna adresa, po které se budou shánět... Ta moje.“³¹

Sovětská vůdcové kupodivu nebyli z tohoto vývoje o nic šťastnější. Chruščov usiloval o zlepšení vztahů se Spojenými státy už po kubánské krizi - která koneckonců povstala z *jeho* obav, že by spojencem Ruska mohl padnout -, a jeho nástupci Leonid Brežněv a Alexej Kosygin doufali v pokračování tohoto procesu. Jakmile ovšem válka ve Vietnamu začala, cítili povinnost podporovat Severní Vietnamce. Částečně z důvodu ideologické solidarity, ale také s vědomím toho, že pokud to neudělají, budou z toho nejvíc těžit čínští komunisté, kteří proti nim tou dobou vedli otevřenou polemickou kampaň. Tito, který celou situaci pozorně sledoval, to vysvětloval následovně: „...Sovětský svaz nemůže Hanoj nechat bez solidární podpory, protože jinak se vystavuje nebezpečí, že se ocitne v izolaci v Jihovýchodní Asii a [vůči] komunistickým stranám ve světě.“³²

A tak tyto počáteční snahy o postupné uvolňování napětí studené války ztroskotaly - přestože Washington a Moskva si úspěch přály -, protože akce menších států je vtlačily do konfrontace a supervelmocím chyběly prostředky nebo rozhodnost, aby se z ní vymanily. „Byla to absurdní situace,“ přiznal později sovětský velvyslanec ve Washingtonu Anatolij Dobrynin. „Chování našich spojenců... systematicky blokovalo jakoukoli racionální diskusi o jiných, pro obě země klíčových problémech.“³³

IV.

Na tom bylo hodně pravdy, ale zdroje frustrace obou velmocí se v žádném případě neomezovaly pouze na jejich vztahy k asijským a latinskoamerickým spojencům. Spojené státy a Sovětský svaz disponovaly nepoměrně větší vojenskou a ekonomickou silou než jejich partneři v NATO a ve Varšavské smlouvě, a přesto pro ně bylo nesnadné své aliance ovládat. Problémy, kterým museli Američané a Rusové čelit při jednání se svými německými klienty, ilustrují tento proces nejlépe.

Poválečné Německo bylo silné i slabé zároveň. Protože před rokem 1945 představovalo nejsilnější mocnost v Evropě, ani jedna supervelmoc nehodlala riskovat, že by se sjednocené Německo mohlo přidat na stranu té druhé. V tomto smyslu bylo rozdělení země vynuceno tlakem zvenku, a dokud trvala studená válka, bylo jeho opětovné sjednocení vyloučené. Ale právě okamžikem rozdělení Německa se slabost Němců stala jejich silou. To, že byli na samém pokraji zhroucení – a časem už stačilo pouhé *zdání*, že tomu tak je – dávalo Západním i Východním Němcům možnost, kdykoliv se jim zachtělo, zamávat svému patronovi před očima strašákem, že bývalý nepřítel se stane vazalem budoucího nepřítele.³⁴

Z amerického hlediska spočívalo nebezpečí v Západním Německu v možnosti volební porážky křesťanskodemokratické vlády kancléře Konrada Adenauera. Ten dal po svém nástupu do úřadu v roce 1949 jasně najevo, že upřednostňuje přetrvávající rozdělení Německa před jeho možným sjednocením, protože za dané situace by k němu nemohlo dojít, aniž by Západní Německo vystoupilo z NATO, čímž by ztratilo záruky americké ochrany. Zastával názor, že je mnohem lepší mít prosperující a demokratickou část Německa, úzce spjatou se Spojenými státy a dalšími demokraciemi Západní Evropy, než riskovat nejistoty, které s sebou nutně přinese každé úsilí o sjednocení Německa. Jednání se Sovětským svazem o možném znovusjednocení Adenauer sice neodmítne – kdyby to udělal, riskoval by ztrátu vnitropolitické podpory –, ale postará se o to, aby k ničemu nevedla. Jak to vyjádřil jeden z jeho asistentů, bude „předstírat pružnost, aby si udržel svobodu zůstat na straně Západu“.³⁵

Adenauerův hlavní protivník, vůdce sociálních demokratů Kurt Schumacher, usilovně taková jednání prosazoval. Dokonce i za tu cenu, že by jejich úspěch vedl k odchodu z NATO a přijetí neutrality ve studené válce. Možnost, že by došlo k něčemu takovému, byla pro Američany dostatečně znepokojivá, aby jí Adenauer mohl úspěšně využívat jako účinné páky. V roce 1955 získal v podstatě právo veta, pokud šlo o podobu jakýchkoli vyjednávacích návrhů, jež by mohli Američané nebo ostatní spojenci z NATO předložit ve věci Německa obecně a Západního Berlína zvláště. Po Chruščovově návštěvě roku 1959 Eisenhower spekuloval, že by pravděpodobně mohl „uzavřít výhodný obchod“ se sovětským vůdcem, „ale naši spojenci nepřijmou [americkou] jednostrannou akci... Na něco takového, ať je to lákavé sebevíc, nemůžeme ani pomyslet, protože by to byl Adenauerův konec.“³⁶

Podobný model chování se vyvinul ve Východním Německu, ačkoliv zde nehrozil pád politické strany – existovala tam jen jedna –, ale celého režimu. Sovětský zásah zachránil Ulbrichta v červnu 1953. Tento důkaz slabosti mu však paradoxně dodal sílu, protože bezprostřední riziko rozkladu bylo pro Moskvu dost hrozné na to, aby poststalinské (a postberijovské) kremelské vedení cítilo, že nemá jinou možnost než udělat všechno, co je potřeba, aby Ulbrichta podrželo. Východoněmecký vůdce měl tudíž, kdykoli se mu zamloulo, prostor pro vydírání svých sovětských patronů.

Ulbricht tuto kartu rozehrál už v roce 1956. Využil vzrůstajícího neklidu v Polsku a Maďarsku, aby Chruščova varoval, že nedostatečná hospodářská pomoc Sovětského svazu „bude pro nás mít velice vážné důsledky“ a „usnadní nepříteli práci“. A tak se pro Východní Německo suroviny a spotřební zboží, jež Ulbricht požadoval a které si Sovětský svaz sotva mohl dovolit postrádat, přece jen našly.³⁷ Na podzim 1958 při nátlaku na Chruščova, aby vyřešil problém se záplavou východoněmeckých uprchlíků unikajících do sousedního Německa přes Západní Berlín, se Ulbricht dokonce odvolával na nedávné Mao Ce-tungovo ostřelování ostrovů u čínského pobřeží, které schvaloval.

Quemoy a Západní Berlín nejsou pouze zneužívány jako centra provokací těmi silami, které je v současnosti ovládají, ale zároveň také vyvstávají jako oblasti, které jsou... neospravedlnitelně odděleny od svých mateřských zemí... Obě tato místa mají nejen stejný účel, ale i stejné slabiny. Jsou to ostrovy a musejí nést všechny důsledky takového postavení.³⁸

Chruščovovi, který už měl i tak dost starostí se zvládnutím Mao Ce-tunga, tato analogie asi moc přesvědčivá nepřipadala. Přesto v listopadu téhož roku předložil Západu ultimátum týkající se Berlína, což sice byla reakce především na Ulbrichtovo naléhání, ale možná ho také vedly obavy, že by jeho neschopnost utáhnout „smyčku“ kolem Berlína mohla vyvolat opovržení ze strany stále kritičtějších Číňanů. K čemu jsou Chruščovovi dobré jeho rakety, začínal se ptát Mao, když si jimi nikdy nedokáže vynutit nějaké ústupky Západu?³⁹

Totéž napadlo Ulbrichta, kterého popudila následná Chruščovova neochota vymoci si na Západu vyřešení berlínského problému podle jeho požadavků. „Vy o mírové smlouvě jenom mluvíte,“ řekl pánovi Kremlu bez obalu v listopadu 1960, „ale neděláte nic.“⁴⁰ Ulbricht tou dobou začal podnikat určité kroky sám. Pro-

testoval proti anglo-americko-francouzským opatřením v Západním Berlíně bez konzultací s Moskvou; jednostranně změnil pravidla pro vstup do Východního Berlína; v lednu 1961 vyslal oficiální delegaci do Číny, a Rusové se o tom dozvěděli až při zastávce východoněmecké delegace na moskevském letišti. Dokázal také, ať už to měl v plánu nebo ne, *zesílit* proud uprchlíků tím, že v červnu poprvé veřejně připustil možnost postavení zdi, přestože tvrdil, že nikdo o ničem takovém neuvažuje. „Naši přátelé... projevují občas netrpělivost a poněkud jednostranný přístup,“ řekl krátce předtím sovětský velvyslanec ve Východním Německu, „a ne vždy berou dostatečně v potaz zájmy celého socialistického tábora nebo mezinárodní situaci v dané chvíli.“⁴¹

Nakonec Chruščov dospěl k závěru, že v podstatě nemá na vybranou a musí postavit Kennedyho na vídeňském summitu před nové berlínské ultimátum. A když pak dal Kennedy jasně na srozuměnou, že je stejně jako Eisenhower odhodlaný bránit Západní Berlín dokonce i za cenu nukleární války, nabyl Chruščov přesvědčení, že jediným východiskem je dovolit Ulbrichtovi, aby udělal to, co slíbil, že neudělá: oddělit Východní Německo od kapitalistické enklávy v jeho středu zdi. Ačkoli si Chruščov původně dělal naděje na oddělení Západního Berlína od Západního Německa, a ne Východního Německa od Západního Berlína, teď už mu žádné jiné možnosti nezbývaly. Stavba berlínské zdi dramaticky odhalila, do jaké míry je spoután se svým slabým spojencem, který svou slabost dokázal využít k tomu, aby prosadil to, co chtěl.

Tím, co německé slabosti umožnilo změnit se v německou sílu, byla samozřejmě nutkáva obava Washingtonu i Moskvy o vlastní důvěryhodnost. Američtí a sovětské představitelé shledali, že potom, co své klienty dosadili k moci a spojili s nimi svou pověst, není v podstatě možné se od nich odpoutat ani ve chvíli, kdy tito jejich klienti začali sledovat své vlastní cíle. Spojené státy a Sovětský svaz zabředly do stereotypu, kdy dopouštěli, aby jejich němečtí spojenci sami určovali, co jsou německé zájmy, a od té chvíle vedly oba státy každý svou vlastní německou politiku.

V.

PRESTO ADENAUER A ULBRICHT nebyli těmi nejobtížnějšími spojenci. Tohle prvenství si vysloužili Charles de Gaulle a Mao Ce-tung. Jak Francie, tak i Čína profitovaly ze svého vztahu se supervelmocí. Spojené státy financovaly poválečnou rekonstrukci

Francie, zajišťovaly francouzskou bezpečnost prostřednictvím NATO a v tichosti podporovaly rozvoj francouzského jaderného arzenálu.⁴² Sovětský svaz dal ideologickou inspiraci čínské revoluci a po Stalinově smrti velkoryse Číně dodával hospodářskou a vojenskou pomoc, přičemž poskytl i technickou asistenci Maoovým snahám, datujícím se od roku 1955, o sestavení čínské atomové bomby.⁴³ A přece se koncem 50. a počátkem 60. let de Gaulle a Mao pustili do demontáže aliancí, které živily jejich státy a chránily jejich režimy. Cílem obou těchto mužů nebylo nic menšího než rozbití bipolárního mezinárodního systému studené války.

Francouzská čtvrtá republika, která byla ustanovena, když země přežila porážku od Němců a následnou okupaci ve 2. světové válce, byla sice ekonomicky úspěšná, ale politicky naprosto ochromená. Vratké koalice se u moci střídaly s tak deprimující rychlostí, že se ústavní reforma stala nezbytností. Jedině de Gaulle, válečný vůdce Svobodných Francouzů, měl dost autority a prestiže, aby ji dokázal prosadit. Nová pátá republika, ustanovená v roce 1958, dala de Gaullovi pravomoci, které potřeboval, s požehnáním Američanů, kteří doufali v pevnější a předvídatelnější vedení v Paříži. „Francie představuje dvanáct let téměř nepřetržitého morálního, politického a vojenského úpadku,“ podotkl v té době Eisenhower. Tak chabý výkon „si v podstatě vynutil příchod ‚silného muže‘ - v osobě generála de Gaulla“.⁴⁴

Nový francouzský prezident zajisté přinesl stabilitu, nikoli však předvídatelnost. Ve Washingtonu sotva něco namítali, když de Gaulle obratně skoncoval s dlouhým, ale marným úsilím Francie udržet si svou největší kolonii, Alžírsko. Podle přesvědčení Američanů alžírská válka jen vyčerpávala francouzské zdroje, rozdmýchávala arabský nacionalismus a nikdy se nedala vyhrát. Tím ale americká spokojenost končila, protože de Gaulle dal jasně najevo, že jeho dalším cílem bude klást překážky americké politice v Evropě všude tam, kde se k tomu naskytne příležitost. Že si tak opravdu počínal a přitom se i nadále spoléhal na pokračující ochranu Severoatlantické aliance, americkou roztrpčenost jenom prohlubovalo; působilo to dojmem, že právě to měl de Gaulle v úmyslu. Zdálo se, že je rozhodnut ukázat Spojeným státům, že i v éře všemocných supervelmocí zůstává prostor k tomu, aby si Francie svou autonomii nejen prosadila, ale aby ji také okázale dávala najevo. V polovině roku 1958 se Eisenhower vztekal kvůli de Gaullovi „mesiášskému komplexu“. Francouzský prezident byl podle něj „kříženec Napoleona a Johanky z Arku“.⁴⁵

Seznam pohoršujících de Gaullových přestupků byl dlouhý. Prezident odmítl koordinaci francouzské nukleární strategie – Francouzi vyzkoušeli svou první atomovou bombu v roce 1960 – s Američany a Brity. Malá francouzská *force de frappe* bude určena spíš pro „obranu ze všech stran“, se zřejmým záměrem znejistit jak protivníky, tak spojence.⁴⁶ Vetoval britské členství v Evropském hospodářském společenství, čímž pokořil blízkého spojence Američanů a vývoj směrem k evropské integraci vrhl nejmíň o deset let zpátky. Pokoušel se přesvědčit stárnoucího Adenauera, aby uvolnil vazby Západního Německa k NATO, přičemž argumentoval tím, že se nelze spoléhat na trvalou americkou odolnost vůči sovětskému tlaku na Berlín. Potom ohlásil vizi Evropy rozprostírající se „od Atlantského oceánu k Uralu“. Jaké místo v ní vyhradil Američanům – nebo, když už jsme u toho, Západním Němcům – zůstalo znepokojivě nedořečené. V roce 1964 nabídl Číně diplomatické uznání a zároveň hlučně kritizoval americkou eskalaci války ve Vietnamu. Konečně v roce 1966 úplně ukončil vojenskou spolupráci Francie s NATO, a navíc si vynutil vystěhování centrály Aliance z Paříže do Bruselu a odchod amerických jednotek ze země, kterou pomáhaly za 2. světové války osvobozovat. Prezident Johnson nařídil svému ministru zahraničí Deanu Ruskovi, aby se de Gaulle zeptal: „Chcete, abychom z Francie odstěhovali i americké vojenské hřbitovy?“⁴⁷

Reakce Washingtonu na tyto provokace se naprosto míjely účinkem. De Gaulle odmítal opakované snahy o usmíření a současně zůstával neústupný vůči nátlaku. Chytré kalkuloval s tím, že zatímco on může Francii odpoutat od NATO, Spojené státy a ostatní členové Severoatlantického paktu se nemohou odpoutat od nutnosti bránit Francii. Byl to dokonalý příživník a, jak se vyjádřil jeden americký diplomat, „mimořádně egocentrický“ vůdce „s výraznými megalomanskými rysy“, který vítal konfrontaci se Spojenými státy jako cestu k udržení velmocenské identity Francie.⁴⁸ Nakonec Johnson dospěl k závěru, že s tím Spojené státy nemohou nic dělat. Nezbyvá jim než se prostě smířit s tím, jaký de Gaulle je. „Nemáme vůbec žádnou kontrolu nad jejich zahraniční politikou,“ řekl prezidentovi senátor Richard Russell v roce 1964. „Ano,“ uznal prezident, „to nikdo.“⁴⁹

Potíže, které měli ve vztazích s de Gaullem Američané, byly ovšem jenom slabým odvarem toho, co zažíval Chruščov, když se snažil zvládnout Mao Ce-tunga. Příčiny čínsko-sovětského napětí spočívaly v dlouhé historii vzájemného nepřátelství, k jehož překonávání přispěla novodobá oddanost společné ideologii jen částečně. Oba předáky, přestože to byli komunisté, ovládaly na-

cionalistické instinkty a předsudky. Také Stalinovo dědictví představovalo problém. Mao sice mrtvého diktátora obhajoval, když se Stalin v roce 1956 stal terčem tvrdé Chruščovovy kritiky, ale zároveň si čínský vůdce dobře pamatoval – a často to dával najevo – veškeré jeho podceňování, útoky a urážky. Jako kdyby se Stalin stal pro Mao univerzálním nástrojem, jehož lze použít, když je to zapotřebí, pro posílení vlastní autority, ale také ho zavrhnout, je-li naopak žádoucí poukázat na nebezpečí sovětské hegemonie. Zároveň Mao s Chruščovem jednal jako s povrchním šplhavcem k moci a nenechal si ujít žádnou příležitost k tomu, aby ho znejistil drobnými pokrořeními, dvojsmyslnými průpovídkami a skrytými provokacemi. Chruščov si nemohl „být nikdy jistý, jak Mao svá slova vlastně myslí... Já jsem mu důvěřoval a on si se mnou jen pohrával“.⁵⁰

Mao to dělal alespoň zčásti proto, že rozdmýchávání zahraničně politických šarvátek – ať už s nepřáteli nebo se spojenci – byl způsob, jak udržet jednotu doma, což byl jeho přednostní cíl, když zahájil program Velkého skoku.⁵¹ Byl to také jeden z důvodů k rozpoutání druhé krize kolem pobřežních ostrovů, která Čínu přivedla na pokraj války se Spojenými státy v roce 1958. Ale Mao už tehdy souběžně vyprovokoval paralelní boj proti Sovětskému svazu. Rusové udělali tu chybu, že oznámili vybudování dlouhovlnné rádiové stanice spolu s vytvořením společné sovětsko-čínské ponorkové flotily. Mao reagoval hněvivě. „Vy nikdy Číňanům nedůvěřujete!“ vytykal sovětskému velvyslanci. Moskva by zrovna tak mohla požadovat společné vlastnictví „naší armády, námořnictva, letectva, průmyslu, zemědělství, školství... Myslíte si, že když máte pár atomových bomb, tak nás můžete ovládat“.⁵²

Když Chruščov přispěchal do Pekingu, aby se pokusil dát věci do pořádku, Mao ho obvinil, že ztrácí revoluční zápal. „Nad našimi nepřáteli máme jednoznačnou převahu,“ řekl vůdce nejlidnatějšího státu světa, který si při jednání zajistil výhodu už tím, že mizerného plavce Chruščova přijal v bazénu. „Jediné, co musíte udělat, je vyprovokovat Američany k vojenské akci, a já vám dám tolik divizí, kolik budete potřebovat, abyste je rozdrtili.“ Chruščov, který se ze všech sil snažil udržet na hladině, se pokoušel vysvětlit, „že jedna nebo dvě rakety dokážou proměnit všechny divize v Číně v prach“. Ale Mao „nehodlal ani vyslechnout moje argumenty a očividně mne považoval za zbabělce“.⁵³

Mao, který se vzpíral logice rovnováhy sil v mezinárodním systému, usiloval o jiný druh mocenské vyváženosti. Svět plný nebezpečí, ať už byly jejich zdrojem Spojené státy nebo Sovět-

ský svaz či oba dva, dokáže minimalizovat riziko, že Maovi domácí rivalové budou usilovat o jeho trůn.⁵⁴ Tato strategie byla dokonale úspěšná. Navzdory chybám v řízení, jichž se dopouštěl v míře, jaká nemá v moderní historii obdoby – jestli vůbec lze takovým eufemismem označit politiku, která v době Velkého skoku způsobila, že tolik jeho krajanů zemřelo hladem – Mao přežil jako „velký kormidelník“ Číny. Nepřežilo ale čínsko-sovětské spojení, jehož užitečnost, alespoň z Maova hlediska, už byla minulostí. Chruščov, který se obával možných důsledků, se je až do poslední chvíle, kdy byl v roce 1964 zbaven funkce, zoufale pokoušel obnovit navzdory urážkám, odmítání, a dokonce i jednotlivým případům záměrné Maovy sabotáže.⁵⁵ Ale nakonec i on musel připustit – těmito příznačnými slovy –, že „bylo stále těžší a těžší dívat se na Čínu dychtivěma a nevinněma očima dítěte.“⁵⁶

Jak se jen mohlo stát, že představitelé mocností prostředního významu, de Gaulle a Mao Ce-tung, mohli takovým způsobem jednat se supervelmocemi? Proč tradiční atributy samotné moci, vojenská síla, hospodářský potenciál, velikost území, byly v této situaci tak neúčinné? Část odpovědi spočívá v novém typu vyvažování moci, který se tu objevoval. De Gaullova strategie „obraně ze všech stran“ se zase až tolik nelišila od Maova útoku do všech stran. Oba spatřovali ve vzdoru vůči vnější moci způsob, jak posilovat svou vnitropolitickou legitimitu. Oba se snažili obnovit národní hrdost a věřili, že to vyžaduje dělat urážlivá gesta, a dokonce i zahryznout se do ruky, která je předtím živila a poskytovala jim pomoc.

Část odpovědi ovšem také spočívá v tom, že se vytratil strach. V 60. letech už byly Francie i Čína v rámci aliancí, k nimž náležely, dostatečně silné, aby je už netížily obavy, jež byly hlavním důvodem, proč o tato spojení usilovaly. Jak vytvoření Severoatlantického paktu v roce 1949, tak i podpis čínsko-sovětské smlouvy roku 1950 byly výrazem snahy supervelmocí poskytnout slabším partnerům jistotu. Chování de Gaulla a Mao Ce-tunga o dekádu později dokazovalo, že přinejmenším v tomto ohledu obě aliance splnily svůj účel. Svou roli v tom sehrála i různost osobností. Ne každý vůdce by využil nabyté jistoty k tak kološální aroganci jako tihle dva. Prezident Francie a generální tajemník čínských komunistů si byli velice podobní v tom, jaký smysl měli pro *chucpe*, i když to slovo nemá v jejich jazycích přesný ekvivalent. Nejlépe by se asi dalo definovat jako akrobacie na visuté hrazdě bez záchranné sítě. K tomu je potřeba umět – a v tom byli de Gaulle a Mao mistři – nedívat se pod sebe.⁵⁷

VI.

NAKONEC SE VŠAK pod sebe přece jen podívali, a to, co viděli, jimi těžce otrásl. V červenci 1967 oblehly Čung nang-chaj, uzavřený komplex sídla Maovy stranovlády v centru Pekingu, tisíce mladých příslušníků Rudých gard. Mnozí z jeho nejbližších spolupracovníků se stali obětí veřejného ponižování, a dokonce i fyzických útoků a Mao sám musel uprchnout z města Wu-chan, do kterého předtím odjel, aby se tam pokusil uklidnit vzrůstající neklid. „Ani mě neposlouchali,“ stěžoval si nevěřicně. „Vůbec si mě nevšímali.“⁵⁸ De Gaulle udělal podobnou zkušenost v květnu 1968, kdy v obou případech, že by stále se stupňující pouliční protesty univerzitních studentů mohly svrhnout jeho vládu, odletěl náhle z Paříže na francouzskou vojenskou základnu v Západním Německu. Francie, připustil, je „zcela ochromena“. A on „už dál nic neřídí“.⁵⁹

Mao i de Gaulle sice obnovili svou autoritu, ale už nikdy výškovou akrobacii své *chucpe*. Sami však nezůstali ani ve svém pocitu obklíčení. V létě téhož roku 1968 Brežněv se svým politbyrem připravoval invazi do bratrského socialistického Československa, aby zvrátil reformy, k nimž křemelští vůdcové sami povzbuzovali. Stejně jako ve Východním Německu v roce 1953 nebo v Polsku a Maďarsku v roce 1956 zašly reformy dál, než si Moskva přála, a proto hrozilo, že povedou k destabilizaci východní Evropy, a možná dokonce Sovětského svazu samého. „To, o čem mluvíme,“ varoval partajní šéf ukrajinských komunistů Petr Šelest, „je právě tak osud socialismu v jedné ze socialistických zemí jako osud socialismu v socialistickém táboře.“ Ulbricht, zkušený odborník na posuzování pravděpodobnosti zhroutení, byl ještě mnohem důraznější: „Jestli bude Československo pokračovat v [této] linii, všichni, jak jsme tady, budeme vystaveni vážnému nebezpečí, které může vést k našemu pádu.“⁶⁰

Ale ani západoněmečtí představitelé asi velkou útěchu v Ulbrichtově chmurné situaci nenacházeli, protože také oni se ocitli v obležení. Už déle než rok probíhaly na západoněmeckých univerzitách hlučné protesty, přičemž největší demonstrace – namířené hlavně proti americkému vojenskému zasahování ve Vietnamu – se soustřeďovaly ve městě, tak dlouho chráněném americkou vojenskou silou, v Západním Berlíně. Zdejší Svobodná univerzita, založená s podporou Washingtonu v roce 1948 uprostřed blokády Berlína, se stala vosím hnízdem revolučních aktivit, zatímco Americký dům, založený k podpoře americko-německých kulturních styků, byl teď pravidelným terčem nepřátelských manifestací, a dokonce i násilných útoků. Spojené státy a jejich západoevropští spojenci byli teď v očích bouřící se mlá-

deže „imperialisty“, jak prohlašoval studentský vůdce Rudi Dutschke. Pro německé studenty se teď stalo potřebou přidat se na stranu vietnamských rolníků a – v duchu Mao Ce-tunga a Fidela Castra – „revolucionalizovat masy“.⁶¹

Ve Spojených státech nabral toho léta odpor k vietnamské válce takové intenzity, že se pod palbou ocitly všechny pilíře moci – vláda, armáda, společenské a vzdělávací instituce. Ve válce tou dobou bojovalo 550 000 amerických vojáků. Většina z nich byli odvedenci, a brzy bude potřeba mnoha dalších. Mladí Američané měli jak principiální, tak i osobní důvody k protiválečným protestům: mnozí z nich byli přesvědčeni, že je to nespravedlivá válka, kterou není možné vyhrát, ale přesto se od nich očekávalo, že do ní půjdou bojovat. Odklady pro studenty poskytovaly určitou ochranu, ale jen za tu cenu, že museli přihlížet, jak ti méně šťastní nastupují, aby vyplnili prázdná místa. Mezitím propukaly rasové nepokoje a došlo k atentátům, které stály život Martina Luthera Kinga a Roberta F. Kennedyho – dva vůdce, kteří byli mezi mládeží mimořádně oblíbení.

Prezident Johnson, který se už rozhodl, že se nebude ucházet o znovuzvolení, byl v podstatě vězněm v Bílém domě, kolem kterého dnem i nocí probíhaly hlučné demonstrace, a už nemohl ani veřejně vystupovat mimo přísně střežené vojenské základny. Srpnový sjezd Demokratické strany se změnil v násilnou demonstraci, při které chicagská policie bojovala s tisíci rozhněvaných, zklamáných a – v té době – skrz naskrz cynických mladých lidí, které už sotva mohlo něco nadchnout méně, než přihloupulé předvolební heslo prezidentského kandidáta Huberta Humphreyho, jež si Johnson osobně vybral: „Politika radosti.“⁶²

Richard M. Nixon, který Humphreyho v podzimních volbách porazil, zdědil svět, z něž jako by se tradiční nástroje státní moci vytrácely. Jak to později zhodnotil Nixonův poradce pro národní bezpečnost Henry Kissinger, vypadalo to, že Spojené státy dospěly k bodu, „kdy se zdánlivě neomezené možnosti mládí na jednu zúží a člověk se musí vypořádat se skutečností, že už mu nejsou otevřeny všechny cesty“.⁶³ Prezident to vyjádřil méně elegantně. „Žijeme v éře anarchie,“ řekl národu 30. dubna 1970.

Jsme svědky nesmyslných útoků na všechny velké instituce vytvořené svobodnými civilizacemi v uplynulých pěti staletích. Dokonce i zde, ve Spojených státech, jsou systematicky ničeny velké univerzity... Jestliže, až půjde do tuhého, budou Spojené státy americké jednat jako žalostný, bezmocný obr, potom síly totality a anarchie ohrozí svobodné národy a svobodné instituce na celém světě.⁶⁴

Nixon využil tohoto projevu k oznámení americké a jihovietnamské invaze do Kambodže, což bylo jedno z několika opatření, která podnikl, aby se vymanil z patové situace na vietnamském bojišti. Jenže rozšíření války rozpoutalo novou vlnu domácích protestů, jež si poprvé vyžádaly oběti na životech: 4. května ve státě Ohio zastřelil příslušník Národní gardy čtyři studenty Kentské státní univerzity. Zdálo se, že národ, stejně jako jeho univerzity, spěje k rozkladu.

O pět dní později se prezident Spojených států, když v noci nemohl spát, vykradl z Bílého domu a pouze v doprovodu komorníka a řidiče se vydal za studenty, kteří drželi hlídku před Lincolnovým památníkem, aby se pokusil s nimi diskutovat. Nixon byl nervózní tak, že nedokázal mluvit souvisle, a semlel na jednu hromadu Churchilla, appeasement, surfování, fotbal, svoji ekologickou politiku i přednosti cestování v mládí. Studenti překvapení tímto neočekávaným nočním zjevením, byli nicméně zdvořilí, sebevědomí a drželi se věci. „Doufám, že chápete,“ řekl jeden z nich „nejmocnějšímu“ muži na světě, „že jsme ochotni zemřít za to, v co věříme.“⁶⁵

Ale co se to tu vlastně dělo? Jak to, že tyhle děti dokázaly jednat s představiteli většiny hlavních mocností studené války, jako by ony byly rodiči? To znamená donutit své oponenty, aby se zmohli jen na bezmocné blábolení, bezúčelný vztek, časté panikaření a znepokojivé vědomí, že jejich autorita už není tím, čím kdysi bývala? Jak ti mladí, v podstatě bez vzájemné koordinace, nashromáždili tolik síly na úkor těch starých?

Jedno vysvětlení poukazuje jednoduše na to, že mladých lidí bylo víc než kdykoli v minulosti. „Baby boom“ po 2. světové válce byl celosvětovým jevem, hojně se vyskytujícím i mimo Spojené státy. Porodnost stoupala, zatímco úmrtnost klesala – zčásti proto, že byl opět mír, ale také díky zlepšování zdravotní péče.⁶⁶ Na přelomu 60. a 70. let bylo dětem narozeným v první poválečné dekádě kolem dvaceti. Dost na to, aby mohly dělat potíže, kdykoli se jim zachce.

Vlády jim k tomu paradoxně poskytly prostředky i důvody. Státy už dlouho považovaly vzdělání samo o sobě za cennou hodnotu, ale studená válka přisoudila zvláštní význam vyššímu vzdělání. Bylo nutné udržet si konkurenceschopnost v geopolitickém klání, v němž se stále větší důraz kladl na rozvoj vědy a techniky. Počet zájemců přijatých ke studiu na amerických vysokých školách a univerzitách se v letech 1955–1970 ztrojnásobil. Velká část nákladů na toto zvýšení byla financována z federálního rozpočtu. V Sovětském svazu stoupl počet studentů dvaapůlkrát,

ve Francii čtyřikrát. A dokonce i v Číně se do roku 1965 nábor na univerzity více než zdvojnásobil, než nastal propad způsobený Maovou Kulturní revolucí, která na více než deset let čínský vzdělávací systém rozvrátila.⁶⁷

Vlády nepředvídal, že více mladých lidí plus více vzdělání jsou v patové situaci studené války ingredience výbušné směsi povstání. Je nesnadné učení rozparcelovat. Jak můžete studenty učit, aby mysleli na cíle schválené státem – nebo rodiči –, aniž byste je zároveň nevybavili schopností myslet také za sebe? V dějinách mladí často chtěli zpochybnit hodnoty svých předků, ale nyní jim k tomu jejich předkové cestou vysokoškolského vzdělání poskytli přípravu. Výsledkem byla nespokojenost s tím, jak vypadá svět, ať už to byly závody v nukleárním zbrojení, sociální a ekonomická nespravedlnost, válka ve Vietnamu, represe ve východní Evropě nebo také přesvědčení, že samotné univerzity se staly nástrojem starého řádu, který je nutné svrhnout. To bylo něco dosud nevídaného: revoluce překračující národní hranice a namířená proti všem oficiálním autoritám bez ohledu na to, jaká je jejich ideologie.

Jedině v Číně šlo o záměrně naplánovanou akci. Mao v létě 1966 rozpoutal Kulturní revoluci jako pouhý manévr, k jakým se opakovaně uchýloval, když chtěl zlikvidovat své potenciální rivaly. „Mám rád velká povstání,“ pochechtával se tehdy.⁶⁸ V tomto případě šlo ovšem spíš jen o domácí než mezinárodní povstání – a jakmile se jednou dalo do pohybu, měl Mao znenadání velké potíže, aby ho zastavil. Rudé gardy povzbuzovány velkým kormidelníkem napadaly právě ty vládní, stranické a vzdělávací instituce, které sám zavedl. Mao tvrdil, že jeho cílem je zabránit byrokratickému zkostnatění, a tím i ztrátě revolučního zápalu. Jenomže v důsledku rozpoutaných násilností zahynulo něco mezi 400 000 až milionem lidí, jeho vláda z valné části přestala fungovat a Čína světu sloužila jako obraz země, která úplně zešlela.⁶⁹ Jako kdyby Mao ve snaze uvolnit ztuhlé klouby předepsal tu nejsilnější chemoterapii, jaká existuje, a léčebná kúra brzy začala orgány ničit více než nemoc.

Už od počátku roku 1967 se proto snažil znovu získat kontrolu nad hnutím, které uvedl do pohybu. Země musí „co nejrozhodněji skoncovat s nekázní, a někde dokonce i anarchií,“ hlásal počátkem roku 1968. Do konce roku 1969 už z větší části obnovil pořádek, ale pouze za cenu drakonických opatření. Několik milionů příslušníků Rudých gard poslal do vyhnanství v odlehlých venkovských oblastech. Bylo „absolutně nezbytné“, objasňoval stranický list *Zen-min ž'pao*, aby „mladí lidé... pod vedením dělníků, rolníků a vojáků prošli procesem převýchovy v náležitém duchu [tak], aby se jejich staré myšlení mohlo od základů změnit“.⁷⁰

O to podivnější je, že pro tehdejší mladé radikály v západní Evropě a ve Spojených státech – jimž naprosto nehrozilo, že je budou dělníci, rolníci a vojáci převychovávat – byl Mao hrdinou stejně jako Fidel Castro a jeho revoluční spolubojovník Che Guevara, který se pokusil rozjet období kubánského povstání nejprve ve střední Africe a později v jihoamerické Bolívii, kde ho dopadla a zavraždila CIA.⁷¹ Jenže tady nebyly předmětem obdivu schopnosti, ale revoluční romantismus, a pro ten představovali Mao, Fidel a Che působivé symboly.

To také vysvětluje, proč revolucionáři z let 1967–1968 dokázali tak málo. Jistěže otrásli establishmenty všude, kde se pustili do díla, ale nakonec žádný z nich nesvrhli. Místo toho je poučili, že by měly lépe kooperovat, aby takové útoky v budoucnosti odvrátily. K těm poučeným patřily vlády Spojených států, Sovětského svazu, Západního Německa – a vedle nich také vždy pružný Mao Ce-tung.

VII.

V BŘEZNU 1969 propukly boje mezi sovětskými a čínskými jednotkami na řece Ussuri (Wu-su-li-tiang), která tvořila část společné hranice obou zemí v severovýchodní Asii. Brzy se rozšířily na řeku Amur a na hranici mezi provincií Sin-tiang a sovětským Kazachstánem. V srpnu už kolovaly zvěsti o velké válce mezi dvěma nejmocnějšími komunistickými státy světa, v níž budou nasazeny i nukleární zbraně. Mao nařídil kopání tunelů a shromáždování zásob pro případ sovětského útoku. A pak si povolal svého osobního lékaře Li Č-šueje, kterému předložil problém.

„Zamyslete se nad tímhle...: Na severu a na západě máme Sovětský svaz, na jihu Indii a na východě Japonsko. Pokud se všichni naši nepřátelé spojí a napadnou nás ze všech stran, co si myslíte, že bychom měli udělat?“ Li přiznal, že neví. „Přemýšlejte znovu,“ řekl mu Mao. „Dál než Japonsko jsou Spojené státy. Nedoporučovali naši předkové jednat se vzdálenějšími státy, když bojujeme s těmi bližšími?“ Li byl ohromen, když si připomněl dlouhou historii čínsko-amerického nepřátelství: „Jak bychom mohli jednat se Spojenými státy?“ Mao odpověděl:

„Spojené státy a Sovětský svaz se liší... Nový americký prezident Richard Nixon je dlouholetý pravičák, vůdce tamějších antikomunistů. Rád jednám s pravičáky. Říkají to, co si opravdu myslí – ne jako levičáci, kteří říkají jedno a myslí si druhé.“⁷²

Vnucuje se otázka, co by mladí Maovi obdivovatelé ve Spojených státech a v Evropě o této rozmluvě soudili, kdyby o ní věděli. To ale nebyl jediný překvapující rozhovor, který se v létě 1969 odehrál.

K dalšímu došlo ve Washingtonu, kde se řadový činitel sovětského velvyslanectví jakoby jen sám za sebe u oběda zeptal svého protějšku z amerického ministerstva zahraničí, jaká by asi byla americká reakce, kdyby SSSR zaútočil na čínská jaderná zařízení? Tohle sondování mohlo přijít jedině na základě pokynu z Moskvy, a americký spolubesedník, který na tohle neměl odpověď, mohl celou věc pouze v rámci služebního postupu předat svým nadřízeným, a oni Bílému domu. Tam už ale o odpovědi na tuto otázku bylo rozhodnuto před několika dny. To když Nixon ohromil svůj kabinet prohlášením, že Spojené státy nemohou dovolit, aby byla Čína „rozdrcena“ v čínsko-sovětské válce. „To byla přelomová událost v americké zahraniční politice,“ řekl k tomu později Kissinger, „když prezident vyhlásil, že máme strategický zájem na ochraně významného komunistického státu, vůči nám dlouhodobě nepřátelského, s nímž nemáme žádné styky.“⁷³

Je nepravděpodobné, že by toho léta měl Mao Ce-tung ve Washingtonu vysoce postavené špiony nebo že by je měl Nixon v Peking. A právě tak neexistovala téměř žádná komunikace mezi nimi. Měli však několik shodných zájmů. Zcela zřejmá byla společná obava ze Sovětského svazu, který se oběma jevil jako narůstající hrozba. Sovětská invaze do Československa v srpnu 1968 byla nemilosrdná a úspěšná operace. Tento dojem ještě posílilo Brežněvovo listopadové prohlášení, ve kterém si osoboval právo narušit suverenitu *kteréhokoli* státu, který by se snažil nahradit marxismus-leninismus kapitalismem: „...to už nadále není záležitost jenom lidu té země, nýbrž společná věc všech socialistických zemí.“⁷⁴ Mezitím se Sovětský svaz konečně propracoval ke strategické paritě se Spojenými státy. Pokud ještě existoval „raketový deficit“, potom pravděpodobně k tíži Američanů. A konečně tu bylo sovětské řícní zbraněmi proti Číně, které napovídalo, že Brežněvova doktrína by – spolu s využitím sovětského jaderného potenciálu – mohla být skutečně aplikována.

Další společný zájem Číny a Ameriky se týkal Vietnamu. Nixon se z něj chtěl vymanit, ale za podmínek, které by nebyly pro Spojené státy pokořující. To bude smyslem jeho projevu s „žalostným, bezmocným obrem“ příštího jara. Od Severního Vietnamu se pomoc očekávat nedala, ale Čína – doposud největší dodavatel vojenské a hospodářské pomoci Hanoji – se na to dívala z jiné perspektivy. Těžko si mohla přát, aby se boje poděl jejich jižních hranic protahovaly, když stála před hrozbou většího a ne-

bezpečnějšího konfliktu se Sovětským svazem. Počátkem roku 1970 Kissinger hlavnímu hanojskému vyjednavci Le Duc Tho pichlavě připomněl, že Severní Vietnam by se třeba také nemusel věčně těšit „nerozborné podpoře všech zemí, jež ho podporují dnes“.⁷⁵ Číňané zatím už dali najevo, že jejich nadšení pro tuto válku utuchá, a v průběhu času se jejich depeše nesly ve stále jednoznačnějším tónu. „Jestliže je naše košť příliš krátké na to, aby vymetlo Američany z Tchaj-wanu,“ řekl Mao Severním Vietnamcům koncem roku 1971, „pak i to vaše je příliš krátké na to, abyste je vymetli z Jižního Vietnamu.“⁷⁶

Nixon a Mao měli v té době ještě jeden společný zájem: obnovu pořádku ve vlastních zemích. Maův ministr zahraničí Čou En-laj to naznačil, když Kissinger přijel na svou první – přísně tajnou – návštěvu Pekingu v červenci 1971. Čou si dal velice záležet na tom, aby svého hosta ujistil, že Kulturní revoluce skončila. Také slíbil, že se Čína pokusí Nixonovi pomoci zlepšit jeho postavení doma. Žádný západní představitel a v žádném případě žádný americký politik nebude v Pekingu přijat dříve než americký prezident.⁷⁷ Nixon do Pekingu opravdu v únoru 1972 přicestoval a okamžitě se podařilo dospět k názorové shodě nejen s Čou En-lajem, ale i s Mao Ce-tungem.

„Hlasoval jsem pro vás,“ žertoval Mao, „když byla vaše země ve zmatku během vaší poslední volební kampaně... Jsem nepoměrně spokojenější, když se k moci dostane pravice.“ „Pravice,“ souhlasil Nixon, „dokáže udělat to, o čem levice jen mluví.“ Když Kissinger naznačil, že levice je asi také proti Nixonově návštěvě Číny, Mao přitakal: „Přesně tak... I v naší zemi je reakční skupina, která se stavěla proti našim vzájemným stykům.“ Potom následovala tato slova:

MAO: Obecně řečeno si myslím, že lidé jako já někdy používají těžkou slovní municí. Takové věci jako „celý svět se musí sjednotit a porazit imperialismus, revizionismus a všechny reakcionáře“...

NIXON: Jako jsem já...

MAO: Ale možná, že vy jako jednotlivec nemáte být mezi těmi, kdo budou svrženi... [Kissinger] také patří k těm, kteří osobně svrženi nebudou. Pokud byste všichni byli svrženi, už by nám nezbyli žádní přátelé.

„Dějiny nás svedly dohromady,“ řekl Nixon Maovi při loučení. „Otázkou je, zda můžeme, i když máme rozdílné filosofie, ale přitom oba stojíme nohama pevně na zemi a pocházíme z lidu, do-

sáhnout přelomové změny, která v budoucích letech poslouží nejenom Číně a Americe, ale celému světu.“ „Vaše kniha,“ odvětil Mao s odkazem na Nixonovy předprezidentské memoáry *Six Crises*, „není vůbec špatná.“⁷⁸

VIII.

TO BYL POZORUHODNÝ MOMENT – ale co na to Moskva? Nixon a Mao určitě chtěli znejistit Rusy. A přitom netušili, jak bylo kremelské vedení už tou dobou nejisté, přestože se tvářilo opačně, a jak i je pronásledují ty nejčernější obavy o udržení své autority ve světě, kde tradiční aspekty moci, jak se zdálo, už nemají takový účinek jako kdysi. Traumatickou zkušeností pro kremelské vládce bylo právě to, co na všechny dělalo dojem tak arogantní sebedůvěry: invaze do Československa. Brežněv vojenskou akci proti němu nařídil z pocitu ohrožení – ze strachu, že by se reformy „pražského jara“ mohly šířit dál –, ale zdálo se, alespoň při pohledu zvenčí, že intervence splnila svůj účel. Proč ji tedy Brežněv ještě přetavil v doktrínu, která předpokládala použití stejného postupu kdekoli v rámci socialistického tábora?

Invaze totiž *neproběhla* dobře. Důstojníci sovětské armády téměř ztratili kontrolu nad svými vojáky, kteří se v pražských ulicích nesetkali s radostným uvítáním – jaké očekávali na základě toho, co jim řekli doma –, ale s výsměchem. Nečekaně dlouho také trvalo, než Sověti našli Čechy a Slováky ochotné přijmout moc z rukou okupantů. Invaze vyprovokovala protesty Jugoslávců, Rumunů a Číňanů i některých západoevropských levicových stran, které jinak rozhodnutí Moskvy vždy úslužně odsouhlasily. Došlo dokonce i k malé demonstraci u Leninova mauzolea na Rudém náměstí, což byla neslýchaná událost potvrzující už dávno podezření kremelských vůdců, že i v samotném Sovětském svazu narůstá pod povrchem stále silnější nesouhlas.⁷⁹

Brežněvova doktrína byla tedy jen pokusem zakrýt nejistotu arogancí. Sověští vládci si byli dobře vědomi vysoké ceny, kterou by museli zaplatit, pokud by někdy v budoucnu skutečně sáhli k ozbrojenému zásahu v zahraničí. Jejich hlavní prioritou v 70. letech bylo pojistit se, aby nic takového udělat nemuseli, a to vyžadovalo zlepšení vztahů se Spojenými státy a jejich spojenci v NATO. Důvodem byla neschopnost marxismu-leninismu splnit naděje, které vzbudil. Státy jako Polsko, Maďarsko a Východní Německo se teď potýkaly se stagnací, nebo dokonce poklesem životní úrovně, což bylo obzvláště depresivní na pozadí prospe-

řity Západního Německa a západní Evropy vůbec. Tento problém se nedal vyřešit vojenskou intervencí; ta by vlastně situaci jen zhoršila tím, že by vyprovokovala ekonomické sankce Západu. Bylo proto jen rozumné usilovat o *détente* se Spojenými státy, protože jediné *politika uvolňování napětí* mohla zabezpečit udržení stability sovětské sféry vlivu ve Východní Evropě.

Západní Němci již k tomu připravili cestu svou představou, že když zatím není možné nic změnit na rozdělení Německa, pak by se snad časem mohlo podařit změnit Východní Německo, východní Evropu, a dokonce i samotný Sovětský svaz. Pečlivě řízený proud lidí, zboží a idejí přes frontu studené války by mohl pomoci snížit napětí, rozšířit vzájemné vztahy a v dlouhodobé perspektivě zmírnit autoritářský charakter komunistických režimů. Prvotním cílem byla geopolitická stabilita, ale *Ostpolitik*, neboli „východní politika“, jak se této strategii začalo říkat, mohla také zajistit sociální stabilitu zmírněním frustrace, která se nutně musela objevit v obou německých státech, když začínalo být jasné, že Německo zůstane rozdělené. Willy Brandt, hlavní architekt *Ostpolitik*, se stal západoněmeckým kancléřem v roce 1969, tedy v době, kdy existoval ještě jeden důvod, proč se této politiky držet: mohla by podkopat pozice demonstrantů nejen v jeho zemi, ale všude v Evropě, pro něž stav zakonzervovaný studenou válkou představoval vůbec nejsilnější zdroj útlaku ze všech „establishmentů“, které proti nim stály.⁸⁰

Nixon a Kissinger byli zpočátku vůči *Ostpolitik* ostražití, patrně proto, že s ní nepřišli sami jako první. Ale rychle pochopili, jak může zapadnout do širší strategie. Ekonomická nutnost spojená s americkým otevřením se Číně by mohla Sovětský svaz dotlačit k jednání se Spojenými státy o řadě otázek – omezení strategických zbraní, dohodě o ukončení vietnamské války, zvýšení obchodní výměny mezi Východem a Západem –, což by mohlo zároveň umlčet domácí kritiky, kteří na konci Johnsonova a na začátku Nixonova prezidentského období téměř paralyzovali americkou zahraniční politiku. Byly tu zkrátka správné podmínky pro novou strategii zadržování. Tentokrát ji ovšem nastartují hlavní soupeři studené války *společně* a bude namířena proti hrozbě ze strany domácích mladých rebelů, jejichž vzдор způsobil – dosti podobně jako nebezpečí nukleárních zbraní –, že se všechny ocitly na jedné lodi.

Prezident Nixon nastoupil do úřadu v lednu 1969 rozhodnutý vyprostit USA z vietnamské války, znovu se chopit iniciativy ve studené válce a obnovit autoritu vlády doma. Když se v listopadu 1972 chýlila volební kampaň ke konci, mohl oprávněně tvrdit, že

prvních dvou cílů už dosáhl, a je na dobré cestě úspěšně završit i ten třetí. Mírová dohoda se Severním Vietnamem byla podle Kissingera „v kapse“. Postupné stahování amerických vojáků z Jižního Vietnamu spolu se zrušením odvodů vypouštělo páru z kotle domácích protiválečných protestů. A svým „otevřením se“ Číně dostal Nixon Spojené státy do záviděníhodného postavení, které jim umožňovalo nasměrovat své protivníky v partii studené války tak, aby hráli proti sobě. Na počátku toho roku se stal prvním americkým prezidentem, který navštívil Peking i Moskvu. Vzájemné nepřátelství obou komunistických velmocí mělo teď takovou podobu, že spolu bojovaly i o přízeň Američanů. Tím Nixonovi vložily do rukou páku, která se v mezinárodních vztazích vždycky velmi osvědčila. Washington se nyní mohl podle potřeby přiklánět buď k Sovětskému svazu, nebo k Číně a nechat je, ať se o něj ucházejí. Byl to výkon hodný Metternicha, Castlereagha nebo Bismarcka, mistrů velkých strategií, o nichž Kissinger jako historik v minulosti psal a obdivoval je.

Odměna přišla ve volební den 7. listopadu, kdy Nixon drtivě porazil svého demokratického soupeře George McGoverna v lidovém hlasování v poměru 61 ku 37 %. Rozdíl v hlasech volitelů byl dokonce ještě působivější - 520:17, přičemž McGovern vyhrál jenom v Massachusetts a v District of Columbia. Takový výsledek by se dal stěží očekávat před dvěma a půl lety, kdy pronásledovaný Nixon varoval před bezmocí Spojených států. Jak Kissinger svému šéfovi lichotivě, ale výstižně napsal, bylo skvělým výkonem vzít „rozdělený národ, který uvázl ve válce, ztrácel důvěru a rozbíjeli jej intelektuálové bez svědomí, a [dát] mu nový cíl“.⁸¹ Vypadalo to, že moc se znovu prosazuje.

Ale národ brzy uvidí Nixona znovu pronásledovaného, tentokrát neodvolatelně, a to nikoli vietnamskými partyzány nebo radikálními studenty, ale trestně-právními důsledky drobné krádeže, které ho vyženou z úřadu. Vláda zákona, alespoň ve Spojených státech, vážila víc než úspěchy velké strategie. Aféra Watergate byla jen malým předznamenáním, protože za další dvě dekády kurs samotné studené války vykoledí síla, která přesahuje moc státu: návrat *normálního* smyslu pro slušnost do mezinárodních vztahů, jež se vůči ní zdály tak dlouho nepřátelské. Morálka se ve vývoji partie studené války, jako při kroketu v Alenčině říši divů, stávala pevnou pálkou.

KAPITOLA PÁTÁ

OBNOVENÍ SLUŠNOSTI

„Protože člověk, který chce za všech okolností konat dobro, nutně ztroskotá mezi tolika lidmi, kteří nejsou dobří. Je tudíž nezbytné, aby se vladař, pokud si chce udržet své postavení, naučil schopnosti nebyť dobrý, a užíval jí či neužíval podle potřeby.“

NICCOLÒ MACHIAVELLI¹

„Pro sovětské vedení tak náhlý pád... přišel jako nepřijemné překvapení... Vyvolalo to zmátek v myslích kremelských vůdců, kteří nebyli schopni pochopit fungování mechanismu, který umožňuje, aby byl mocný prezident přinucen k rezignaci tlakem veřejného mínění a složitou právní procedurou založenou na americké ústavě - a všechno kvůli něčemu, co jim připadalo jako bezvýznamný přestupek. Sovětská historie nic takového nezažila.“

ANATOLIJ DOBRYNIN²

KRIZE KOLEM AFÉRY Watergate překvapila Nixona stejně jako sovětského velvyslance a kremelské vedení. Jak by mohl padnout nejmocnější člověk na světě kvůli něčemu, co jeho tiskový mluvčí označil za „bezvýznamnou vloupačku“, na kterou se přišlo jen proto, že zloději přelepili zámeček na dveřích páskou vodorovně místo svisle, takže konec pásky zahlédl při obchůzce noční strážník? Odhalení ilegálního vniknutí do kanceláří Celoamerického výboru Demokratické strany (Democratic National Committee) ve washingtonském komplexu budov s názvem Watergate, k němuž došlo krátce po jedné hodině v noci 17. června 1972, uvedlo do pohybu řetěz událostí, které nakonec povedou k první rezignaci amerického prezidenta v dějinách země. Nepoměru mezi přečinem a jeho důsledky nedokázal Nixon uvěřit. „Všechno to strašlivé napadání, kterému jsme byli vystaveni,“ litoval se krátce před opuštěním úřadu, „je opravdové ubožáctví, když se vezme v úvahu, co jsme vykonali a co bychom ještě v budoucnosti dokázali vykonat nejen pro světový mír, ale nepřímo i pro blaho lidí na celém světě.“³ Možná ano, ale aféra Watergate ukázala, že Američané kladou vládu zákona nad výkon moci, ať už jsou cíle, kvůli kterým se moc používá, jakkoli chvályhodné. Cíle nikdy neospravedlnují použité prostředky. A moc sama ještě není právo.

„No, když to dělá prezident, tak to znamená, že to není nezákonné,“ bude to Nixon později vysvětlovat v chabém pokusu ospravedlnit tajné odposlechy a nezákonná vniknutí, ke kterým dal souhlas ve snaze ucpat díry, kterými z jeho administrativy unikaly informace týkající se vedení vietnamské války. „Pokud prezident například schválí něco kvůli... národní bezpečnosti, nebo v tomto případě kvůli mimořádně závažnému ohrožení mezinárodního míru a pořádku, potom prezidentovo rozhodnutí... zaručuje těm, kdo je vykonají, že takovým jednáním neporušují zákon.“⁴ Takové tvrzení nebylo ničím novým. Všichni šéfové exekutivy počínaje Franklinem D. Rooseveltem tolerovali činy pochybné legality v zájmu národní bezpečnosti a Abraham Lincoln tak učinil mnohem flagrantněji, než kterýkoli z nich, aby zachoval jednotu země. Nixon ovšem udělal několik chyb, které spadají jen na jeho vrub. Tou první bylo, že nadsadil závažnost problému, o který šlo. Únik dokumentů Pentagonu do *New York Times* nepředstavoval hrozbu srovnatelnou s odtržením Konfederace v roce 1861 nebo s rizikem podvratných akcí za druhé světové války či na počátku studené války. Druhou Nixonovou chybou bylo, že agenti, jejichž služeb využil, byli taková nemehla a nechali se chytit. A jeho třetí chyba - ta, která ukončila jeho působení v Bílém domě - byla, že v marné snaze celou věc utajit lhal o tom, čeho se dopustil.⁵

Afera Watergate mohla zůstat pouhou epizodou amerických dějin, nebýt jedné věci: rozdíl mezi mocí a právem začínaly také určovat chování supervelmocí studené války. Poslední roky Nixonovy vlády jsou prvopočátkem éry, kdy pro Spojené státy a Sovětský svaz už není omezením jen nukleární pat nebo neschopnost ideologií přinést lidem to, co slibovaly, či provokace zdánlivě „slabých“ proti zjevně „silným“. Nyní musí čelit stále hlasitěji vyslovovanému požadavku, aby vláda zákona - nebo alespoň základní principy lidské slušnosti - regulovala chování států právě tak, jako ony samy regulují chování svých občanů.

I.

PO CELÁ STALETÍ se svět upíná k naději, že síla nezůstane navždy tím jediným, co bude formovat vztahy mezi státy. „Největším problémem lidstva je,“ napsal filosof Immanuel Kant již v roce 1784, „jak vybudovat ohleduplnou společnost, která dokáže zavést univerzální spravedlnost.“⁶ Záměrem Woodrowa Wilsona bylo, aby Společnost národů ukládala státům v podstatě stejná zákonná

omezení, jaká státy - alespoň ty pokrokovější - ukládají svým občanům. Zakladatelé Organizace spojených národů se chtěli vyvarovat nedostatků, které měla Společnost národů, a přitom zachovat její smysl. Charta nové organizace ji zavazovala k ochraně „rovnoprávnosti mužů i žen a států velkých i malých“ a k vytvoření podmínek, „které umožní trvalé zachovávání spravedlnosti a dodržování závazků, vyplývajících ze smluv a ostatních pramenů mezinárodního práva“.⁷ Řád, vycházející z rovnováhy sil v mezinárodním systému, už neměl být jediným cílem. Snahou nadále bude zajistit všeobecný konsensus států, které tento systém vytvářejí, na základě objektivních zásad spravedlnosti.

Dnes už je obtížné představit si optimismus, s jakým tehdy zakladatelé nové organizace věřili, že jejich výtvar dokáže tento úkol splnit. Tak špatnou pověst si od té doby získala Organizace spojených národů v očích mnoha svých kritiků. V roce 1946 jí však Trumanova vláda důvěřovala natolik, že nabídla předání svých atomových zbraní a prostředků k jejich výrobě tomuto novému mezinárodnímu orgánu - samozřejmě za podmínek, jež budou teprve stanoveny. O čtyři roky později předložily Spojené státy problém severokorejské invaze do Jižní Koreje okamžitě Organizaci spojených národů a potom tři roky bojovaly v korejské válce pod její vlajkou. Trumanova oddanost myšlence společné světové vlády byla hluboce opravdová: po celý svůj dospělý život nosil v náprsní tašce lístek s úryvkem z básně Alfreda lorda Tennysona *Locksley Hall*, v níž básník upíná svou naději „v shromáždění lidstva všeho, v spolku, jímž se sbratřil svět“.⁸

Jenomže drsná realita studené války se rychle postarala o to, aby Tennysonův - a Trumanův - sen zůstal jen snem. Ačkoliv Spojené státy a Sovětský svaz byly zakládajícími členy Organizace spojených národů, zajistily si v Radě bezpečnosti, která měla na starosti prosazování rezolucí OSN, právo veta. Stejně právo získala také Velká Británie, Francie a Čína (tehdy jí ještě vládli Čankajškovi nacionalisté). Z toho plynulo, že OSN mohla jednat pouze v případě, že s akcí souhlasili její nejmocnější členové, což bylo uspořádání, které zatemnilo rozdíl mezi mocí a právem. A shoda velmocí byla nepravděpodobná, neboť se v názorech na to, jak definovat spravedlnost, tak zásadně rozcházely. Pro Američany tento pojem znamenal politickou demokracii, tržní kapitalismus a - v zásadě, i když ne vždy v praxi - úctu k právům jednotlivce. Pro Brity a Francouze, kteří stále ještě vládli koloniálním říším, to znamenalo o něco méně, a dokonce ještě méně to znamenalo pro čínské nacionalisty, před kterými se rýsovala perspektiva, že by je čínští komunisté mohli zbavit moci. A pro Sta-

linův Sovětský svaz spravedlnost znamenala bezpodmínečné přijetí autoritářské politiky, řízení ekonomiky a práva proletariátu bojovat jakýmkoli prostředky, jež si diktatura vládnoucí jeho jménem zvolí, za světovou beztržní společností.

Sotva proto překvapí, že OSN připomínala spíš debatní klub než organizaci schopnou hájit přijaté zásady a přimět členské státy k jejich dodržování. George Kennan si už v roce 1948 postěžoval, že postoje zaujímané na půdě OSN připomínají „soutěž o vytvoření nejlepších *tableaux morts* (živých obrazů): vše začíná dlouhým obdobím příprav v relativním utajení, pak se zvedne opona, scénu na krátkou chvíli ozáří reflektory a výjev, který skupina vytvořila, je zachycen fotografem pro pozdější hlasování; vyhrávají ti, kdo zaujali nejgraciovnější a nejpůsobivější pozici“. Pokud se velmoci dokážou shodnout, že jim tento účel postačuje, dodával Kennan, pak se tento „parlamentní stínový box... opravdu stane sofistikovaným a upřednostňovaným způsobem urovnávání mezinárodních sporů“.⁹ Ale k tomu nemělo dojít. Obecně sdílený názor ve Washingtonu – a Kennanův určitě – byl, jak to vyjádřili generálové ve sboru náčelníků štábů, že „věřit ve schopnost Organizace spojených národů v její současné podobě ochránit dnes nebo v budoucnosti Spojené státy může znamenat jediné to, že takový věřící ztratil ze zřetele životně důležité bezpečnostní zájmy Spojených států“.¹⁰

Valné shromáždění OSN přece jen dokázalo v prosinci 1948 schválit Všeobecnou deklaraci lidských práv. Ovšem bez podpory Sovětského svazu a jeho spojenců a také Saúdské Arábie a Jihoafrické republiky – všechny tyto země se zdržely hlasování –, a žádné donucovací mechanismy uplatněny nebyly.¹¹ Daleko silněji byla v postupech Organizace spojených národů a její chartě zakořeněna zásada nevměšování do vnitřních záležitostí suverénních států – dokonce i když ty nejmocnější z nich tuto zásadu porušovaly. Proto se svět nedočkal toho, že by OSN odsoudila Sověty, kteří nasadili své ozbrojené síly k potlačení projevů odporu ve Východním Německu v roce 1953, v Maďarsku 1956 a v Československu 1968, nebo když Spojené státy pomoci tajných operací svrhly vlády v Íránu v roce 1953 a v Guatemale roku 1954 a o totéž se pokusily v roce 1961 na Kubě a o dvanáct let později v Chile. Organizace spojených národů také neprotestovala proti vraždění, které doprovázelo Stalinovy poválečné čistky v Sovětském svazu a ve východoevropských zemích, ani proti tomu, když Spojené státy spolupracovaly s diktátorskými režimy, aby zabránily komunistům dostat se k moci v zemích třetího světa, nebo když Mao Ce-tung zavinil smrt mnoha milionů

Setkání sovětské a americké armády u Torgavy, Německo, duben 1945

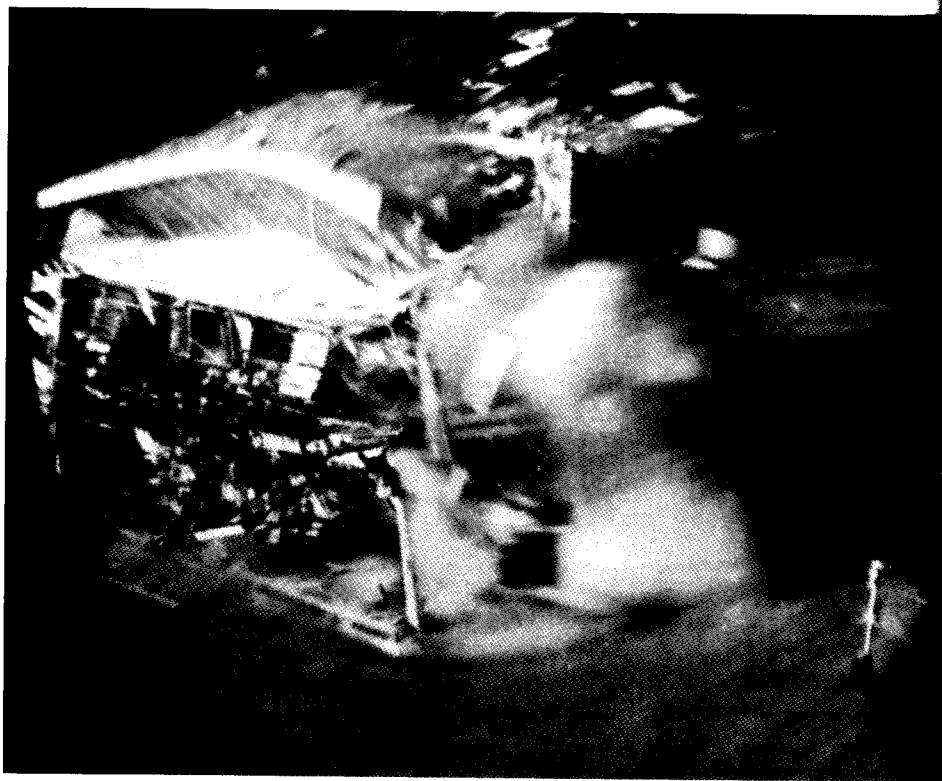
Winston Churchill, Harry S. Truman a Josif Stalin v Postupimi, červenec 1945

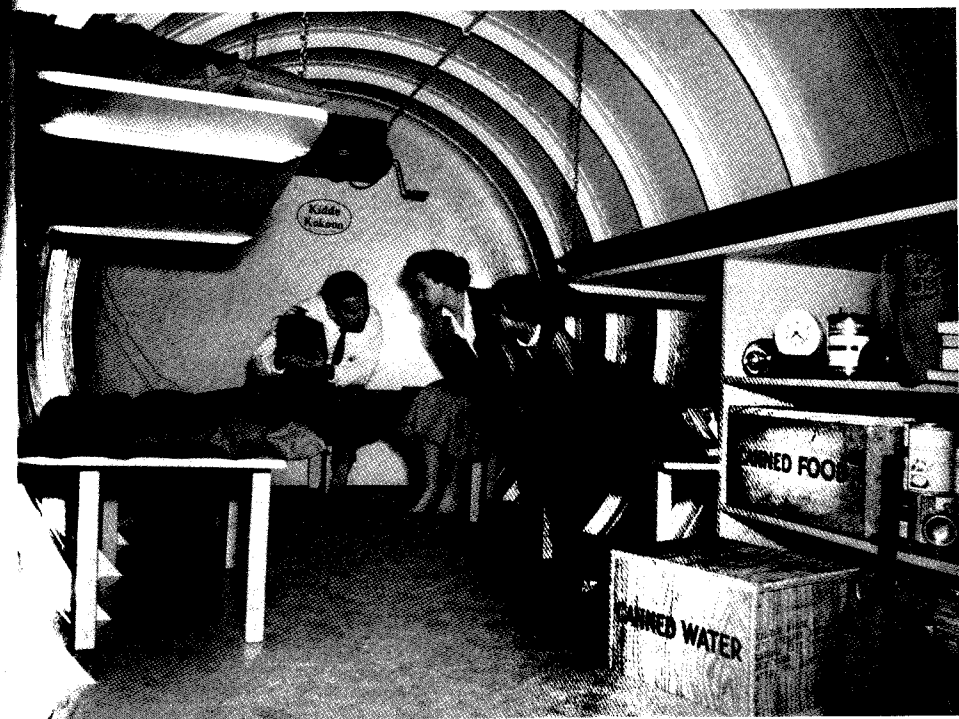
Západoberlínské děti zdraví letecký most, 1948.

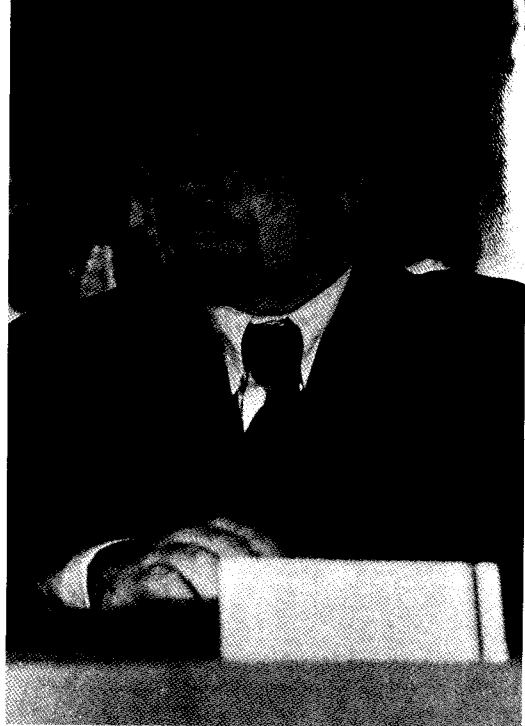
Zkouška americké termionukleární bomby, Marshallovy ostrovy, 1958

Zkouška jaderné bomby, Nevada, 1953

Rodina v protileteckém krytu, Garden City, New York, 1955

Walter Ulbricht, asi 1950

Konrad Adenauer, 1949

Východoberlíňané útočí na sovětské tanky, 1953.

Vnější pohled na America Memorial Library, září 1954

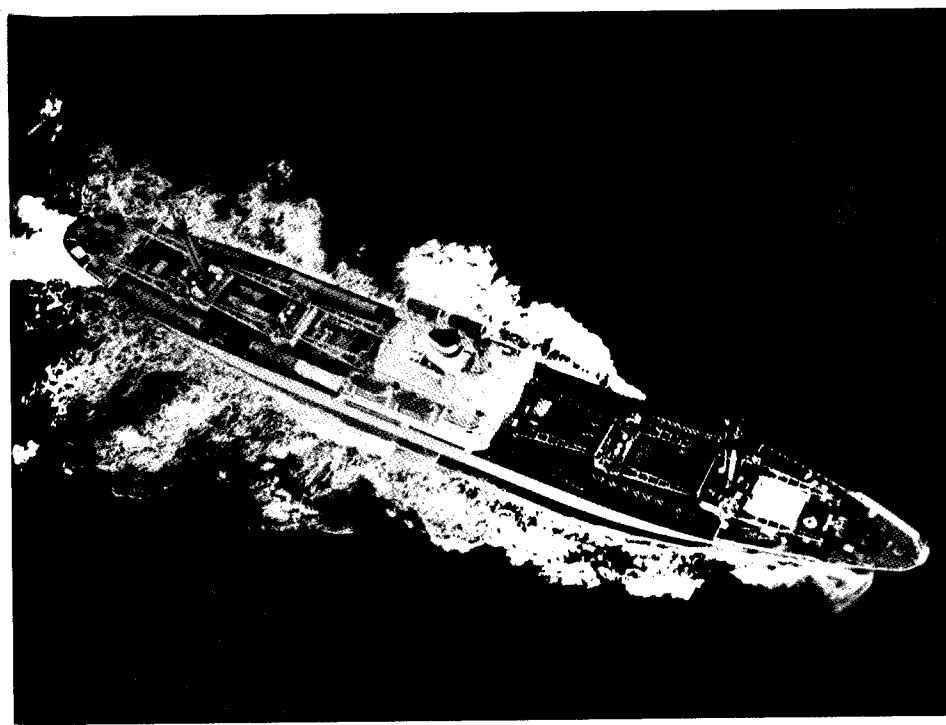
Mao Ce-tung, asi 1960

John F. Kennedy oznamuje americkou blokádu Kuby, říjen 1962.

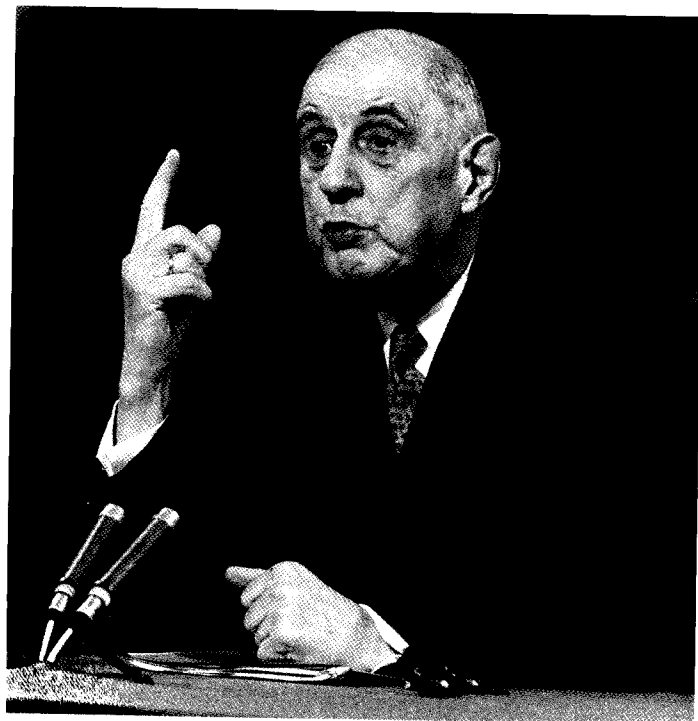
Fidel Castro (*uprostřed*) vstupuje do Havany, leden 1959.

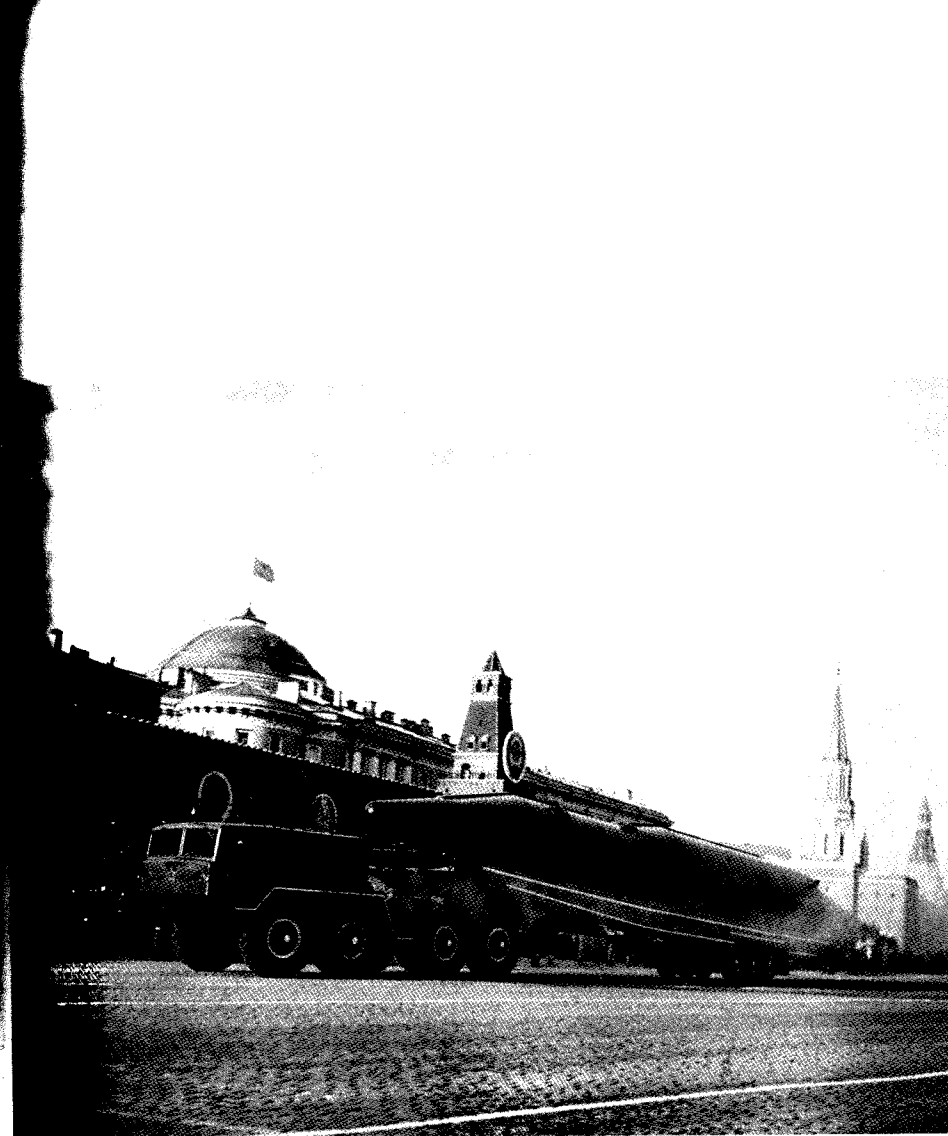
Sovětská nákladní loď odváží balistické střely z Kuby, listopad 1962.

Stavba hraniční zdi ve Východním Berlíně, duben 1967

Charles de Gaulle, 1967

Sovetská balistická střela projíždí kolem Kremlo při přehlídce na oslavu 50. výročí bolševické revoluce, listopad 1967.

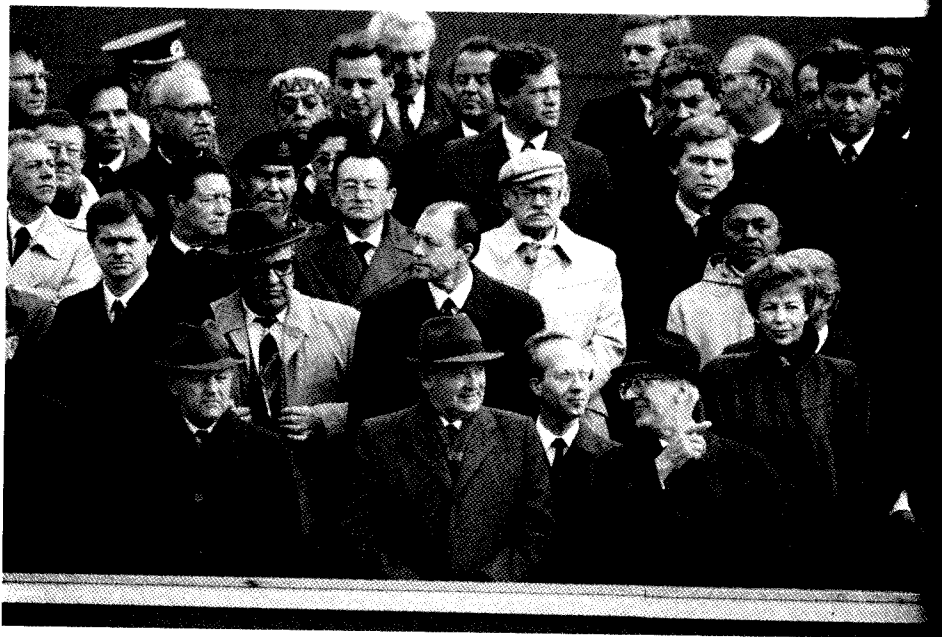
Mao vítá Richarda Nixona, Peking, únor 1972.

Češi považují sovětské vojsko za okupanty, Praha, 1968.

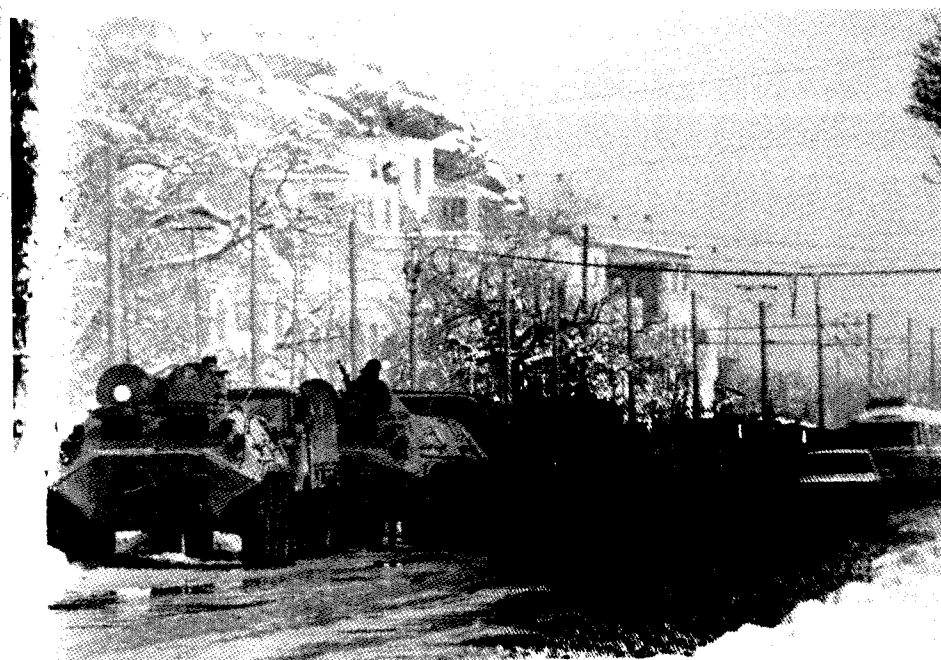
Severovietnamské jednotky vstupují do Saigonu, 1975.

Gorbačov (*uprostřed*) a Erich Honecker (*vpravo*) při přehlídce ke čtyřicátému výročí založení Německé demokratické republiky, Východní Berlín, říjen 1989

Československý prezident Václav Havel a Rolling Stones, Praha, 1990

Sovětská vojska vstupují do Kábulu, Afghánistán, 1980.

Číňanů, kteří zahynuli v hladomoru, vyvolaného Maovou politikou Velkého skoku.

Z toho všeho vyplývá, že pokud se vůbec dá dospět k omezení moci v zájmu zajištění spravedlnosti, bude muset přijít ze zemí, které spolu vedly studenou válku, a nikoli od OSN. Koncem 40. a počátkem 50. let se to zdálo nepravděpodobné. Proč by měly supervelmoci omezovat svou moc? Uprostřed 70. let se ale nepravděpodobné stalo nevyhnutelným. Proces, jakým se to odehrávalo, byl nejviditelnější ve Spojených státech, kde studená válka nejdříve rozšířila, ale následně zúžila rozpor mezi uplatňováním moci v mezinárodních záležitostech a zásadami univerzální spravedlnosti.

II.

AMERIČTÍ PŘEDSTAVITELÉ zpočátku odůvodněně věřili tomu, že mohou zadržovat Sovětský svaz a mezinárodní komunismus, aniž by museli slevit ze zásad, odvozených z vlastní domácí zkušenosti.¹² Byli přesvědčeni, že agrese je spjata s autokracií a že stabilní mezinárodní řád bude možné nejlépe budovat na takových principech, jako je svoboda projevu, svoboda vyznání, svoboda podnikání a politická pluralita. „Otázka sovětsko-amerických vztahů je v zásadě zkouška fundamentální hodnoty Spojených států jako národa mezi národy,“ napsal Kennan v létě 1947. „K tomu, aby se Spojené státy vyhnuly vlastnímu zničení, potřebují jediné: držet se svých nejlepších tradic a dokázat, že si zaslouží, aby zůstaly velkým národem. Určitě nikdy neexistovala hodnověrnější zkouška... než tato.“¹³

Zkouška to byla možná hodnověrná, ale dozajista nebyla lehká. Prakticky okamžitě začal narůstat tlak na umožnění takových akcí v zahraničí, jaké by doma byly nemyslitelné. Tento problém dobře ilustruje už třeba Marshallův plán - na první pohled úspěšné šíření domácích hodnot za studené války. Jeho cílem bylo zabezpečit politickou svobodu cestou hospodářské obnovy v nekomunistických státech Evropy. Autoři tohoto plánu předpokládali, že pouze hladoví a demoralizovaní lidé budou volit komunistickou vládu. Jenomže zotavení a obnova sebedůvěry si vyžádá čas - a do té doby už dojde k volbám. Tento problém byl obzvláště akutní v Itálii, kde situace před dubnovými volbami v roce 1948 hrozila vítězstvím zdejší početně velmi silné komunistické strany, velkoryse financované z Moskvy. Kdyby k tomu došlo, důsledky - hned po únorovém komunistickém převratu v Česko-

Muž s vojenskými vyznamenáními, Moskva, 2000

slovensku - by mohly být zničující. „Pokud bude Itálie rudá,“ varoval jeden expert amerického ministerstva zahraničí, „komunismus v Evropě nebude možné zastavit.“¹⁴ V době, kdy příliv americké pomoci teprve začínal, Marshallův plán kromě příslibů zatím nabízel jen málo, na co by se bylo možné spolehnout.

Doba byla ještě natolik nevinná, že nově vytvořená Ústřední zpravodajská služba (CIA) ještě neměla ani potenciál ani pravomoc provádět tajné operace. Ale z podnětu ministerstva zahraničí tuto mezeru vyplnila. Rychle zorganizovala tajnou finanční pomoc pro křesťanské demokraty a další nekomunistické strany v Itálii a zároveň podpořila dopisovou kampaň Italo-Američanů, kteří psali svým příbuzným a známým v původní vlasti. Improvizovaná opatření zafungovala: italsí komunisté byli ve volbách 18.-19. dubna drtivě poraženi. Kennan učinil závěr, jak později napsal, že „za neobvyklých okolností... občas se objevila nutnost, aby vláda Spojených států podnikala akce, jejichž povaha není v souladu s jejími legálními operacemi a za něž by nemohla přijmout formální odpovědnost.“¹⁵ Krátce nato rozšířila Rada národní bezpečnosti (National Security Council) roli CIA o tyto oblasti:

Propaganda, ekonomická válka; přímé preventivní akce včetně sabotáží, protisabotážních demoličních a evakuačních opatření; podvratná činnost proti nepřátelským státům včetně pomoci podzemním hnutím odporu, partyzánským skupinám a exilovým osvobozovacím seskupením a podpora místních antikomunistických elementů v ohrožených zemích svobodného světa.

Všechny tyto činnosti měly být prováděny takovým způsobem, „aby v případě jejich prozrazení mohla vláda Spojených států věrohodně popřít jakoukoli odpovědnost“.¹⁶ Stručně řečeno: Američtí představitelé se měli naučit lhát.

Jak se to shodovalo s dřívějším Kennanovým tvrzením, že Spojené státy potřebují jen „držet se svých nejlepších tradic a dokázat, že si zaslouží, aby zůstaly velkým národem“? Kennan trval na tom, aby na činnost CIA dohlíželo ministerstvo zahraničí a zajistilo tak, že „věrohodná popíratelnost“ nebude znamenat pád veškerých omezení. On osobně předpokládal „konkrétní stanovení cílů každé operace a také použitých postupů a metod tam, kde [to] zahrnuje politická rozhodnutí“. Uznával, že takové iniciativy budou muset mít „co největší pružnost a zároveň být osvobozeny od omezujících pravidel a administrativních zásad, jimiž se řídí běžné operace“.¹⁷ Budou nicméně užívány jen

vzácně: bude možné se k nim uchýlit „až a pokud se objeví taková situace, kdy by jich mohlo být zapotřebí“, ale „měla by existovat celá dlouhá období, kdy nic takového nebudeme muset dělat“. Jak Kennan později přiznal: „Vůbec to nedopadlo tak, jak jsem zamýšlel.“¹⁸

Počet zaměstnanců CIA zapojených do tajných operací vzrostl z 302 v roce 1949 na 2 812 v roce 1952 plus dalších 3 142 příslušníků „smluvního“ personálu v zámoří. Ti byli v té době umístěni už na čtyřiceti sedmi stanovištích mimo území USA - oproti sedmi v roce 1949 -, a rozpočet vyčleněný pro tajné aktivity nabobtnal z necelých pěti milionů dolarů na osmdesát dva milionů.¹⁹ A takové akce ani zdaleka nebyly vzácným jevem. Když do úřadu nastoupila Eisenhowerova vláda, CIA se pravidelně pokoušela nasazovat špiony, sabotéry a vůdce hnutí odporu do Sovětského svazu, Východní Evropy a Číny. Financovala navenek nezávislé rozhlasové stanice vysílající do těchto zemí a také odborové svazy, vědecké konference, odborné časopisy a studentské organizace, některé z nich také v USA. Ve spolupráci s vojenským letectvem organizovala průzkumné lety, při nichž běžně docházelo k narušování vzdušného prostoru Sovětského svazu a dalších komunistických států. Experimentovala s jedy a psychotropními látkami při hledání prostředků k ovládnutí lidské psychiky. Vedla protipovstalecké operace na Filipínách; v Íránu v součinnosti s místními příznivci a skupinami emigrantů úspěšně svrhla k levcí se přiklánějící vládu Mohammeda Mossadeka v roce 1953; a o rok později svrhla vládu Jacoba Arbenze Guzmána v Guatemale. Obě tyto vlády ve svých zemích znárodnily majetky cizinců, a tím ve Washingtonu vyvolaly podezření z prokomunistických sympatií.²⁰ Rozsah a troufalost tajných operací přiměly po letech Kennana k přiznání, že doporučovat takové operace byla „největší chyba, jakou jsem kdy udělal“.²¹

V Trumanově nebo Eisenhowerově vládě sdílelo tento názor jen málo činitelů. Pro ně to byla jednoduchá otázka. Sovětský svaz se přece angažoval ve špionáži, financoval „nastrčené“ organizace, podvracel zahraniční vlády a snažil se ovládat myšlení lidí od prvopočátků bolševické revoluce. Nerespektoval žádné morální ani zákonné hranice. Jak to shrnul dokument označený NSC-68, přísně tajná zpráva o národní bezpečnostní strategii z roku 1950, „Kreml je schopen použít jakéhokoli dostupného prostředku k uskutečnění svého základního záměru“. Hlavním autorem tohoto dokumentu byl Paul Nitze, Kennanův nástupce ve funkci ředitele odboru politického plánování na ministerstvu zahraničí. Svobodné společnosti ohrožované takovým nebezpe-

čím, tvrdil Nitze, budou muset své zásady dočasně odložit stranou, pokud se mají ubránit:

Morální soudržnost našeho systému neohrozí žádné akce, ať už skryté nebo veřejné, násilné nebo nenásilné, pokud slouží k maření uvedeného záměru Kremlu. A ani nezbytnost chovat se tak, abychom naše hodnoty potvrzovali slovy i činy, nevyklučuje provádění takových akcí, za předpokladu, že jsou náležitě uvážené z hlediska stanoveného cíle a nejsou tak extrémní nebo chybně zaměřené, že bychom se nepřáteli lidu stali my namísto zločinců, kteří tento lid zotročili.²²

Hlavním smyslem dokumentu NSC-68 bylo poskytnout argumenty ve prospěch „pružné reakce“. To byla koncepce takových odpovědí na agresi, ať už k ní dochází kdekoliv, které nepovedou k rozšíření konfliktu nebo k nutnosti se z něj stáhnout. Eisenhower tuto koncepci pro její vysokou cenu zavrhl a místo toho spoléhal na hrozbu nukleární odvetou.²³ Ale i on, stejně jako další prezidenti včetně Nixona, se držel názoru, nejotevřeněji vyjádřeném právě v NSC-68: že zákonné a morální meze, které limitují počínání státu doma, je nutně nemusí omezovat v zahraničí. V této širší sféře musejí mít Spojené státy stejnou volnost jednání, jakou mají jejich protivníci.

„Stojíme proti nesmiřitelnému protivníkovi, jehož veřejně deklarovaným cílem je ovládnutí světa.“ Takové byly závěry přísně důvěrné Doolittlové zprávy z roku 1954, která vyhodnocovala tajné operace CIA. „Je to hra bez pravidel. Neplatí pro ni dosud přijímané normy lidského chování.“²⁴ Eisenhower souhlasil. „Nabyl jsem přesvědčení, že některé z našich tradičních představ o mezinárodních pravidlech slušného chování jsou těžko použitelné v bahně, do kterého upadá dnešní svět,“ napsal v soukromém dopise v roce 1955. „Pravda, čest, spravedlnost, ohled na druhé, svoboda pro všechny – otázka zní, jak je uhájit... když proti nám stojí lidé, kteří pohrdají... těmito hodnotami. Věřím, že to dokážeme,“ a tady podtrhl svá následující slova, aby je zdůraznil, „ale nesmíme tyto hodnoty zaměnit za pouhé procedury, i kdyby tyto procedury třeba měly bezmála status morálních příkazů.“²⁵

A tak studená válka udělala z amerických vůdců machiavelisty. Když se tedy ocitli „mezi tolika lidmi, kteří nejsou dobří“, dospěli k rozhodnutí „naučit se schopnosti nebýt dobrý“, a užívat jí nebo neužívat, jak to vyjádřil velký italský cynik – a vlastenec – „podle potřeby“.

III.

V DOOLITTOVĚ ZPRÁVĚ bylo také uvedeno, že by se mohla vyskytnout nutnost, aby americký lid „byl s touto naprosto odpudivou filosofií seznámen a aby ji pochopil a podporoval“.²⁶ Ale žádná vláda, tou Eisenhowerovou počínaje a Nixonovou konče, se nikdy nepokusila veřejně obhajovat potřebu učit se schopnosti „nebýt dobrý“. Důvody byly jasné. Tajné operace by těžko mohly tajnými zůstat, kdyby se o nich veřejně debatovalo, a opouštění „dosud přijímaných norem lidského chování“ by se těžko vysvětlovalo společnosti stále ještě silně oddané vládě zákona. Následné mlčení odložilo, nikoli však vyřešilo otázku, jak smířit machiavelistické praktiky s ústavně zakotvenou zásadou odpovědnosti, ať už vůči Kongresu, médiím nebo veřejnosti vůbec. V důsledku toho se Američané sice přece jen postupně seznamovali s „odpudivou filosofií“, jejíž aplikaci považovali jejich představitelé za nutnou v boji ve studené válce, ale zřídka se tak dělo způsobem, který by odpovídal představám vlády.

S neustálým zvyšováním rozsahu a frekvence tajných operací bylo stále obtížnější dodržovat zásadu jejich „věrohodné popiratelnosti“.²⁷ Pověsti o americkém angažmá v převratech v Íránu a v Guatemale začaly kolovat téměř okamžitě, a přestože je po mnoho let nikdo oficiálně nepotvrdil,²⁸ byly dost přesvědčivé na to, aby CIA pomohly k publicitě, po které ani trochu netoužila. Koncem 50. let už měla v celé Latinské Americe a na Středním východě téměř mytickou pověst nástroje, jímž mohou Spojené státy svrhnout každou vládu, která se jim nelíbí, kdekoli si záměrně.

V obou oblastech za to měla Amerika draze platit. Svržení Jacoba Arbenze v Guatemale nechtěně urychlilo nástup komunismu v Karibské oblasti. Fidel Castro, Che Guevara a jejich stoupenčí pobouření tím, co se v Guatemale stalo, se rozhodli vymanit Kubu ze severoamerické sféry vlivu a proměnit ji v marxisticko-leninský stát. Když se pak v roce 1959 dostali k moci, pokusila se je CIA svrhnout, ale ostudně selhala. Neúspěšné vylovení v Zátocě svíní v dubnu 1961 změnilo nejambicióznější tajnou operaci, o jakou se kdy CIA pokusila, v mezinárodní blamáž, pokračovalo novou Kennedyho vládu, posílilo vztahy mezi Moskvou a Havanou a uvedlo do chodu řetěz událostí, které během osmnácti měsíců přivedou svět na pokraj nukleární války.²⁹

Mezitím íránský šáh, kterého Američané dosadili k moci, upevňoval svůj stále represivnější režim, od kterého se teď už Washington nemohl distancovat, ani kdyby chtěl. Zase tu ocas vrtěl psem a Spojené státy byly svázané s autoritářským vůdcem, jehož

jediné ctnosti spočívaly v tom, že udržoval pořádek a nepřerušovaný proud ropy, nakupoval americké zbraně a byl spolehlivě antikomunistický. V roce 1979 byli už Íránci šáhem znechuceni natolik, že ho svrhli, odsoudili Američany za podporu, kterou od nich dostával, a do čela si postavili ajatolláha Ruholláha Chomejního s jeho první radikálně islamistickou vládou na světě.³⁰

Ne všechny operace CIA dopadly takhle tristně. Jednou z neúspěšnějších byla ta, která nepřátelské pozice podkopávala také v doslovném smyslu. V dubnu 1956 pozvali Rusové novináře na exkurzi do tunelu, který vedl ze Západního Berlína a končil půl kilometru za východoberlínskou hranicí. Více než rok sloužil k odposlouchávání telefonního a telegrafního spojení ve východním sektoru. Tento raný příklad „napíchnutí“ telekomunikačních kabelů ale ve Spojených státech vzbudil mnohem víc chvály než kritiky. Všeobecný názor zněl, že přesně to by měli dělat američtí špioni.³¹ O dva měsíce později CIA zařídila, že se na veřejnost dostaly výňatky z Chruščovova projevu, kterým na XX. sjezdu KSSS odsoudil Stalina. Ani využití tohoto odcizeného dokumentu, který CIA obdržela z polských a izraelských zdrojů, nevyvolalo žádné pochybnosti, ačkoli to přizívalo neklid, který ještě téhož roku přivedl Polsko na pokraj revolty a Maďarsko ke skutečné vzpouře. Odmítavou reakcí ale vyvolal nedostatečný dohled na vysílání Rádía Svobodná Evropa financovaného prostřednictvím CIA, které mnoho Maďarů přesvědčilo, že Spojené státy je budou bránit před sovětskou pomstou. Agentura v tichosti učinila závěr, že v tomto případě opravdu zašla příliš daleko, ale veřejné znepokojení udržela na minimu.³²

První veřejná diskuse o etice špionáže přišla v květnu 1960, když Rusové poblíž Sverdlovka sestřelili letoun U-2 pilotovaný Francisem Gary Powersem. Eisenhower už si dlouho dělal starosti, jak by tyto špionážní lety ospravedlnil, pokud by někdy vyšly najevo, když jakékoli narušení *amerického* vzdušného prostoru ze strany *Sovětů* by ho přimělo, jak později připustil, požádat Kongres o okamžité vyhlášení války. „Věrohodná popíratelnost“ poskytovala jistou záruku, že by takový obojaký přístup mohl být udržitelný. Odborníci Eisenhowera informovali, že vzhledem k operační výšce, ve které U-2 nad sovětským územím létá, nemohou z případné havárie ani stroj ani pilot vyvážnout bez úhony. Proto, když přišla informace o sestřelení amerického špionážního letadla, schválil Eisenhower oficiální lež. Mluvčí ministerstva zahraničí oznámil, že meteorologický letoun prostě ztratil orientaci. Nato Chruščov s potěšením předvedl veřejnosti trosky U-2, fotografie z jeho kamer a pilota, živého a zdravého -

čímž bezmocně zuřícího Eisenhowera donutil, aby se ke svému lhaní přiznal. „Netušil jsem, jak vysokou cenu budeme muset za tuhle lež zaplatit,“ vzpomínal později. „A kdybychom se měli v takové situaci ocitnout znovu, budeme mlčet jako hrob.“³³

Představa, že by jeho vůdci mohli lhát, byla pro americký lid něčím novým. Přesto Eisenhower z této aféry vyvázl bez vážných následků. Bylo to koneckonců před koncem jeho funkčního období a většina Američanů obdivovala CIA za schopnost postavit takový stroj a tak dlouho provádět špionážní lety - vzdor tomu, že by stejně jako Eisenhower nikdy nestrpěli sovětské přelety nad americkým územím. Krátce po nástupu do úřadu se musel prezident Kennedy přiznat, že i on lhal, když na tiskové konferenci před vyložením v Zátocě sviní popřel, že by americké ozbrojené síly byly použity při jakýchkoli snahách o svržení Fidela Castra. K velkému prezidentovu překvapení se v následujícím průzkumu veřejného mínění *zvýšil* počet lidí, kteří schvalují jeho politiku. Snaha o odstranění marxistického režimu z karibské oblasti byla věc těšící se u Američanů všeobecné podpoře, a ti u nového prezidenta ocenili, že se o to pokusil, i když neuspěl. „Čím hůř si vedeš,“ uzavřel to J. F. K., „tím tě mají radši.“³⁴

Ale co kdyby prezident lhal - a to opakovaně - v *nepopulární* věci? Lyndon Johnson věděl, že právě to bude případ eskalace války ve Vietnamu. „Nemyslím, že lidé... toho vědí nějak moc o Vietnamu, a myslím si, že je jim to naprosto jedno,“ řekl v soukromí v květnu 1964. Jenomže vzápětí dal průchod obavám: „...nemáme moc na vybranou, ... jsme vázáni smlouvami, ... jsme tam, a [pokud Jižní Vietnam padne,] bude to kostka domina, která srazí celou řadu dalších... Musíme být připraveni na nejhůř.“³⁵ Johnson se to pokusil vyřešit tak, že po celou dobu své prezidentské kampaně toho roku popíral sebemenší úmysl vystupňovat vietnamskou válku a záměrně nechal na svém volebním rivalovi Barry Goldwaterovi, aby se k takovému kursu hlásil. Po svém drtivém volebním vítězství Johnson eskalaci schválil v naprostém rozporu s tím, co sliboval. Zjevně byl přesvědčen, že válku dokáže vyhrát dřív, než se veřejné mínění postaví proti ní. „Považuji za věc nejvyšší důležitosti,“ informoval svůj štáb v prosinci, „že se podstata tohoto postoje nedostane na veřejnost, vyjma situace, že bych to výslovně nařídil.“³⁶

Válka ovšem rychle neskončila. Namísto toho se ještě vystupňovala a konec byl v nedohlednu. Johnson věděl, že vyhlídky jsou neradostné, ale nedokázal se přimět, aby to otevřeně vysvětlil. Důvody, které ho k tomu vedly, přesahovaly jeho vlastní politický osud. Do poloviny roku 1965 řídil přípravu největší vlny

domácích sociálních reforem od dob Nového údělu, a bylo toho ještě víc, co se muselo udělat. „Byl jsem rozhodnut,“ vzpomínal později, „zabránit tomu, aby válka tento sen zničila. To znamenalo, že jsem neměl jinou možnost než udržet svou zahraniční politiku v pozadí... Kongres jsem znal stejně dobře jako svou vlastní ženu a věděl jsem, že toho dne, kdy propukne větší debata o válce, nastane začátek konce Velké společnosti“ (tak se říkalo plánu sociálních reforem).³⁷

Bylo to kruté dilema. Johnson věřil, že americké zájmy ve studené válce vyžadují, aby Spojené státy zůstaly ve Vietnamu až do konečného vítězství. Byl však také přesvědčen, že nemůže prozradit, co bude vítězství stát, protože to by znamenalo obětovat Velkou společnost. Národ nepodpoří vysoké výdaje na „děla“ i na „máslo“ současně. A tak místo toho obětoval důvěru veřejnosti. Pojem „deficit důvěryhodnosti“ zrodila Johnsonova trvalá snaha tajit náklady – a také pesimistické odhady pravděpodobnosti úspěchu, které dostával jak od CIA a dalších zpravodajských institucí, tak i od svých vojenských poradců – na největší americkou vojenskou operaci od dob korejské války.³⁸

Je obtížné pochopit, jak si Johnson představoval, že by mu tohle mohlo projít. Částečným vysvětlením snad může být, že když jsou všechny alternativy bolestné, tím nejméně bolestným řešením je nedělat nic: Johnson nepochybně odkládal volbu mezi Velkou společností – ambiciózním plánem sociálních reforem – a vietnamskou válkou tak dlouho, jak to jen šlo. Další částečné vysvětlení může spočívat v Johnsonově osobní víře, že nejblaho- bytější společnost na světě si může dovolit utratit tolik, kolik bude potřeba jak na zajištění vnější bezpečnosti, tak ve prospěch sociální spravedlnosti doma, ať už si o tom veřejnost nebo Kongres myslí cokoli.³⁹ Ale taková ekonomická argumentace opomíjela otázku, zda si Američané dokážou udržet morálku i v situaci, kdy válečné ztráty na životech rostou, zatímco naděje na vítězství jsou stále mizivější. Počátkem roku 1968 ztrácely americké ozbrojené síly v bojových akcích několik stovek vojáků *tydenně*, a přitom ofenzíva „Tet“ na přelomu ledna a února toho roku prokázala, že v Jižním Vietnamu už *žádné* bezpečné místo – včetně amerického velvyslanectví v Saigonu – neexistuje. Ofenzíva „Tet“ sice znamenala prohru pro Severní Vietnamce, protože nedošlo k žádnému masovému povstání, které měla vyvolat. Ale zároveň to byla psychologická porážka Johnsonovy administrativy, a to v té době vážilo víc. Prezident to uznal koncem března, když odmítl poslat do války ještě další vojáky a zároveň oznámil své překvapivé rozhodnutí neucházet se o znovuzvolení.⁴⁰

Zdá se nicméně pravděpodobné, že Johnsonův přístup k vietnamskému konfliktu ovlivnil ještě jeden odkaz počáteční epochy studené války: američtí prezidenti měli po dlouhou dobu velkou volnost v tom, jak si počínali v zahraničí, protože se z toho nemuseli doma zodpovídat. Cožpak Eisenhower neschválil odposlouchávání telekomunikačních linek, narušování vzdušného prostoru a ve dvou případech i svržení vlád cizích států? A co případ Kennedyho, který sice další vládu svrhnout nedokázal, ale jeho popularitu zvýšilo, že se o to pokusil? Proto když Johnson v roce 1963 nastupoval do funkce na vlnách smutku po zavraždění Johna F. Kennedyho a dobré vůle vůči své osobě, snadno mohl podlehnout dojmu, že úřad prezidenta je všemocný a že tedy, řečeno slovy NSC-68, může nadále využívat „opatření, ať už skrytých nebo veřejných, násilných nebo nenásilných“, která pomohou prosazování americké věci ve studené válce, aniž by to ohrozilo „morální soudržnost našeho systému“. Ale v roce 1969, kdy Johnson Bílý dům opouštěl, už tento předpoklad vypadal mnohem méně přijatelně. Způsob, jakým odcházející prezident vietnamskou válku vedl, zanechával americký systém v cizině i doma ve velkých nesnázích.

Autoři NSC-68 předpokládali, že v těchto dvou sférách mohou vedle sebe existovat různé standardy chování. Že se američtí představitelé dokáží naučit „nebýt dobří“ při vedení studené války a současně zůstat „dobří“ v rámci své domácí demokratické společnosti. Udržovat toto schizma bylo dost těžké už za Eisenhowera a Kennedyho. Oba prezidenti byli donuceni přiznat, že jejich „popření“ v případě incidentů s U-2 a vyloděním v Zátocě sviní nebyla „věrohodná“. V případě vietnamské války dělicí čára mezi tím, co se smí za mořem a co je dovoleno doma, zmizela úplně. Johnsonově vládě připadalo, že nelze plánovat a vést vietnamskou válku bez opakovaného utajování záměrů před americkými občany, jejichž životy přitom tato rozhodnutí zásadně ovlivňovala. Při vedení vietnamské války se Spojené státy hodně vzdělaly způsobům jednání, které by odpovídaly „jejich nejlepším tradicím“, jak v to doufal Kennan. Spíš to vypadalo, že se naopak svých nejlepších tradic ústavní a morální odpovědnosti vzdávají.

IV.

RICHARD NIXON tuto situaci zdědil, aby ji ještě podstatně zhoršil. Jeden z geopoliticky nejobratnějších vůdců moderní doby byl také shodou okolností ze všech amerických prezidentů tím, který projevoval nejméně chuti respektovat zákonná omezení své

pravomoci. I po tom všem, co se stalo během Johnsonova prezidentského období, Nixon stále ještě věřil, že zájmy národní bezpečnosti, jak je on sám stanoví, stojí nad veškerými závazky odpovědnosti, a dokonce legality, jejichž dodržování se od hlavy státu vyžaduje. Nixonovy akce překračovaly i volnější hranice vymezené politikou dvojího standardu pro chování doma a v zahraničí, a on nakonec bojiště studené války rozšířil i na domácí půdu. Tady ovšem narazil na protivníka mnohem silnějšího, než byl Sovětský svaz nebo mezinárodní komunistické hnutí – na ústavu Spojených států amerických.

„Mohu jednoznačně prohlásit,“ napsal Nixon po své rezignaci, „že bez utajení by nebylo možné ani navázání styků s Čínou, ani dohoda SALT se Sověty, ani mírová smlouva, která ukončila vietnamskou válku.“⁴¹ Našlo by se jen málo argumentů, jež by toto tvrzení zpochybňovaly. Kdyby se totiž všechno náležitě prokonzultovalo s ministerstvy zahraničí a obrany, s CIA, s příslušnými výbory Kongresu a se spojenci, jejichž zájmy mohly být dotčeny, před Kissingerovou cestou do Pekingu, určitě by k ní nikdy nedošlo. Pokoušet se vyjednávat s Moskvou o kontrole zbrojení bez využití „postranních cestiček“, jež umožňují ověřovat protivníkovy postoje ještě před tím, než s nimi vystoupí, by nejspíš skončilo neúspěchem. A jedinou cestou k prolomení dlouhodobé patové situace, ve které uvázla mírová jednání o Vietnamu – kromě přijetí požadavků Hanoje, což by znamenalo okamžitě stáhnout americké síly a zbavit jihovietnamskou vládu moci – bylo, jak se Nixonovi jevilo, vystupňování vojenského i diplomatického nátlaku na Severní Vietnam a současně oslabování tlaků vycházejících z Kongresu, z protiválečného hnutí, a dokonce i od bývalých členů Johnsonovy administrativy na přijetí severovietnamských podmínek. I to vyžadovalo jednat otevřeně i skrytě.

Nixon nepochybil v tom, že se v zahraniční politice uchýloval k utajování – diplomacie něco takového vyžadovala vždycky –, ale v neschopnosti rozlišovat mezi akcemi, které po jejich odhalení mohl ospravedlnit, a těmi, které nikdy obhájit nedokáže. Američané odpustili Eisenhowerovi i Kennedymu jejich lži, protože operace, které jimi kryli, se po vyzrazení ukázaly jako ospravedlnitelné. To platilo i pro postupy, kterými Nixon dosáhl navázání styků s Čínou, uzavření smlouvy SALT a dohody o příměří ve Vietnamu. Výsledky v těchto případech ukázaly, že vsadit na utajení, a dokonce i klamání bylo rozumné.

Co ale s tajným bombardováním suverénního státu? Nebo s pokusem svrhnout demokraticky zvolenou vládu? Nebo s tajným odposloucháváním amerických občanů bez zákonného

oprávnění? A co vloupání s prezidentovým souhlasem? A co spiknutí zorganizované přímo v Bílém domě s cílem zakrýt stopy toho, co se stalo? Nixon během svého prvního funkčního období tohle všechno dovolil. Nutnost opřít se o tajné akce pocítoval už tak naléhavě, že se k nim uchýloval i tehdy, kdy se to nedalo přijatelně ospravedlnit. Jakmile už nebylo možné jejich věrohodné popření – do velké míry proto, že Nixon díky své metodě tajného nahrávání rozhovorů v Oválné pracovně odposlouchával dokonce i sám sebe –, nedalo se už ústavní krizi zabránit.

Vše začalo na jaře 1969, kdy Nixon nařídil bombardování Kambodže ve snaze zničit zde a v Laosu zásobovací linie, po kterých Severní Vietnamci celé roky dopravovali materiál a vojáky do Jižního Vietnamu. Bylo to vojensky oprávněné rozhodnutí, ale Nixon se vůbec nepokusil je veřejně vysvětlit. Místo toho nařídil zfalšovat záznamy vojenského letectva, aby bombardování utajil, a současně ještě dlouhé měsíce potom tvrdil, že Spojené státy neutralitu Kambodže respektují. Bombardování ovšem nezůstalo utajeno pochopitelně ani samotným Kambodžanům ani Severním Vietnamcům a jejich čínským a sovětským spojencům. V nevědomosti byli udržováni jenom Američané, a to proto, jak Nixon později přiznal, aby nedošlo k protiválečným protestům. „Moje vláda byla v úřadu teprve dva měsíce, a já jsem si přál vyvolat na počátku co nejméně pokřiku.“⁴²

Jenomže právě takhle vznikl Johnsonův „deficit důvěryhodnosti“ a Nixon si rychle zadělal na svůj vlastní. Díky svým dobře informovaným zdrojům přišel list *New York Times* brzy se zprávou o bombardování Kambodže a také o plánech vlády začít s postupným stahováním amerických jednotek z Vietnamu. Rozzuřený Nixon odpověděl tím, že nařídil odposlouchávání telefonů několika Kissingerových asistentů, které ministerstvo spravedlnosti a Federální vyšetřovací úřad (FBI) podezíraly z umožnění úniku těchto informací do tisku. A v odposlouchávání se s Kissingerovým souhlasem pokračovalo dokonce i po tom, co někteří z těchto asistentů odešli z vládních služeb, a navíc bylo ještě rozšířeno i na novináře, kteří nemohli mít v původními úniky informací nic společného.⁴³ Rozhraní mezi omluvitelným a neomluvitelným utajováním, rozostřené už za Johnsona, bylo teď zřetelné ještě méně.

Pak se v říjnu 1970 ujala v Chile moci demokraticky zvolená marxistická vláda Salvadora Allenda. Nixon veřejně prohlašoval, že výsledek těchto voleb respektuje: „...protože kdyby Spojené státy... zasahovaly do svobodných voleb... vyvolalo by to nežádoucí ohlas v celé Latinské Americe, což by bylo mnohem horší

než to, k čemu došlo v Chile.⁴⁴ Jenže vláda tam už *zasahovala*, a pokračovala v tom dokonce i v době, kdy Nixon se svým prohlášením vystoupil tedy počátkem roku 1971. CIA v souladu s precedentem, který stanovil Johnson, podnikla během volební kampaně v Chile řadu utajených opatření na podporu Allendových protivníků. Když však i přesto Allende ve volbách zvítězil, pověřil Nixon Ústřední zpravodajskou službu úkolem „zabránit Allendemu, aby se ujal svého úřadu, nebo ho sesadit“.⁴⁵ CIA proto pomohla chilské pravici rozjet pokus o vojenský puč, který sice nedokázal zabránit Allenově inauguraci, ale při něm byl unesen a zavražděn vrchní velitel chilských ozbrojených sil generál René Schneider. V následujících třech letech CIA ve svém úsilí destabilizovat Allendův režim nepolevovala.

Naštěstí pro Nixonovu administrativu nic z toho na veřejnost v té době neproniklo. Nixon byl naopak oceňován za svou zjevnou zdrženlivost vůči politickému vývoji v Chile. Ale rozpor mezi tím, co se dělo *zjevně*, a tím, co se odehrávalo *ve skutečnosti*, narůstal, zatímco vyhlídky na obhájení takového rozporu – pokud se vše dostane na veřejnost – se zmenšovaly. Pokusy připravit Allenda o funkci, do které byl zvolen, byly, jak se vyjádřil jeden z Kissingerových asistentů, „jasným porušením našich vlastních zásad... Pokud mají tyto zásady nějaký smysl, pak se od nich smíme odchýlit pouze v případě, že bychom čelili nejvážnějšímu ohrožení... samotné naší existence. Představuje Allende pro USA smrtelnou hrozbu? Něco takového se dá těžko dokázat“.⁴⁶

A doma přišly dokonce ještě méně ospravedlnitelné činy. V červnu 1971 bývalý úředník ministerstva obrany Daniel Ellsberg předal redakci *New York Times* dokumenty, jimž se začalo říkat *Pentagon Papers* a které obsahovaly tajnou historii počátků a eskalace vietnamské války, k nimž dal rozkaz Johnsonův ministr obrany Robert McNamara. Nic v těchto dokumentech neohrožovalo národní bezpečnost ani nepodrobovalo kritice Nixonův způsob vedení vietnamské války, ale on přesto pokládal tento únik informací za nebezpečný precedens a osobní urážku. Protože nedůvěřoval FBI a soudům, že se dokáží s podobnými případy vypořádat, požadoval prezident vytvoření týmu přímo v Bílém domě, jehož úkolem bude zabránit dalšímu neschválenému uvolňování citlivých materiálů. „Stojíme proti nepřátelskému spiknutí,“ tvrdil. „*Použijeme veškerých prostředků*. Je to jasné?“⁴⁷

Nixonův štáb rychle shromáždil svéráznou partu vysloužilých policejních detektivů a bývalých agentů CIA a FBI – jimž se pro jejich úkol ucpávat díry ve státním potrubí, kudy unikají informace, brzy začalo říkat „instalatéři“. V průběhu následujícího roku

podnikli řadu vloupání, sledovacích operací a nasazování odposlechů, které ovšem musely být udržovány v tajnosti, neboť, přestože se děly se souhlasem Bílého domu, byly nezákonné. „Nemyslím si, že by se konverzace tohoto druhu hodila do kanceláře ministra spravedlnosti,“ podotkl zneklidněný Nixonův asistent, když „instalatéři“ o svých operacích informovali ministra spravedlnosti Johna Mitchella.⁴⁸ A samotný Mitchell zase zneklidněl, když bylo 17. června 1972 několik „instalatéřů“ zatčeno v kancelářích Celoamerického výboru Demokratické strany (DNC) v komplexu Watergate – na místě, kde podle zákonů, jejichž prosazování měl Mitchell na starosti, neměli v žádném případě co dělat.⁴⁹

Bude to trvat až do 9. srpna 1974 – data Nixonovy rezignace –, než se všechny důsledky tohoto zpackaného vloupání vyjasní. Den zatčení „instalatéřů“ znamenal začátek opětovného potvrzení nadřazenosti morálních, právních a především ústavních principů nad autoritou prezidentského úřadu. Pokračovalo to soudem a usvědčením lupičských fušerů, jež usvědčilo vládní úředníky, kteří řídili a financovali jejich operace. Nato se začala šířit záplava ohromujících odhalení v médiích, následovaná sérií stále méně důvěryhodných prezidentových dementí, a nakonec došlo na jmenování zvláštního žalobce, veřejné senátní vyšetřování, odhalení Nixonova systému tajného nahrávání rozhovorů v Oválné pracovně, soudní výzvu k vydání nahrávek, schválení rezoluce o impeachmentu (odvolání prezidenta) Sněmovnou reprezentantů, až vše vyvrcholilo nařízením Nejvyššího soudu, že prezident musí vydat tu jedinou usvědčující pásku, která dokazuje jeho spoluvinu na utajování zločinu.

V okamžiku, kdy mu hrozilo, že bude odsouzen a odvolán z funkce, se Nixon vzdal svého úřadu. Tím uznal, že prezident Spojených států vlastně *nemá* volnou ruku k použití jakýchkoli prostředků, jež považuje za nezbytné k obraně národně-bezpečnostních zájmů. Dokonce i v této citlivé oblasti platily standardy chování, které nemohl určovat on sám. Navzdory Nixonovu předpokladu tedy ani prezident nestál nad zákonem.

V.

NAKONEC SE ZAČAL MĚNIT I ZÁKON. Prezidentovo jednání přimělo Kongres, aby uplatnil nárok na větší pravomoci nad řízením obranné politiky státu, jichž se vzdal na počátku studené války. Poprvé tak učinil v případě Vietnamu, kde koncem ledna 1973 Nixon s Kissingerem konečně donutili Severní Vietnam přistoupit

pit na dohodu o zastavení palby za takových podmínek, jež by byly přijatelné pro Spojené státy - a zároveň by je bylo možné vnutit neochotnému jihovietnamskému spojenci. Museli ale také z této oblasti prakticky stáhnout všechny americké vojáky. To bylo nutné kvůli neutralizaci domácích protiválečných nálad a odvrácení tlaků na zákonodárny sbor, aby americkou účast ve vietnamské válce ukončil legislativní cestou.

Nixon si nedělal žádné iluze o tom, že Severní Vietnamci budou přiměřeně ochotně dodržovat. Předpokládal ale, že je přiměje k povolnosti hrozbou - a bude-li to nutné, i obnovením - bombardování, jež bylo tím nejpodstatnějším důvodem, proč Hanoj na přiměřeně přistoupila. USA si konec konců v minulosti už jednou nechaly v záloze právo jednat podobně, a to při úsilí o zastavení bojů v Koreji, která teď už trvala celá dvě desetiletí. Situace ve Vietnamu byla ovšem méně příznivá; stále však žila naděje, vzpomínal Kissinger, „že Nixonova proslulá nemilosrdnost je odstraší od demonstrativního porušování dohodnutých podmínek“.⁵⁰

Jenže aféra Watergate prezidenta kriticky oslabil. Kongres, rozhořčený dlouhou a krvavou válkou, naprosto nedůvěřoval Nixonovým úmyslům, a vědom si své upadající autority, odhlasoval v létě 1973 ukončení všech bojových operací v Indočíně. Pak přijal zákon o válečných pravomocích (War Powers Act), který dobu trvání všech budoucích vojenských akcí v zahraničí neodhlasovaných Kongresem omezoval na šedesát dnů. Nixonovo veto bylo přehlasováno a časový limit vstoupil v platnost. Nést důsledky této změny bylo souzeno jeho nástupci v Bílém domě Geraldovi Fordovi. Když Severní Vietnam na jaře 1975 napadl a dobyl Jižní Vietnam, nebylo v prezidentově moci s tím cokoliv udělat. „Naše domácí drama,“ řekl k tomu později Kissinger, „nás nejdříve ochromilo a pak nás zničilo.“⁵¹

Prakticky totéž se stalo se zpravodajskými operacemi. CIA své akce vždycky prováděla za zcela minimálního parlamentního dohledu. Předpokládalo se, že zástupci lidu nepotřebují a ani netouží vědět, co agentura podniká. Tímto přístupem neotrášlo odhalení incidentu s U-2 ani neúspěch v Zátoce sviní, zahájení a eskalace vietnamské války, ani odhalení v roce 1967, že CIA celá léta tajně financovala vědecká sympozia, odborné časopisy a vědecký výzkum stejně jako Národní studentskou asociaci.⁵² Aféru Watergate ale nepřehlé.

Zjištění, že bývalí pracovníci CIA byli příslušníky „instalatérské party“ - a že Nixon usiloval o to, aby se agentura podílela na utajování jejich činnosti -, vyvolala uvnitř organizace tlak na prozkoumání potenciálně nezákonných aktivit a jejich prošetření ze-

vně, aby byly nezákonné akce odhaleny. V prosinci 1974 list *New York Times* zveřejnil, že CIA prováděla na americké půdě během Johnsonova a Nixonova funkčního období svůj vlastní program sledování protiválečných aktivistů, ke kterému patřily i odposlechy a otevírání korespondence. Ředitel CIA William Colby to neprodleně potvrdil a uznal, že tím agentura porušila nejen svůj statut, který jí zakazoval činnost na území Spojených států, ale i zákon.⁵³

Brzy následovalo ustavení tří komisí, jedné prezidentské a dvou zastupujících obě komory Kongresu - Senát a Sněmovnu reprezentantů -, jejichž úkolem bylo vyšetřovat překračování pravomocí v CIA. Za Colbyho spolupráce začali „kostlivci“ této zpravodajské služby - organizování atentátů, nezákonná sledování, tajné finanční podpory, podíl na aféře Watergate a pokus zabránit legálně zvolené vládě v Chile ujmout se úřadu - defilovat před zraky veřejnosti. Jak už bylo v posledním roce Nixonovy vlády zákonitě, národ byl opět postaven před otázku, jestli Spojené státy mají, nebo dokonce mohou zachovávat dvojí standard chování a na bojištích studené války si počínat způsobem, který by byl doma nepřijatelný.

Na neobyčejnou naléhavost tohoto dilematu upozornily události v Chile. Vojenský puč se tam nakonec podařilo provést v září 1973. Zůstal po něm mrtvý Allende - pravděpodobně spáchal sebevraždu - a spolehlivě antikomunistická vláda, v jejímž čele stál generál Augusto Pinochet. Přímá spolupráce CIA se nikdy neprokázala, ale Nixon a Kissinger tento zvrát uvítali a usilovali o spolupráci s novým chilským vůdcem. Nicméně v roce 1975, kdy vyšetřování aktivit CIA probíhalo, už Pinochetova vláda věznila, mučila a popravovala tisíce Allendových stoupenců - mezi nimi i americké občany. Chile, které bylo předtím demokracií teprve krátce, se teď stalo jednou z nejtvrdějších diktatur, jaké kdy Latinská Amerika poznala.⁵⁴

To, co Spojené státy udělaly v Chile, se příliš nelišilo od toho, co provedly o dvě desetiletí dříve v Íránu a v Guatemale. Jenže 70. léta nebyla 50. léta. Jakmile vyšlo najevo, že se Nixonova administrativa nejdříve pokoušela Allendovi zabránit, aby se ujal funkce, do které byl zvolen, a pak se ho z ní snažila odstranit, „věrohodné popření“ už nebylo možné. Nastolení otázky odpovědnosti bylo nevyhnutelné. Udržel by se Allende u moci, kdyby nebylo amerického tažení proti němu? A pokud ano, zachoval by v zemi demokracii? Bylo správné, že se Spojené státy tak striktně vyhýbaly odsouzení Pinochetových zločinů? A kdyby napřely svou snahu opačným směrem, mohly by zastavit jejich páchání? Ani dnes nemáme k dispozici žádné jednoznačné odpo-

vědi. Role Washingtonu v chilských hrůzách zůstává předmětem ostrých sporů jak mezi historiky, tak mezi účastníky těchto událostí.⁵⁵ V té době ale byla jedna skutečnost zřejmá: že oprávněně CIA operovat bez kontroly zplodilo v Chile takovou akci, jaká podle přiznání samotné agentury, nemohla obstát ve zkoušce „denním světlem“. Nebylo ji možné veřejně obhájit.

Kongres reagoval tím, že zakázal provádění akcí, které by mohly v budoucnosti vést k podobným důsledkům. Jako názorný příklad si zvolil bývalou portugalskou kolonii Angolu, kde v roce 1975 probíhal boj o moc mezi třemi skupinami, z nichž každá se ucházela o podporu jiné velmoci: Spojených států, Sovětského svazu a Čínské lidové republiky. Tak brzy po Vietnamu byla možnost přímé vojenské akce vyloučená. Tajné financování proamerické Fronty národního osvobození se zdálo jako jediná možnost, která připadá v úvahu. Jenomže CIA, která byla pod přísným dohledem, to nemohla zařídit bez souhlasu vedoucích představitelů Kongresu. Ale jakmile začala jednání a plány vešly ve známost, narazily na silnou opozici. Kvůli zneužívání pravomocí CIA v Chile a jiných částech světa hlasoval Senát v prosinci 1975 proti použití *jakékoli* tajné finanční podpory v Angole navzdory tomu, že se pak země pravděpodobně dostane pod vliv Moskvy. Ford si stěžoval, že to znamená „vzdát se zodpovědnosti“, což bude mít, „ty nejvážnější důsledky pro dlouhodobé postavení Spojených států a pro mezinárodní pořádek jako celek.“⁵⁶

Takové obavy se ukázaly jako přehnané. Sověti se jen neochotně nechali do angolského konfliktu vtáhnout svým kubánským spojencem a nijak zvlášť je tahle zkušenost neobohatila.⁵⁷ To, co se stalo ve Washingtonu, bylo přesto významné. Příkop nedůvěry mezi exekutivou a legislativou byl teď tak hluboký, že Kongres Spojených států přijímal zákony – které jsou vždy jen hrubými nástroji – omezující použití vojenského a zpravodajského potenciálu *Spojených států*. Působilo to, jako by se národ sám sobě stal tím nejhorším nepřitelem.

VI.

POKUD BÍLÝ DŮM, PENTAGON A CIA nebyly nad zákonem – a pokud se navíc zákonné normy mohly měnit, aby jim tuto nadřazenost zajistily –, dala se potom od celkového přístupu americké zahraniční politiky vyžadovat odpovědnost vůči poměrně nezávislým souborům morálních pravidel? Mohla snaha naučit se „nebýt dobrý... podle potřeby“ znamenat ztrátu veškerého smyslu pro to, co

znamená být „dobrý“ při působení v rámci mezinárodního systému za studené války? A jak do toho všeho zapadá *détente*?

Podle všech tradičních morálních zásad by bylo velice ne snadné ospravedlnit umělé rozdělení celých států jako byly Německo, Korea a Vietnam – a přitom Američané se svými spojenci obětovali tisíce životů a miliardy dolarů, aby toto rozdělení zachovali. Demokratické hodnoty mrzáčilo objímání se s pravicovými diktaturami ve valné části třetího světa, které sloužilo jako prostředek k zamezení vzniku levicových diktatur, a přece se k tomu uchylovaly všechny americké vlády počínaje Trumanovou. A samozřejmě, že princip „záruky vzájemného zničení“ lze obhájit jen tehdy, považuje-li člověk brání rukojmí v masovém měřítku – vědomé vystavení civilního obyvatelstva riziku nukleárního holocaustu – za akt lidskosti. Nicméně američtí stratégové to všechno dělali právě proto, že neviděli žádný lepší způsob, jak zabránit ještě daleko většímu zlu: možnosti neomezené nukleární války. A jak se studená válka vlekla rok za rokem pořád dál, přestávali postupně tyto kompromisy vnímat jako politováníhodné a začali je chápat nejdřív jako nutné, pak normální, a nakonec dokonce žádoucí.⁵⁸ Zavládlo jakési morální znečitlivění, ve kterém dostala přednost pevná stabilita sovětsko-amerických vztahů, jelikož pomyšlení na opačnou možnost bylo příliš děsivé. Jakmile začalo být jasné, že jsou všichni ve stejném záchranném člunu, už si ho sotva kdo přál rozhoupat.

Taková morální *ambivalence* ale neznamenala morální *ekvivalenci*. Spojené státy nikdy nepokládaly za nutné porušovat lidská práva v takovém rozsahu, v jakém k tomu docházelo v Sovětském svazu a v zemích jeho východoevropských spojenců nebo v Číně pod Mao Ce-tungem. Ale činitelé ve Washingtonu byli už dlouho přesvědčeni, že jediný způsob, kterým by mohli takovému porušování zabránit, je válka, a to byla představa ještě mnohem horší. Americká vojenská akce, varoval veřejně John Foster Dulles v době maďarského povstání roku 1956, „by... uspěla celosvětovou válku a jejím pravděpodobným výsledkem by bylo vyhlazení všech těchto národů“.⁵⁹ A ještě za sovětské invaze do Československa v roce 1968 Johnsonova vláda viděla, že prakticky nemůže udělat nic víc než protestovat proti agresi, varovat před jejím opakováním jinde a zrušit summit, na kterém měli odcházející prezident a nový sovětský vůdce Leonid Brežněv zahájit jednání o omezení strategických zbraní. To, co se ve východní Evropě stalo, vysvětloval později Johnsonův ministr zahraničí Dean Rusk, „nikdy nebylo otázkou války a míru mezi námi a Sovětským svazem – jakkoli nehezky to zní“.⁶⁰

z emigrace obecně (bez ohledu na národnost nebo náboženství), aby totiž existence únikového východu ze socialistického ráje nevyvolala dojem, že se tu nabízí určitá míra liberalizace, protože to by mohlo domácí situaci destabilizovat“.⁶⁶

To pak ale znamenalo, že Nixonova administrativa při svém úsilí o geopolitickou stabilitu začala podporovat vnitřní stabilitu SSSR. Pokoušela se řídit mezinárodní systém studené války velice podobně, jako to dělali Metternich a Castlereagh v Evropě po Napoleonovi - vyvažováním antagonismů, které v něm existovaly. Ale systém devatenáctého století akceptoval vnitřní charakter států, jejichž antagonismy vyvažoval. Volání po reformě bylo snadné smést se stolu v oné epoše, o níž Kissinger psal jako historik. Méně snadné už bylo udělat něco takového v transparentnější a demokratičtější éře, v níž se i on sám snažil spoluurčovat běh událostí.

Kissinger politiku détente nikdy nepojímal jako nástroj k zabezpečení budoucnosti sovětského autoritářského režimu. „Brežněvova hazardní sázka,“ napsal Nixonovi v létě 1973, „spočívá v tom, že i když tato politika [détente] bude získávat na dynamice a vytrvalosti v čase, její účinky nepodkopou systém, z něhož on odvozuje svou moc a legitimitu. Naším cílem z dlouhodobé perspektivy naopak je, aby došlo právě k takovému výsledku.“⁶⁷ Jenomže s Jackson-Vanikovým dodatkem se dlouhodobá perspektiva změnila v bezprostřední přítomnost. Jejich návrh získal podporu na opačných pólech ideologického spektra. Liberálové zastávající názor, že by zahraniční politika měla vždy usilovat o právo a spravedlnost, odsuzovali Kissingerův cynismus, s nímž dává přednost stabilitě. Konzervativci přesvědčení o tom, že Sovětskému svazu nikdy nelze důvěřovat, vytýkali Kissingerovi naivitu, když to nebere v úvahu. A Nixon, jemuž už pomalu končilo funkční období, mohl za takového tlaku poskytnout jen malou podporu.

Jackson-Vanikův dodatek schválily obě komory Kongresu počátkem roku 1975, několik měsíců po Nixonově odstoupení z funkce. Sovětský svaz odpověděl vypovězením celé obchodní dohody. Tím utrpěla jak věc emigrace, tak obchodu i samotné détente. Zdálo se, že ledy studené války, které snad začínaly pomalu tát, opět zamrzaly. Ale tyto události byly dobré pro jinou věc. Spojené státy se zdoluhavým procesem, do kterého zasahovaly jejich vlastní ústavní brzdy a protiváhy, prezidentské aspirace jednoho ctižádostivého senátora a klesající moc prezidenta, jenž ztratil morální kredit, propracovaly k zaujetí postoje slučitelného s Všeobecnou deklarací lidských práv Organizace spojených národů z roku 1948 - že totiž ani státní suverenita, ani požadavky diplomacie státům nedovolují, aby se svými ob-

čany zacházely, jak se jim zlíbí. Nakonec alespoň základní princip lidské slušnosti, když už ne princip univerzální spravedlnosti, měl dostat přednost dokonce i před snahami o geopolitickou stabilizaci studené války.

VII.

TOTO OPĚTOVNÉ SPOJENÍ americké strategie s právními a morálními principy by samozřejmě mělo na průběh studené války jen malý vliv, kdyby nevyvolalo odezvu na druhé straně. Zpočátku byla jen stěží postižitelná. Sovětské vedení působilo dojemem, že je ještě méně tolerantní vůči disentu ve své zemi a ve východní Evropě, než bylo v posledních letech Chruščovovy éry. Invaze do Československa a její posvěcení Brežněvovou doktrínou připravily půdu pro utužení ideologické disciplíny, konec tolerance sebemenších odklonů od úředně schválené linie v publicistice a umění a pro ještě tvrdší potlačování i umírněných projevů nesouhlasu.⁶⁸ Aniž by Brežněv a jeho kolegové brali v úvahu, jak výrazně by détente mohla zlepšit vztahy se Západem, byli zřejmě odhodlaní řídit úplně všechno - dokonce i myšlenky - uvnitř své sféry vlivu. A při ospravedlňování tohoto nároku se neodvolávali na morálku nebo zákon, nýbrž na ideologii. Tyrdili, že díky marxismu-leninismu objevili mechanismus fungování dějin, a proto mají v rukou klíč ke zlepšení života lidí.

Jenomže už dlouho bylo jasné, že dějiny takhle *nefungují*. Chruščov odhalil, že Lenin a Stalin daleko víc lidí zotročili než osvobodili, a v době, kdy nedobrovolně opouštěl svou funkci, už Sovětský svaz a jeho východoevropské satelity silně zaostávaly za Spojenými státy a převážnou částí kapitalistického světa ve většině ukazatelů hospodářské prosperity. V roce 1968 v Československu bylo dokonce nezbytné uchýlit se k použití síly, aby se komunismus udržel u moci. To byl čin, který otrásl posledním zbytkem iluzí, že by ještě někdy někdo mohl tuto ideologii přijmout dobrovolně. „Naše tanky v Praze... ‚střílely‘ na myšlenky,“ napsal v té době jeden mladý sovětský novinář. „Domnívali se, že když myslící společnosti dají ránu pěstí do brady, že tím zlikvidují... její myšlení... [Místo toho] ‚probudili‘ nové skupiny stranické inteligence, které zopakují [pražský] pokus s větším úspěchem.“⁶⁹

Samozřejmě, že ne okamžitě. Bude to ještě nějaký čas trvat, než samotné myšlenky zajistí, aby už nikdy znovu nebyly použity tanky. Ale potlačení „pražského jara“ mělo v každém případě silný psychologický účinek. Stále více lidí to vedlo k tomu, že ač-

koli navenek ještě stále vyznávali marxisticko-leninskou doktrínu, osobně už v ni přestávali věřit. Vzniklo to, co historik Timothy Garton Ash nazval „dvojitý život“. „Rozpor mezi veřejným a soukromým já, oficiálním a neoficiálním jazykem, konformitou navenek a vnitřním disentem... Tleskám počínání státu, které bych v soukromí nikdy neschválil.“⁷⁰ Byl to pravý opak toho, co se dělo ve Spojených státech, kde se v polovině 70. let začala podstatně zmenšovat mezera mezi tím, v co věří lidé, a tím, v co věří jejich představitelé. Deficit důvěryhodnosti se přestěhoval z Washingtonu do Moskvy. A Brežněv byl dokonce ještě méně připraven se s ním vypořádat než předtím Nixon.

Jeho problémem bylo, že Komunistická strana Sovětského svazu, stejně jako ostatní vládnoucí komunistické strany, odvozovala svou autoritu ze svého nároku na historickou neomylnost. Proto byla zranitelná, když se události neřídily podle daného scénáře. Jakmile se to stalo zřejmým faktem, nezbylo už skoro nic, co by existenci strany obhájilo – vyjma morálně a legálně neospravedlnitelného použití síly, jako se to stalo v Československu. Její legitimita spočívala už jen na ideologii, stále méně věrohodné. *Takovému* problému američtí vůdcové, ať už byly jejich excesy v období vietnamské války a aféry Watergate jakékoliv, nikdy čelit nemuseli.

Brežněv by mohl minimalizovat zranitelnost Strany tím, že by přestal trvat na tak bezvýhradném nároku na monopol na pravdu – jenže tím by byl zpochybněn i její mocenský monopol, a na něco takového nebyl ochoten přistoupit. „Tohle je nebezpečné,“ varoval politbyro v roce 1974 šéf KGB Jurij Andropov při diskusi o kritice, která už prosákla na veřejnost a jejímiž autory byli nejvýznamnější sovětský spisovatel Alexandr Solženicyn a prominentní sovětský jaderný fyzik Andrej Sacharov. „Existují stovky a tisíce lidí, kteří budou Solženicyna podporovat... A když nic nepodnikneme proti Sacharovovi, jak se potom v budoucnosti zachovají [ostatní] akademikové?“⁷¹ Jedinými zbraněmi těchto disidentů byla jejich pera, jejich hlasy a jejich zásady. Jenomže zásady jsou nakažlivé a sovětský systém, zaštitěný pouze ideologií, neměl proti nim dostatečnou imunitu.

Protože vnitřní reforma byla příliš riskantní, obrátilo kremelské vedení svou pozornost k diplomacii. Pokud svět uzná legitimitu jejich vlády, jak by potom dokázalo pár nespokojenců – třeba i věhlasných – získat někoho dalšího k protestům proti ní? To byl jeden z důvodů, proč se Brežněvovi líbila détenté. Její základní premisou totiž bylo, že se Západ nebude snažit změnit vnitřní charakter marxisticko-leninských režimů. Místo toho je

bude povzbuzovat k zodpovědnému chování na mezinárodním poli. To ovšem pro Brežněva neznamenal vzdát se třídního boje. Trval na tom, že se v něm bude pokračovat tam, kde to bude možné bez většího rizika, zejména ve třetím světě.⁷² Byl nicméně ochoten smířit se s trvalou existencí NATO a v důsledku toho i s pokračující úlohou Spojených států v Evropě. Za to od Spojených států a jejich spojenců v Severoatlantickém paktu očekával formální potvrzení poválečných hranic ve východní Evropě.

To nebyla nová myšlenka. Už v roce 1954 navrhoval Molotov uspořádání konference, na níž by se evropské státy – ale bez účasti USA – sešly k potvrzení svých existujících hranic. Tento plán neuspěl, ale diplomacie Moskvy, jak jednou Kissinger poznamenal, „dohání vytrvalostí to, čeho se jí nedostává na představitosti“.⁷³ Sovětské ministerstvo zahraničí se k Molotovovu návrhu v následujících patnácti letech pravidelně vracelo, přičemž jej upravilo tak, aby počítal i s Američany. Mezitím NATO schválilo jednání s Varšavskou smlouvou o oboustranném snížení stavů konvenčních sil v Evropě, zatímco Brandtova *Ostpolitik* přinesla v rámci sovětsko-německé smlouvy uznání západní hranice poválečného Polska, jež byla dlouholetým předmětem sporu, a také dohodu čtyř mocností okupujících Berlín o udržení statu quo v tomto městě. Bylo tedy jasné, že na změnách politické mapy Evropy nemá nikdo zájem. Obnovený sovětský tlak na uspořádání Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě se proto jevil Američanům jako relativně neškodný a některým jejich partnerům v NATO jako předvěst pozitivního vývoje.⁷⁴

Pro Brežněva bude ovšem taková konference znamenat daleko víc. Bude požadovat, aby Američané a jejich spojenci veřejně deklarovali a písemně potvrdili, že akceptují poválečné rozdělení Evropy. Pán Kremlu se choval téměř jako kapitalista v tom, jakou důležitost připisoval smluvnímu závazku, od kterého si slíboval, že vezme inspiraci příštím „pražským jarům“; potvrdí platnost doktríny, která nesla jeho jméno; sebere vítr z plachet disidentům v Sovětském svazu; a jemu osobně zajistí pověst mírotvorce.⁷⁵ A aby od druhé strany získal tento závazek, byl ochoten činit výjimečné ústupky. K těm patřil i slib oznamovat předem konání vojenských cvičení, povolovat mírové změny hranic, umožnit signatářským státům, aby vstupovaly do aliancí nebo je opouštěly, a také, což bylo nejpřekvapivější, uznat „všeobecně platný význam lidských práv a základních svobod... v souladu se smyslem a zásadami charty OSN a Všeobecné deklarace lidských práv“.⁷⁶

Rusové byli nepochybně z této poslední podmínky nervózní, ale protože pocházela od západoevropských států a Kanady, bylo

těžké proti ní vystupovat.⁷⁷ Navíc se uvedené svobody objevovaly i v sovětské ústavě, byť většinou neuplatňované. I proto by jejich odmítnutí bylo nemístné. A také by bylo nesnadné pouze z tohoto důvodu vycouvat z konference, na kterou SSSR tlačil tak dlouho. Proto politbyro nakonec souhlasilo, i když nikoli bez obav, se začleněním klauzulí o lidských právech do Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. „Jsme pány ve svém vlastním domě,“ ujišťoval Brežněv jeho ministr zahraničí Gromyko. Bude to sovětská vláda, a nikdo jiný, kdo rozhodne o tom, co to vlastně jsou „lidská práva a základní svobody“.⁷⁸

Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě začala v Helsinkách 30. července 1975. Brežněv tu prospal řadu projevů a o dva dny později pak on, prezident Ford a představitelé dalších třiatřiceti států podepsali dlouhý a komplexní dokument, kvůli kterému se tu sešli. Důsledky na všech stranách byly nečekané. Jak to později vyjádřil Kissinger: „Diplomatický proces jen velice zřídka tak průkazně demonstroval, jak je lidská předvídatost omezená.“⁷⁹

VIII.

AMERIČTÍ LIBERÁLOVÉ stejně jako konzervativci odsoudili Forda a Kissingera za to, že věc lidských práv *hodili přes palubu*. Tvrdili, že bylo až příliš zřejmé, kvůli čemu Brežněv chtěl helsinskou smlouvu. Držet se politiky *détente* má stěží nějakou cenu, když to znamená zakonzervování nespravedlivého stavu uznáním sovětské dominance ve východní Evropě. Řada chybných kroků vlády tuto argumentaci bezděčně posílila. Těsně před konferencí v Helsinkách doporučil Kissinger Fordovi, aby v Bílém domě nepřijímal Solženicyna – ten byl v té době vyhoštěn ze Sovětského svazu do nedobrovolného exilu a politiku *détente* ostře kritizoval –, což působilo dojmem přílišných ohledů vůči Moskvě. Potom jeden z Kissingerových asistentů Helmut Sonnenfeldt při setkání s americkými diplomaty v prosinci 1975 důvěrně, jak si aspoň myslel, přítomným sdělil, že vláda doufá v konec „neorganického, nepřirozeného vztahu“ mezi Sovětským svazem a Východoevropany. Když tahle poznámka pronikla na veřejnost, byla chápána jako uznání toho, že Rusové mají v této části světa zůstat.⁸⁰

Tyto epizody přiměly v průběhu prezidentské kampaně v roce 1976 prezidenta Forda i jeho stranického vyzyvatele Ronalda Reagana, stejně jako demokratického kandidáta Jimmyho Cartera, aby helsinskou smlouvu odsoudili. Ford považoval za nutné za-

kázat svým podřízeným byť i jen použít slovo „*détente*“. S blížícím se datem voleb se také rozešel s Kissingerem. A 6. října při debatě s Carterem se prezident dopustil posledního, fatálního kiksu: místo aby podle doporučení svých poradců popřel existenci Sonnenfeldtovy doktríny, popřel, že Sovětský svaz ovládá východní Evropu.⁸¹ To zajistilo Carterovi zvolení, a tak se po 20. lednu 1977 ani Ford, ani Kissinger už nemohli podílet na odpovědnosti za řízení americké zahraniční politiky. Jednou z příčin tohoto vyústění byla Helsinská konference.

Její dopady na situaci v SSSR a ve východní Evropě byly rovněž nečekané a daleko významnější. Dobrynin vzpomíná, že se Brežněv těšil na „popularitu, kterou získá...“, až se sovětské lidé dozvědí o definitivním potvrzení poválečných hranic, pro které přinesli takové oběti“.

Co se týkalo humanitárních klauzulí, o těch se smělo informovat jen mlhavě a bez velké publicity. Měl za to, že v naší zemi nevyvolají příliš potíží. Ale v tom se mýlil. Podmínky sovětských disidentů se samozřejmě nezměnily přes noc, ale tento historický dokument je definitivně povzbudil. Jeho zveřejnění v *Pravdě* mu dalo závažnost oficiálního dokumentu. Postupem doby se stal manifestem disentu a liberálního hnutí, což byl vývoj naprosto přesahující představivost sovětského vedení.⁸²

Helsinky se zkrátka staly právní a morální pastí.⁸³ Když Brežněv přiměl Američany a jejich spojence, aby písemně stvrdili, že uznávají existující hranice ve východní Evropě, mohl jen těžko popřít to, k čemu se v této smlouvě zavázal *on* – také písemně – v oblasti lidských práv. Aniž by si uvědomil důsledky, svým kritikům poskytl kritéria, založená na všeobecných zásadách spravedlnosti, jež vycházela z mezinárodního práva, a nijak nezávisela na marxisticko-leninské ideologii, na jejichž podkladě mohli hodnotit chování jak sovětského, tak i ostatních komunistických režimů.

Znamenalo to, že lidé, kteří žijí pod těmito režimy – přinejmenším ti odvážnější –, mohou uplatňovat nárok na to, aby mohli legálně říkat, co si myslí. Možná už *nebylo* nutné smířovat se natrvalo s „dvojím životem“. Andropovova noční můra z roku 1974 se zhmotnila, když se lidé, kteří nebyli výjimeční jako Solženicyn a Sacharov, začali po tisících připojovat k jejich tvrzení, že se Sovětský svaz a ostatní komunistické státy provinují porušováním lidských práv. V létě 1976 už v Moskvě působilo – se Sacharovovou podporou – občanské sdružení prosazující dodržování Helsinské smlouvy, a podobné „helsinské skupiny“ rych-

le vyrůstaly po celé východní Evropě.⁸⁴ Helsinský proces, k němuž dal podnět Kreml s cílem legitimizovat sovětskou kontrolu v této části světa, se místo toho stal základnou pro legitimizaci *opozice* proti sovětské vládě.

Důsledky byly, mírně řečeno, překvapivé. Je například krajně nepravděpodobné, že by stárnoucí vůdcové v Kremlu sledovali osudy otrhaných rockerů z protirežimní kapely The Plastic People of the Universe, která vznikla v Československu po sovětské invazi v roce 1968. Ačkoli tato hudební skupina vystupovala v tajnosti, aby se vyhnula pozornosti policie, v roce 1976 ji štěstí opustilo a její členové byli zatčeni. Proces, který proti nim režim zinscenoval, podnítil několik intelektuálů k tomu, že v lednu 1977 uveřejnili manifest nazvaný Charta 77, ve kterém zdvořile, ale jednoznačně vyzvali československou vládu, aby respektovala klauzuli o svobodě projevu ze závěrečného helsinského aktu, který s Brežněvovým souhlasem podepsala. Výsledkem bylo, že se ve vězení ocitlo i několik chartistů. Jeden z nich, dramatik – a milovník rockové hudby – Václav Havel, strávil ve vězení čtyři roky a po svém propuštění byl dlouhá léta pod dohledem policie.⁸⁵

Václavu Havlovi to poskytl motivaci a čas, aby se ve svých hrách a esejích stal nejvlivnějším kronikářem své generace a její deziluze z komunismu. Havel byl, jak se o něm říkalo, „spíše lenonista než leninista“.⁸⁶ Nevyzýval k přímému odporu. Vzhledem k tomu, jakou mocí vládla státní policie, by něco takového sotva mohlo mít nějaký smysl. Místo toho povzbuzoval k něčemu subtilnějšímu: rozvíjet v *osobním* jednání *jiné* hodnoty, než jaké reprezentuje stát. Napsal, že člověk, který tohle nedokáže: „Už tím totiž stvrzuje systém, naplňuje ho, dělá ho, je jím.“ Ale lidé, kteří jsou věrni svému přesvědčení – i kdyby to bylo něco tak nedůležitého, jako rozhodnutí pivovarského sládky vařit lepší pivo, než jaké od něj vyžadují státní normy – mohou systém nakonec rozvrátit. Ve chvíli, „kdy jediný člověk zvolá ‚Král je nahý!‘, kdy jediný hráč poruší pravidla hry a odhalí ji tím jako hru, všechno se náhle jeví v jiném světle a celý příkrov působí dojmem, že je z papíru a že se začne nezadržitelně trhat a rozpadat“.⁸⁷

Havel propůjčil hlas – právě tak jako Brežněv nechtěně legitimitu – tlakům, které narůstaly v celém východním bloku a mířily ke skoncování s dvojím životem, který marxismus-leninismus, jak se zdálo, vyžadoval. Všude se najednou otvírala vize společnosti, v níž by univerzální morálka, státní morálka a individuální morálka mohly být jedno a totéž. V tomto okamžiku zasáhl Bůh, nebo přinejmenším jeho zástupce na zemi, aby tuto

vizi proměnili v nečekanou – a pro Kreml krajně znepokojivou – skutečnost.

Karol Wojtyła, výborný herec, básník, dramatik a atlet, se v roce 1946 stal knězem a v roce 1964 byl jmenován arcibiskupem krakovským s plným souhlasem polské komunistické strany, která předtím vetovala sedm jiných kandidátů. Bylo by obtížné najít jasnější příklad historické omylnosti. Vždyť už o tři roky později povýšil papež Pavel VI. krakovského arcibiskupa na kardinála a za dalších jedenáct let, 16. října 1978, když bylo kardinálu Wojtylovi osmapadesát let, jej kolegové-kardinálové zvolili papežem, nejmladším za 132 let, prvním neitalským papežem za 455 let a prvním slovanským papežem vůbec. „Jak jste mohl připustit, aby byl občan socialistického státu zvolen papežem?“ ptal se Andropov nešťastného náčelníka varšavské centrály sovětské politické policie. Na to nebyla rozumná odpověď, protože papežské konkláve neměla pod kontrolou dokonce ani KGB.

A zrovna tak, jak se brzy ukázalo, neměla pod kontrolou duchovní život polského národa. „Papež je náš nepřítel,“ varovala stranická direktiva zoufalým tónem krátce před tím, než Jan Pavel II. navštívil svou rodnou zemi – poprvé jako papež, nejvyšší představitel katolické církve.

Je nebezpečný, protože ze sv. Stanislava [patron Polska] udělá... obhájce lidských práv... Naše aktivity zaměřené na ateizaci mládeže nejen nesmějí polevit, ale naopak se musí intenzivně rozvíjet... V tomto ohledu jsou dovoleny veškeré prostředky a my si nemůžeme dovolit žádnou sentimentalitu.

„Dejte na mou radu,“ řekl Brežněv polskému stranickému vůdci Edvardu Gierekovi, „nepřijímejte ho. Způsobí to jenom potíže.“ Když Gierek namítal, že sotva může odmítnout prvního polského papeže, starý vládce Kremlu ustoupil: „Dobrá, dělejte, jak myslíte. Ale dejte si pozor, abyste toho nelitoval.“⁸⁸

Protentokrát to byl od Brežněva přesný odhad věcí budoucích, ale na to, aby se jim dalo předejít, bylo už příliš pozdě, protože Wojtyła v tichosti už dlouhé roky pracoval – jako kněz, arcibiskup a kardinál – na uchování, posílení a rozšíření vazeb mezi individuální morálkou Poláků a univerzální morálkou římskokatolické církve. Teď byl jako papež svědkem svého úspěchu.

Když Jan Pavel II. políbil zem na varšavském letišti, zahájil tím proces, který s komunismem v Polsku – a posléze i všude v Evropě – skončuje. Státisíce jeho krajanů slavilo jeho příjezd do polské metropole voláním „Chceme Boha, chceme Boha!“ A milion

dalších ho nazítří přivítal v Hnězdně a ještě větší davy ho přišly pozdravit o den později v Čenstochové. Tady papež úřadům skromně připomněl, že učení církve o náboženské svobodě „je v dokonalé shodě se zásadami vyjádřenými v základních státních a mezinárodních dokumentech včetně ústavy Polské republiky“.

Když papež dorazil do svého domovského města Krakova, šlo se k jeho uvítání něco mezi dvěma až třemi miliony lidí, z nichž velkou část tvořila mládež, o níž si strana myslela, že ji dokáže „ateizovat“. „Kdo to tu dělá všechnen ten povyk?“ zažertoval papež. „Zůstaň s námi!“ odpověděli mu skandováním, „zůstaň s námi!“ Když odjížděl z města, ve kterém, jak to vyjádřil, „je mi drahý každý kámen“, zopakoval Jan Pavel II. velké téma svého pontifikátu: „Nebojte se.“

Musíte být silní, draží bratři a sestry... silou své *víry*... Musíte být silní silou své *naděje*... Musíte být silní svou *láskou*, která je silnější než smrt... Když jsme silní v Duchu svatém, jsme silní i ve víře v člověka... Pak se není čeho bát.⁸⁹

O Josefu Stalinovi se říká, že se s oblibou ptával: „Papež! Kolik *ten* má divizí?“⁹⁰ Jan Pavel II. během devíti dnů roku 1979, které strávil v Polsku, na to dal odpověď. Také to byl vývoj, jak by to asi vyjádřil Dobrynin, „zcela mimo představivost sovětského vedení“.

KAPITOLA ŠESTÁ

HERCI

„*Nebojte se!*“

JAN PAVEL II.¹

„*Hleďte pravdu ve faktech.*“

TENG SIAO-PCHING²

„*Takhle už dál žít nemůžeme.*“

MICHAIL GORBAČOV³

PAPEŽ BYVAL HERCEM, než se stal knězem, a jeho triumfální návrat do Polska v roce 1979 prokázal, že ze svých schopností divadelníka nic neztratil. Jen málo vůdců jeho doby se mu mohlo rovnat ve schopnosti využít slov, gest, povzbuzování, kárání – ba i vtipkování –, aby zasáhl srdce a myšlení milionů lidí, kteří ho viděli a slyšeli. Znenadání jediný člověk řadou dramatických výstupů měnil běh dějin. Svým způsobem to odpovídalo době, protože samotná studená válka byla svého druhu divadlem, ve kterém rozdíl mezi zdáním a realitou nebyl vždy zřetelný. A doba poskytovala velkým hercům velké příležitosti k velkým rolím.

Tyto možnosti nebyly ovšem dostatečně patrné až do začátku 80. let, protože teprve tehdy *materiální* formy moci, kterým Američané, Sověti a jejich spojenci tak dlouho věnovali tolik pozornosti – nukleární hlavice a rakety, konvenční ozbrojené síly, zpravodajské služby, vojensko-průmyslové komplexy a propagandistické mašinerie –, začínaly ztrácet svou účinnost. Během poslední dekády studené války drželi reálnou moc vůdcové jako Jan Pavel II. Jejich ovládní *nehmotného* – kam patří odvaha, přesvědčivost, představivost, odhodlání a víra – jim propůjčily schopnost obnažit rozpory mezi tím, v co lidé věří, a systémy, v nichž je studená válka přinutila žít. Tyto rozpory byly mnohem křiklavější ve světě marxismu-leninismu, a to do té míry, že jakmile byly jednou odkryty, neexistoval už žádný způsob, jak je překlenout, kromě demontáže samotného komunismu, a tím i ukončení studené války.

Dokázat něco takového, k tomu bylo potřeba herců. Jedině jejich působivé dramatizace mohly odstranit psychologické klapky na očích, jež byly samy produktem vlastností materiálního svě-

ta, a které tolika lidem vnutily názor, že studená válka potrvá navěky. Vyrostla celá generace, jež pohlížela na absurdity velmocenského patu – například na rozdělený Berlín uprostřed rozděleného Německa uprostřed rozdělené Evropy – jako na zcela normální uspořádání věcí. Stratégové odstrašování přesvědčili sami sebe, že nejlepším způsobem obrany jejich zemí je nemít vůbec žádnou obranu, ale zato vlastnit desetitisíce raket připravených k okamžitému odpálení. Teoretikové mezinárodních vztahů trvali na tom, že bipolární systém je stabilnější než multipolární a že tedy sovětsko-americká bipolarita bude trvat tak dlouho, jak si jen lze představit.⁴ Historikové diplomacie tvrdili, že studená válka se vyvinula v „dlouhý mír“, éru stability podobnou té, nad kterou bděli Metternich a Bismarck v 19. století.⁵ Bylo zapotřebí vizionářů – sabotérů statu quo –, aby se rozšířil rejstřík historických možností.

Jan Pavel II. byl vzorem v tom, že otrásl autoritami v celém Polsku, ve východní Evropě, a dokonce i v Sovětském svazu. Další pak rychle následovali jeho příkladu. Byl tu Lech Wałęsa, mladý polský elektrikář, který se jednoho srpnového dne roku 1980 postavil před zamčenou bránu Leninových loděnic v Gdaňsku – s papežovým portrétem opodál – a oznámil, že byla založena *Solidarność*, první nezávislé odborové hnutí, které kdy vzniklo v socialistické zemi. Byla tu Margaret Thatcherová, první ministerská předsedkyně Velké Británie, která si zakládala na tom, že je tvrdší než kterýkoli muž, a obnovila renomé kapitalismu v západní Evropě. Byl tu drobounký Teng Siao-pching, častá oběť stranických čistek, ale nezdolně pragmatický Mao Ce-tungův nástupce, který smetl z cesty komunistický zákaz svobodného podnikání a povzbuzoval čínský lid, aby „zbohatl“.

Byl tu Ronald Reagan, první profesionální herec ve funkci prezidenta Spojených států, který svých hereckých schopností využil k obnovení důvěry na domácí půdě, k vystrašení zestárlých kremelských vůdců, a po jejich nahrazení mladým a energickým nástupcem i k tomu, aby získal jeho důvěru a zajistil si jeho spolupráci při přestavbě Sovětského svazu. Novým vůdcem v Moskvě se rozumí pochopitelně Michail Gorbačov, který se sám snažil dramaticky zdůraznit to, čím se odlišuje od svých předchůdců. Při této misi odhodil komunistický důraz na třídní boj, trvání na nevyhnutelnosti světové proletářské revoluce, a tím i nárok na historickou neomylnost.

Byla to tedy epocha vůdců, kteří zpochybňováním současného stavu věcí, svou schopností inspirovat publikum, aby je následovalo – prostřednictvím svých úspěchů na *jevišti* divadla studené

války – vyzvali k boji, potom neutralizovali a nakonec porazili síly, které tak dlouho udržovaly studenou válku při životě. Jako všichni dobří herci dovedli nakonec svou hru k poslední oponě.

I.

NĚCO TAKOVÉHO by se jim sotva bylo podařilo, kdyby jim nepřivrátilo scénu zhroucení politiky détente. Zpočátku, v době svého vzniku ve Washingtonu, v Moskvě a dalších metropolích studené války, slibovala tato strategie nadějný vývoj. Nezabavila svět krizí, ale zdálo se, že nový duch spolupráce přece jen snižuje jejich počet a nebezpečnost. Sovětsko-americké vztahy byly koncem 60. a počátkem 70. let mnohem méně vratké než v prvních dvou dekádách studené války, kdy různé konfrontace propukaly téměř každoročně. To byl podstatný úspěch, protože v situaci, kdy obě supervelmoci vládly zhruba stejně velkým jaderným potenciálem ke vzájemnému zničení, bylo riziko spojené s případnou eskalací ještě větší než kdykoliv předtím. Détente změnila nebezpečnou situaci v předvídatelný *systém* s cílem zajistit, aby geopolitické uspořádání vzniklé po roce 1945 mělo šanci přežít – právě tak jako lidstvo vůbec.

Lidstvo nicméně nijak zvlášť vděčné nebylo. Protože stejně jako studená válka zmrazila výsledky 2. světové války, détente usilovala o zmrazení studené války. Jejím cílem nebylo ukončit tuto válku – pro něco takového byly odlišnosti mezi jejími antagonisty stále příliš zásadní –, ale spíše stanovit pravidla jejího vedení. K nim patřilo vyhýbání se přímým ozbrojeným konfliktům, respektování existujících sfér vlivu, smíření se s materiálními anomáliemi, jako byla berlínská zeď, a mentálními anomáliemi, jako byla doktrína Záruky vzájemného zničení. Dále détente vyžadovala zdržet se aktivit směřujících k diskreditaci nebo podkopávání pozic vůdců na obou stranách, a dokonce i ochotu nechat se špehovat novou technikou v podobě špionážních družic, pokud se tak bude dít ze vzdálenosti stovek kilometrů nad zemským povrchem.⁶ Architekti détente se těšili na možnost, jak to v roce 1976 vyjádřil Kissinger, „přeměnit ideologický konflikt v konstruktivní podílnictví při budování lepšího světa“.⁷ Ale protože cítili nebezpečí, které by s sebou změna stále ještě mohla přinést, shodli se na tom, že se pro nejbližší budoucnost raději smíří se světem, jaký je.

To znamenalo, že některé národy budou i nadále žít pod autoritářskými režimy, zatímco jiné si mohly volit a odvolávat vlá-

dy ústavní cestou. Některé ekonomiky budou nadále prospívat díky výkonnosti otevřených trhů, jiné budou stagnovat pod centrálním plánováním. Některé společnosti se nadále budou těšit ze svobody projevu, jiné se mohly udržet v relativním bezpečí, jedině pokud zůstanou zticha. A nad všemi bude nadále viset Damoklův meč nukleární velkokremace, pokud by křehké mechanismy vzájemného odstrašování někdy selhaly. Détente nedávala všem rovné příležitosti - s výjimkou globálního vyhlazení.

Tak to mohlo i zůstat, kdyby svět nadále řídily elity, jenomže ani úcta k autoritám už nebyla taková jako kdysi. Existovalo teď víc svobodně zvolených vlád než kdykoli v minulosti, což znamenalo, že také lidí, kteří mohli odvolat své představitele, bylo víc než kdykoli v minulosti.⁸ Demokracie v marxisticko-leninských státech se stále ještě jevila jen jako vzdálená naděje, a to i přesto, že oficiálně podporované vyšší vzdělání nutilo tamní vlády smiřovat se s tím, že jejich poddaní budou myslet podle svého i přesto, že si zatím musí své myšlenky nechávat pro sebe.⁹ A tam, kde se demokracie a vzdělání ještě nerozšířily, což platilo pro většinu třetího světa, další globální trend - nástup hromadných sdělovacích prostředků - umožňoval mobilizovat masová hnutí takovým způsobem, jaký vůdčové ne vždy předvídali a ne vždy dokázali kontrolovat.¹⁰

Takže když začalo být zřejmé, že se nebezpečí nukleárního konfliktu zmenšuje, že se důvěryhodnost řízených ekonomik téměř úplně vyčerpala a že stále platí univerzální principy práva a spravedlnosti, bylo stále těžší obhajovat ideu, že hrstce mocných vůdců na vrcholu, i kdyby byly jejich úmysly sebevíc chvályhodné, ještě pořád náleží právo rozhodovat o tom, jak mají všichni ostatní žít. Přestože détente byla dílem elit, potřebovala podporu zdola a tu bylo, jak se ukázalo, obtížné získat. Bylo to jako dům postavený na písku. Základy se začínaly bortit dokonce už ve chvíli, kdy stavitelé dokončovali fasádu.

II.

ÚSTŘEDNÍM BODEM DÉTENTE bylo sovětsko-americké úsilí o omezení závodů ve zbrojení. SALT, rozhovory o omezení strategických zbraní, které probíhaly od konce roku 1969, vyústily v roce 1972 v dohodu stanovující počet mezikontinentálních a z ponorek odpalovaných raket, jež může každá strana rozmístit, a zároveň ve smlouvu zakazující vše kromě symbolické obrany proti takovým střelám. Smlouvy SALT I, jak se jim začalo říkat, které Nixon

a Brežněv podepsali na moskevském summitu, měly podstatný význam v několika ohledech. Vyplývaly ze skutečnosti, kterou teď už uznávaly obě supervelmoci, že pokračování závodů ve zbrojení může jejich bezpečnost jedině snižovat. Potvrzovaly také, že si Spojené státy uvědomují, že se celkový nukleární potenciál Sovětského svazu vyrovná americkému a v některých kategoriích výzbroje mají Sověti i převahu. Legitimizovaly také logiku Záruky vzájemného zničení, ze které plynulo, že zachování bezbrannosti proti jadernému útoku je nejlepším způsobem, jak takovému útoku zabránit. A akceptovaly vzájemné sledování pomocí satelitů jako metodu dohledu nad dodržováním uzavřených dohod.¹¹

Ale některým otázkám se proces SALT, stejně jako samotná détente, vyhnul. Jednou z nich bylo snížení počtu nukleárních zbraní. Moskevské dohody zmrazily stávající počty ICBM (mezikontinentální balistické střely) a SLBM (balistické střely vypouštěné z ponorek), ale neudělaly nic pro jejich redukci, dokonce ani pro omezení počtu jaderných hlavic, jež mohla každá raketa nést. Problém představovala také nerovnoměrnost. SALT I ponechávala Sovětskému svazu velký náskok před Spojenými státy v oblasti ICBM a menší náskok u SLBM. Nixonova administrativa tuto asymetrii ospravedlňovala argumentem, že americké rakety jsou přesnější než sovětské a z velké části jsou vybaveny mnohonásobnými hlavicemi. Také poukazovala na to, že SALT I nijak neomezuje strategické bombardéry, v nichž měli Američané dlouhodobou převahu, nebo bombardéry s kratším doletem a americké rakety umístěné na letadlových lodích a u spojenců v NATO, či nukleární potenciál Velké Británie a Francie.¹²

Takto složitá argumentace zpomalila prosazování smlouvy v Kongresu, který jen těžko chápal, proč by měl souhlasit se sovětskou převahou v *kterékoli* kategorii strategických zbraní. To poskytlo senátoru Henrymu Jacksonovi - jehož Jackson-Vanikův dodatek brzy zatíží sovětsko-americké vztahy jiným způsobem - prostor k prosazení rezoluce požadující, aby všechny budoucí smlouvy o kontrole zbraní zaručovaly paritu všech zbrojních systémů, jichž se budou týkat. Jacksonova rezoluce, kterou Kongres odhlasoval, zkomplikovala další kolo jednání - SALT II -, protože sovětská a americká vojenství plánovači vědomě nešli cestou duplikace strategických arzenálů protivníka. Teď ovšem museli vyjednávat najít cestu, jak zavést shodná omezení zbraňových systémů, které samy shodné nebyly. „Jak to udělat,“ vzpomínal Kissinger, „to velkoryse ponechali na mé úvaze.“¹³

Než se dospělo k dohodám SALT I z roku 1972, které připouštěly asymetrii, trvalo dva a půl roku. Vyjednávání o SALT II, kde

už to možné nebylo, se stále ještě vlekla, když Fordova administrativa o pět let později odcházela z Bílého domu. Kongres, a ve stále větší míře také ministerstvo obrany a experti v oblasti strategických studií, už nebyli ochotni dovolit Kissingerovi, aby pokračoval cestou kompromisních výměn mezi jednotlivými zbraňovými systémy, které přivedly na svět SALT I. Kritici tyto jeho metody odsuzovali za to, že byly příliš utajované, příliš náchylné k chybným kalkulacím a vkládaly příliš velkou důvěrou v to, že Rusové své sliby dodrží. Dohody SALT II představovaly otevřenější proces, ale právě z toho důvodu byly také méně úspěšné.¹⁴

Jimmy Carter doufal, že to napraví užitím dramatických prostředků. Ve své předvolební kampani roku 1976 slíbil nejen zmrazení strategických arzenálů, ale i snahu o jejich podstatné omezení - ve svém inauguračním projevu dokonce sliboval, že učiní kroky k jejich úplnému odstranění. Jenomže ještě důraznější postoj Carter zaujal v oblasti lidských práv. Vzhledem k tomu, že Nixona a Forda kritizoval za nedostatečný tlak, který na SSSR v této otázce vyvíjeli, těžko si mohl dovolit postupovat stejně jako oni. A tak Carter dělal obojí najednou. Ohromil kremelské vedení voláním po mnohem citelnějším snížení počtu strategických zbraní, než jaké navrhovala Fordova administrativa, a současně je popuzoval navázáním přímé korespondence s Andrejem Sacharovem a přijímáním sovětských disidentů v Bílém domě. Na oplátku byl sám překvapen, když Brežněv jeho návrh na „podstatné omezení“ jaderných arzenálů drsně odmítl. SALT II se tak zase jednou dostaly do slepé uličky.¹⁵

Jestli byla Carterova rozhodnutí krátkozraká, pak ta Brežněvova se jim v tomto ohledu víc než vyrovnala. V době, kdy nová americká vláda nastupovala do úřadu, objevily se u sovětského generálního tajemníka vážné zdravotní problémy, částečně způsobené nadměrným užíváním léků.¹⁶ Z toho důvodu se jen obtížně dokázal soustředit na spletité problémy kontroly zbrojení, jejichž zvládnutí bylo náročným úkolem i pro zdravé vůdce. Proto z větší části přepustil odpovědnost vojákům, kteří podnikli řadu iniciativ, jež, jak se zdálo, opomíjely ducha SALT I. Ambiciózní programy modernizace raket a civilní obrany zde totiž stály vedle přetrvávajícího důrazu sovětské strategické doktríny na ofenzivní operace.¹⁷ Pro americké kritiky kontroly zbrojení byla obhajoba jejich skeptického postoje k SALT II tím snadnější.

A ještě téhož roku - 1977 - začal Sovětský svaz rozmísťovat nové a vysoce přesné rakety středního doletu, známé jako SS-20, namířené proti cílům v západní Evropě. Obě strany sice takové rakety instalovaly už v minulosti, ale SS-20 představovaly kvalita-

tivní skok a Američané ani jejich spojenci v NATO nebyli předem upozorněni. Pozoruhodné je, že stejně neinformovaný byl i sovětský ministr zahraničí. Politbyro schválilo jejich rozmístění pouze na základě čistě vojenských argumentů. Špičkový expert Kremle na americké otázky Georgij Arbatov později přiznal, že „většina našich odborníků a diplomatů se o tom dozvěděla až ze západního tisku“. Bylo to, jak přiznal Anatolij Dobrynin, „obzvláště katastrofální“ rozhodnutí, protože to v Severoatlantickém paktu vyprovokovalo požadavek - v Moskvě naprosto neočekávaný -, aby Američané odpověděli instalací vlastních raket.¹⁸ V roce 1979 měla Carterova vláda připravený návrh na rozmístění raket Pershing II a křížujících střel na vybraných základnách v západní Evropě. O raketách Pershing se předpokládalo, že jsou patnáctkrát přesnější než SS-20. Do Moskvy by doletěly asi za deset minut.¹⁹

Přes tyto překážky se vyjednávačům SALT II nakonec podařilo dospět ke komplexní smlouvě, kterou Carter a Brežněv, očividně už ve velmi špatném zdravotním stavu, podepsali v červnu 1979 ve Vídni. Tou dobou se ale celý proces kontroly zbrojení ocitl pod palbou kritiky ze strany republikánů i demokratů, kteří tvrdili, že neznamená vůbec žádný přínos ke snižování nukleárního nebezpečí, a přitom ohrozil Západ tím, že připouští další vylepšení sovětského arzenálu a že je neověřitelný. Carter sice smlouvu předložil Senátu, ale pak v nerozvážném pokusu demonstrovat svůj nekompromisní postoj napadl Moskvu kvůli tomu, že nedávno údajně umístila na Kubu sovětskou „bojovou brigádu“. Další zkoumání v této věci přineslo trapný poznatek, že dotyčná jednotka je tam už od roku 1962 a její přítomnost na ostrově byla součástí Kennedyho dohody s Chruščovem při řešení kubánské krize. Kvůli této zbytečné kontroverzi Senát odložil projednávání smlouvy SALT II, a tak se stalo, že na ni stále ještě tiše padal prach, když Severoatlantická aliance v prosinci 1979 schválila rozmístění raket Pershing II a křížujících střel - což Sovětský svaz jen pohnulo k tomu, aby odpověděl invazí do Afghánistánu.²⁰

III.

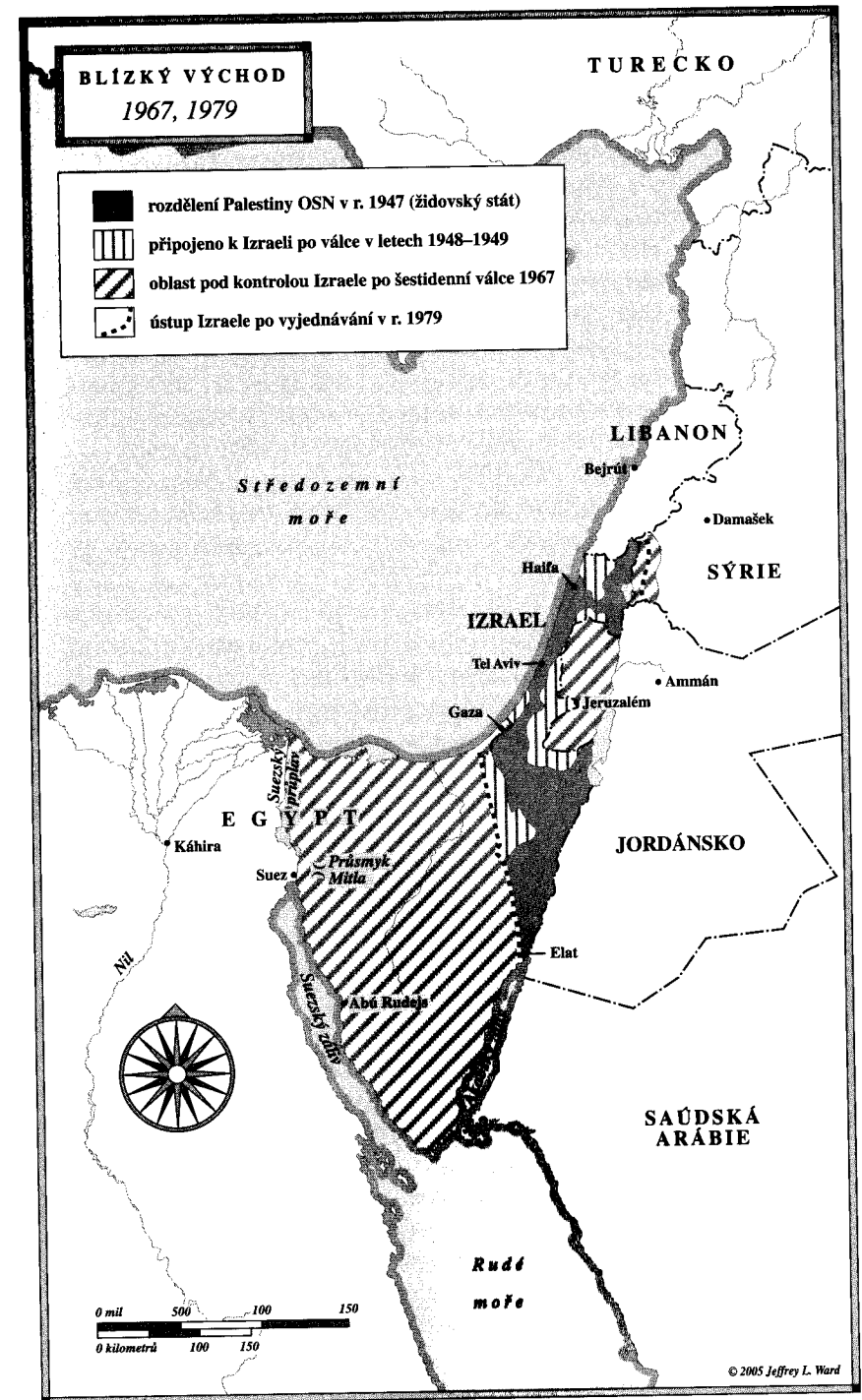
PRVNÍ ČLÁNEK ŘETĚZU UDÁLOSTÍ, který k tomu vedl, je možné vystopovat zpět k jiné smlouvě - ještě problematičtější než SALT I - dojednané na moskevském summitu v roce 1972. Ve společném prohlášení o Základních principech se Nixon a Brežněv zavázali, že se obě země budou snažit vyvarovat „pokusu o získání jednostranných výhod na úkor smluvního partnera“.²¹ Vzato doslova to

mohlo znamenat, že stabilita, která už panovala ve vztazích obou supervelmocí v Evropě a v severovýchodní Asii, se nyní rozšiřovala na celou Asii, Blízký východ, Afriku a Latinskou Ameriku, a že se tedy ani jedna z obou supervelmocí nechopí žádné příležitosti ke změně statu quo, která by se jim v těchto částech světa eventuálně naskytila. Brzy však bylo jasné, že Základní principy se nemusí brát tak doslova. Sloužily jen, stejně jako rozhovory o omezení strategického zbrojení (SALT), k záplatování trhlin.

Rusové uvítali Základní principy jen jako další uznání parity s Američany. Brežněv ale neopomněl zdůraznit, že třídní boj bude pokračovat. „S tím je třeba počítat, protože světový názor a třídní cíle socialismu a kapitalismu jsou protikladné a nesmiřitelné.“²² Američané přitom Základní principy chápali jako nástroj k omezení Rusů. „Samozřejmě, že [Základní principy] nebyly právní smlouva,“ vysvětloval Kissinger. „Nastavily jen pravidla chování, podle kterých se posuzuje, zda se daří dosahovat skutečného pokroku... Snaha snížit nebezpečí nukleární války... musela být spojena s ukončením neustálého sovětského tlaku proti globální mocenské rovnováze.“²³ Zdá se, že i navzdory vnějšímu dojmu se v Moskvě vůbec nedospělo k názorové shodě v otázce ovládnání mocenských sfér ve třetím světě. Když nic jiného, v příštích letech se vystupňovalo úsilí o získání jednostranných výhod právě tam.

První příležitost se naskytila Američanům. Moskevský summit byl šokem pro Anvara Sadata, Násirova nástupce ve funkci egyptského prezidenta. SSSR neudělal za šestidenní války v roce 1967 nic, aby Izraeli zabránil v obsazení Sinajského poloostrova a pásma Gazy, a teď se zdálo, že Brežněv vyloučil možnost pomáhat v budoucnosti Egyptu, aby tato území získal zpět.²⁴ Sadat se proto rozhodl ukončit dlouhodobé partnerství své země se Sovětským svazem a usilovat o nové, tentokrát s Američany, kteří by jakožto spojenci Izraelců měli mít lepší možnost získat od nich ústupky. Když Nixon a Kissinger Sadata ignorovali dokonce i potom, co z Egypta vypověděl 15 000 sovětských vojenských poradců, našel si egyptský prezident jiný způsob, jak upoutat jejich pozornost. V říjnu 1973 zahájil překvapivý útok na Izrael přes Suezský průplav. Sadat předpokládal, že válku, kterou vedl z politických důvodů, sice prohraje, ale zato se splní jeho politický cíl, ke kterému tato zchytralá kalkulace směřovala. Američané přece Izraeli nedovolí, aby pokořil vůdce, který předtím dokázal omezit sovětský vliv na Blízkém východě.

Nedovolili. Krátce nato, co Izrael egyptský útok odrazil s masivní pomocí amerických zbrojních dodávek, Kissinger odmítl Brežněvův požadavek, aby USA a SSSR společně přiměly bojující

cí strany k zastavení palby, a své odmítnutí ještě dokonce zdůraznil krátkým nukleárním poplachem. Potom osobně dojednal ukončení bojů, čímž si vysloužil vděčnost Káhiry i Tel Avivu, zatímco Rusové nezískali vůbec nic. O pět let později, po jednání s Izraelem, které zprostředkoval prezident Carter, získal Sadat Sinajský poloostrov zpět a k němu navíc Nobelovu cenu míru, o níž se podělil s izraelským předsedou vlády Menachemem Beginem. Egyptský vůdce byl podle Kissingera „pozoruhodný muž“. Zdálo se, že „vůbec netrpí nutkavou potřebou zabývat se detaily, která průměrným vůdcům dává pocit, že jsou pány událostí, jež je nakonec vždy pohltí“.²⁵

To by mohla být i jemná sebekritika, protože Sadat byl tím, kdo Američanům velice dovedně mával před očima vějičkou vypuzení Sovětů z Blízkého východu – a Kissinger s Nixonem po ní skočili. Kissinger později tvrdil, že détente „byla zčásti také prášek na uklidnění pro Moskvu, když jsme se snažili na úkor Sovětů přitáhnout Blízký východ blíž k nám“.²⁶ Tato slova mají ovšem pachut dodatečného ospravedlnění. Těžko by se hledaly nějaké důkazy, že on nebo Nixon o něčem takovém uvažovali dřív, než Sadat rozehrál svůj gambit. Místo toho tato epizoda ukázala chatrnost détente. Jestliže regionální mocnost dokázala vmanévrovat jednu supervelmoc k pokusu o získání jednostranné výhody na úkor té druhé – a porušit tak výslovný slib –, potom détente, jak to formuloval Dobrynin, „byla velice citlivá a křehká“. Válka v roce 1973 a události, které po ní následovaly, „definitivně poškodily důvěru mezi vládnoucími garniturami obou zemí“.²⁷

Ale ani Dobryninovi nadřízení nebyli o nic lepší, pokud šlo o schopnost odolávat takovým pokušením. V následujících letech dychtivost Kremlu podporovat třídní boj zavedla Sovětský svaz do nejrůznějších částí světa, které při střízlivém hodnocení bylo sotva možné považovat za životně důležité. Pro Spojené státy měl alespoň Blízký východ, odkud se Kissinger snažil Rusy vypudit, strategickou důležitost. Ale jaký význam pro Rusko mohly mít Vietnam, Angola, Somálsko a Etiopie, což jsou všechno země, do kterých Moskva rozšířila svůj vliv v polovině 70. let?

Jedinou věcí, která všechna tato angažmá spojovala, byla podle Dobrynina „prostá, ale primitivní idea mezinárodní solidarity, která předpokládala, že splníme svou povinnost v zápase proti imperialismu“. Tento přístup se poprvé projevil ve Vietnamu, kdy apelování Hanoje na „bratrskou solidaritu“ pravidelně odráželo sovětské naléhání na ukončení vietnamské války, která kremelské vůdce nikdy nenaplňovala zvláštním nadšením. Ale vítězství Severního Vietnamu v roce 1975 – spolu se zákazem amerického

Kongresu intervenovat v Angole – tento přístup změnilo. Pokud bylo možné porazit Spojené státy v jihovýchodní Asii a odstranit je od zásahu v Africe, jak potom bude důvěryhodná jejich síla kdekoliv na světě? Možná, že se ve třetím světě opravdu prosazuje třídní boj. Takový názor se, jak tvrdí Dobrynin, nejhlasitěji ozýval v zahraničním oddělení sovětské komunistické strany. Stranickým funkcionářům, „přesvědčeným, že boj ve třetím světě má ideologickou podstatu“, se „podařilo zatáhnout politbyro do mnoha dobrodružství ve třetím světě“. Vojenské velení také souhlasilo: „...někteří z našich nejvýše postavených generálů... nacházeli velké potěšení v odporu proti Americe, který pro ně představovaly i tyto expedice, kdy náš prapor zavlál ve vzdálených končinách.“²⁸

Rozumná strategie to však nebyla, protože v jejím důsledku politbyro pouštělo z rukou kontrolu nad tím, kde, kdy a jak nasazuje síly. Cítilo povinnost zasahovat všude tam, kde o to marxisté bojující o moc požádali. Taková politika značně vybočovala z mezí podpory „skutečných národně-osvobozeneckých hnutí“, poznamenává Dobrynin. Místo toho přinášela „ideologicky motivované zásahy do vnitřních záležitostí zemí, kde spolu místní frakce bojovaly o moc“. Bylo to svého druhu „otročenní ideologii“.²⁹ Příčinou rychlého ztroskotání této strategie byla vlastně vítězství ve Vietnamu a v Angole. „Jak se v politice často stává“, poznamenává Arbatov, „když vám něco vyjde a vypadá to, že jste měli úspěch, jste prakticky odsouzeni k tomu takový postup opakovat, a to pak děláte stále dál, dokud nezabřednete do opravdu vážných potíží.“³⁰

Potíže nastaly v roce 1977, když Somálsko, sovětský klient, napadlo sousední Etiopii, kde byl nedávno nastolen marxistický režim. Sovětský svaz pod tlakem militantních Kubánců – stejně jako v Angole – změnil stranu, čímž Carterově administrativě umožnil, aby se spojila se Somálci a získala pro Spojené státy užitečné základny v Rudém moři. Nebylo vůbec jasné, co získala Moskva kromě vděku brutální diktatury ve zbídačelém vnitrozemském státě a solidarity s Fidelem Castrem. Tyto události nicméně ještě více zkomplikovaly vztahy se Spojenými státy. Dobrynin později uznal:

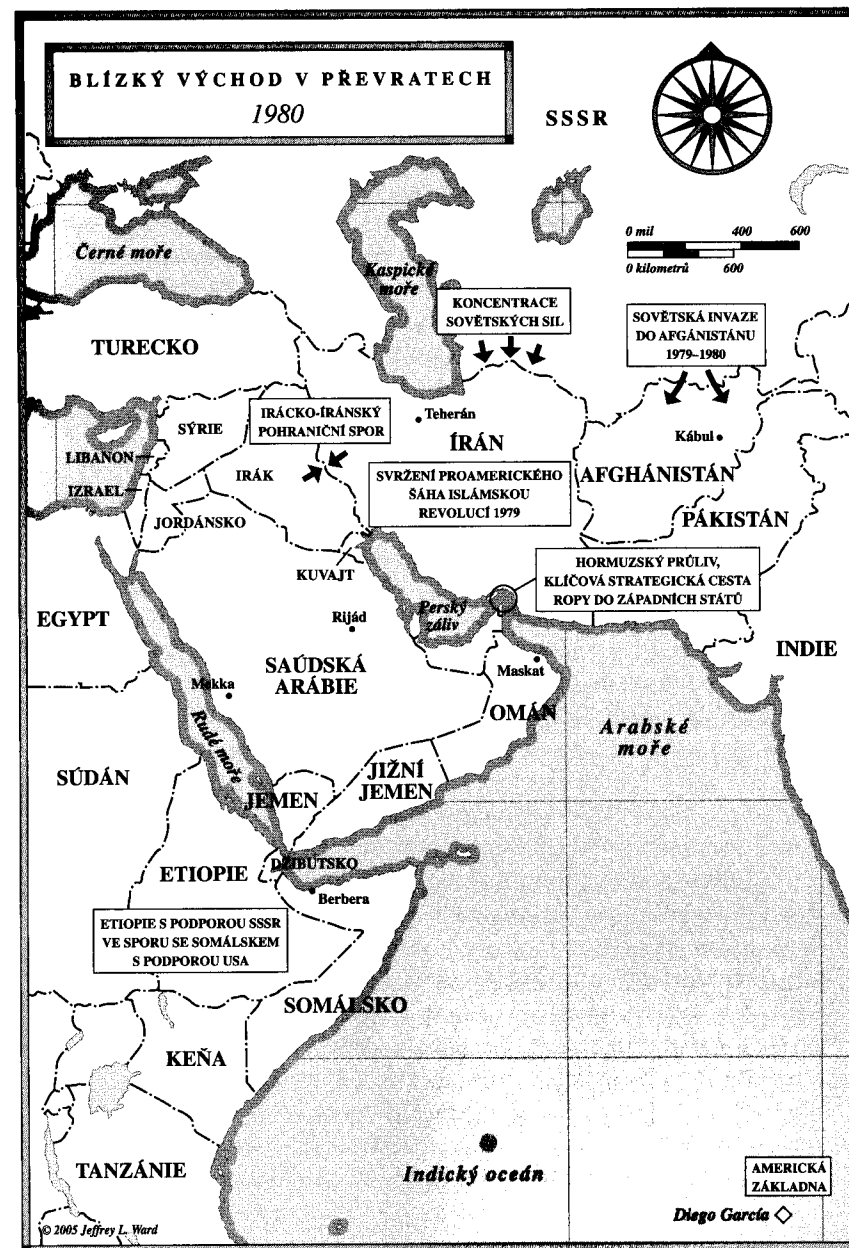
Udělalí jsme vážnou chybu, že jsme se zapojili do konfliktu mezi Somálskem a Etiopií a do války v Angole. Naše vojenské dodávky do těchto oblastí, činnost kubánských vojáků v nich a hlavně nasazení našeho transportního letectva při dopravě vojáků a zásob do této oblasti přesvědčily Američany, že Moskva proti nim podniká rozsáhlou ofenzivu v zápase o nadvládu v Africe. Ačkoliv o něco takového vůbec nešlo, tyto události détente těžce zasáhly.

Neměly však prakticky vůbec žádný vliv na průběh studené války. V 90. letech dospěl Dobrynin k závěru, že snahy supervelmocí expandovat do Afriky v průběhu 70. let byly „skoro úplně k ničemu... O dvacet let později si na ně nikdo (kromě historiků) ani nevzpomene“.³¹

To ale určitě neplatilo pro události, které následovaly. V dubnu 1978 se k překvapení Moskvy odehrál marxistický převrat v Afghánistánu, který svrhl tamní proamerickou vládu. Pokušení využít příležitosti bylo příliš silné, než aby mu Moskva dokázala odolat, a tak brzy začala proudit sovětská pomoc novému kábulskému režimu, který se pustil do ambiciózního programu pozemkové reformy a podpory ženských práv a sekulárního školství. Jenomže to dělal právě v době, kdy v sousedním Íránu propukla revoluce, která v lednu 1979 vyhnala do exilu dlouholetého spojence Američanů šáha Rezu Chána Pahlavího – to pro Spojené státy znamenalo těžkou porážku – a nahradila ho ajatolláhem Chomejním. Rusové a jejich nový klient v Kábulu nebyli na takový vývoj připraveni o nic lépe než Američané, a v polovině března došlo v afghánském Herátu poblíž iránských hranic k násilné vzpouře, při které přišlo o život 5 000 lidí včetně padesáti sovětských poradců a jejich rodinných příslušníků. Afghánci obviňovali Chomejního, ale Moskva viděla příčinu také v neoblíbenosti kábulského režimu.³²

„Máte podporu mezi dělníky, městským obyvatelstvem [a] maloburžoazií?“ ptal se sovětský premiér Alexej Kosygin afghánského ministerského předsedy Muhammada Tarakího v přísně tajném telefonickém rozhovoru. „Je ještě někdo na vaší straně?“ Tarakího odpověď byla šokující: „Žádná aktivní podpora ze strany obyvatelstva neexistuje. To je prakticky úplně pod vlivem šíitských hesel – pryč s nevěřícími, přidejte se k nám“.³³ To byl významný okamžik v historii marxismu-leninismu. Ideologie, jež o sobě tvrdila, že zná cestu k proletářské revoluci, teď stála proti regionální náboženské revoluci, na kterou její analytické nástroje absolutně nestačily.

Sovětské vedení uvažovalo o vojenské intervenci, ale rychle se rozhodlo proti ní. Blížila se vrcholná schůzka Jimmyho Cartera s Leonidem Brežněvem, stále ještě se čekalo na podpis smlouvy SALT II, rozhodnutí NATO o rozmístění pershingů a křížujících střel ještě nepadlo, Moskva se připravovala na pořádání letních olympijských her v roce 1980 a détente ještě žila. Žádná z okolností nenasvědčovala tomu, že právě teď je vhodná chvíle vtrhnout do země, která byla už od časů Alexandra Velikého proslulá svou schopností rázně se vypořádat s každým vetřelcem. „Rozmístění našich jednotek na afghánském území by okamžitě zburcovalo mezinárodní společenství,“ vysvětloval Kosygin Tarakímu. „Naši vo-

jáci by museli bojovat nejen proti zahraničním agresorům, ale i proti části vašeho lidu. A lid takové věci neodpouští.“³⁴

O devět měsíců později ale politbyro otočilo o sto osmdesát stupňů a zahájilo rozsáhlou invazi do Afghánistánu, jejíž důsledky víc než dostatečně potvrdily Kosyginovo proroctví. Zdůvodnění odhaluje, jak „otročení ideologii“ vedlo ke strategické katastrofě. Kábulský režim, který ztratil podporu většiny obyvatelstva, zabředl v průběhu léta 1979 do situace na pokraji občanské války. V září se Tarakí těsně po svém návratu z Moskvy neúspěšně pokusil o atentát na svého hlavního rivala Hafizulláha Amína, ale dosáhl jen toho, že ho Amín dal zatknout a popravit. To rozčílilo Brežněva, který předtím Tarakímu osobně přislíbil podporu; zároveň to poplašilo sovětské zpravodajce, kteří věděli, že Amín studoval ve Spojených státech a teď se tajně snažil navázat kontakty s Washingtonem. Panovaly obavy, jak to formuloval jeden důstojník KGB, že Amín to „na nás zkouší jako Sadat“ - a že pokud zůstane u moci, vykopne Rusy ze země a pustí do ní Američany, kterým umožní, aby umístili „své řídicí a zpravodajské centrály v blízkosti naší nejcitlivější hranice“.³⁵ Zdálo se, že neexistuje jiná možnost, než nového afghánského vůdce vyměnit, ale sovětské ministerstvo obrany trvalo na tom, že jediný způsob, jak toho dosáhnout, je vyslat do země nějakých 75 000 vojáků, aby smetli jakýkoli vnitřní odpor nebo zahraniční intervenci, která by mohla následovat.

A co mezinárodní reakce na takový krok? Vídeňská vrcholná schůzka právě probíhala, smlouva SALT II zamrzla v americkém Senátu a počátkem prosince členské státy NATO odhlasovaly, že se začne s rozmístováním raket Pershing a křížujících střel. S přihlédnutím ke všem těmto skutečnostem nejvyšší sovětské vedení - postupující stejně jako v případě rozmístění raket SS-20 prakticky bez jakýchkoli diskusí - nařídilo rozsáhlou ozbrojenou invazi do Afghánistánu. Datum zahájení vojenských operací bylo s příznačně netaktním načasováním stanoveno na Štědrý den. Nikdo na sovětské ambasádě ve Washingtonu nebyl dotázán na možnou americkou reakci. Ať už by byla jakákoli, není potřeba se jí zabývat, ujistil ministr zahraničí Gromyko velvyslance Dobrynina. Brežněv osobně slíbil, že celá záležitost bude vyřízena „za tři nebo čtyři týdny“.³⁶

IV.

DÉTENTE TEDY NEDOKÁZALA zastavit závody v jaderném zbrojení, ani ukončit soupeření supervelmocí ve třetím světě, a dokonce ani zabránit Sovětskému svazu v dalším ozbrojeném pokusu zachrá-

nit „socialismus“ v zahraničí, jaký podnikl před jedenácti lety v případě Československa. Alespoň tolik bylo jasné v lednu 1980, kdy prezident Carter stáhl smlouvu SALT II ze Senátu; uvalil embargo na dodávky obilí a technologií do SSSR; požádal o podstatné zvýšení výdajů na obranu; oznámil, že USA budou bojkotovat moskevskou olympiádu; a odsoudil invazi do Afghánistánu jako „nejvážnější ohrožení míru od dob 2. světové války“. To byl ohromující obrat u prezidenta, který při svém nástupu do funkce před třemi lety doufal v ukončení studené války. Dokonce i Gromyko musel připustit, že „mezinárodní situace... se změnila k horšímu“.³⁷

Tou dobou ale nebylo zcela jasné, co to znamená pro globální mocenskou rovnováhu. Většina odborníků by asi souhlasila, že se kyvadlo po větší část 70. let vychylovalo ve prospěch Moskvy. Spojené státy uznaly strategickou paritu Sovětského svazu v SALT I a Moskva si současně prostřednictvím Brežněvovy doktríny osobovala právo zasáhnout všude, kde by mohl být ohrožen marxismus-leninismus. Navzdory tomu, že se Kissingerovi podařilo vyloučit Rusy z izraelsko-egyptského vyjednávání, další válka na Blízkém východě v roce 1973 odstartovala arabské ropné embargo a následná ropná krize, doprovázená strmým růstem cen, rozkolísala na zbytek dekády západní ekonomiky. Sovětský svaz, významný vývozce ropy, mezitím shraboval tučné zisky. To mu umožňovalo udržovat v 70. letech vojenské výdaje na stabilní procentuální úrovni HDP, nebo je dokonce zvyšovat - zatímco vojenský rozpočet USA byl z ekonomických a politických důvodů seškrtán na polovinu.³⁸

Působilo to dojmem, že Američané se utápějí v nekonečných vzájemných sporech. Nejdříve vietnamská válka, potom aféra Watergate, pak obviňování Cartera, že nedokázal ochránit důležité spojence, jako byli iránský šáh nebo nikaragujský diktátor Anastasio Somoza, jehož vládu svrhli marxističtí sandinisté v létě 1979. Nejhlubší propad přišel v listopadu téhož roku, kdy Iránci obsadili americkou ambasádu v Teheránu a zmocnili se několika desítek diplomatů a vojáků z ochrany velvyslanectví, které pak zadržovali jako rukojmí. Takové pokoření, po kterém za pár týdnů následovala sovětská invaze do Afghánistánu, vyvolávalo dojem, jako by se Washington všude dostával do defenzivy, zatímco Moskva je na postupu. Kissinger vystihl převažující pesimismus, když v prvním dílu svých pamětí, který v tom roce vyšel, uznal, že „naše *relativní* postavení muselo nutně poklesnout, když se SSSR zotavil z 2. světové války. Naše vojenské a diplomatické postavení nikdy nebylo příznivější než na *samém počátku* politiky zadržování koncem 40. let.“³⁹

V tomto případě však Kissingera jeho pronikavý úsudek historika zradil. Vždyť už dlouho předtím bylo očividné – a ještě očividnější to mělo být v době, kdy Kissinger tato slova napsal –, že Sovětský svaz a jeho Varšavská smlouva jsou na cestě k úpadku a že détente jen zakrývá jejich obtíže. Jeden náznak se objevil už v březnu 1970, když východoněmečtí představitelé v duchu *Ostpolitik* pozvali západoněmeckého kancléře Willyho Brandta k návštěvě Erfurtu a neprozíravě mu přidělili hotelový pokoj s okny vedoucími na veřejně přístupné náměstí. Cítili se pak velice trapně, když se pod jeho okny shromáždily stovky Východních Němců, kteří hosta zahrnovali ovacemi. „Přípravy na erfurtské setkání,“ přiznali později straníční funkcionáři, „nedocenily plně skutečnost, že i ono je důležitou součástí třídního zápasu mezi socialismem a kapitalismem.“⁴⁰

Mnohem vážnější známky nespokojenosti se objevily v prosinci následujícího roku v Polsku, když protesty proti vysokým cenám potravin skončily zásahem armády a vojáci tehdy zastřelili několik desítek stávkujících dělníků v Gdaňsku a Gdyni. Příznačné bylo, že tato krize Moskvu neinspirovala k oživení Brežněvovy doktríny. Místo toho sovětské vedení nařídilo zvýšení výroby spotřebního zboží – a schválilo dovozy potravin a průmyslových výrobků ze západní Evropy a Spojených států. Tím se stabilita v oblasti stala závislou spíše na ochotě kapitalistů poskytovat další úvěry než na použití vojenské síly, a to pro marxisticko-leninské režimy znamenalo, že jsou mimořádně zranitelné.⁴¹

I ropný zlatý déšť měl svou stinnou stránku. Sovětský svaz se rozhodl promítnout zvýšené ceny ropy i do obchodu s východoevropskými spojenci, pro které to znamenalo, že se budou muset vyrovnat se zdražením o sto procent během jediného roku. Ačkoliv to stále ještě nepředstavovalo tak dramatický vzestup cen, jaký postihl Západ, přesto takový nepředvídaný výdaj podkopával naději na zlepšení životní úrovně, ve které Moskva doufala.⁴² Bobtnající výnosy z ropy mezitím také způsobily, že poklesla motivace sovětských plánovačů nasměrovat národní hospodářství k větší produktivitě. SSSR postrádal dostatečný zdroj síly, aby dokázal trvale nést břemeno vojenských výdajů, jež koncem 70. let činily *trojnásobek* toho, co vynakládaly na zbrojení Spojené státy, které přitom měly *šestkrát* větší HDP.⁴³ „Zbrojili jsme jako šílení,“ vzpomíná Arbatov, „aniž to mělo zjevný politický důvod.“⁴⁴ A ropa pomáhala pod kotlem tohoto šílenství udržovat plamen.

Z této perspektivy pak sovětská podpora marxistických revolucionářů v Africe, rozmístění raket SS-20 a invaze do Afghánistánu nepůsobí ani tak jako projev koordinované strategie s cílem změnit globální mocenskou rovnováhu, ale spíše jako naprostá absen-

ce jakékoliv strategie vůbec. Protože co je to za logiku, která počítá s trvalým výskytem nečekaných zlatých dešťů? A co je to za režim, který provokuje ty, na nichž začíná být ekonomicky závislý? A co je to za vůdce, když už je o tom řeč, kteří se zavážou k dodržování lidských práv – což udělali v Helsinkách roku 1975 –, a pak jsou překvapeni, když se občané v jejich vlastní zemi těchto práv dovolávají? Sovětský svaz pod Brežněvovou ochabující vládou začal ztrácet schopnost plnit svůj fundamentální úkol – uplatňovat nějakou funkční strategii, to jest efektivně využívat dostupných prostředků k dosažení zvolených cílů. Tohle selhání otevíralo všude prostor vůdcům, kteří takovou schopnost měli.

V.

PŘICHÁZELI, JAKO JAN PAVEL II., z neobvyklých prostředí. Snad právě tím bylo dáno, že nepodléhali konvenčnímu uvažování sedmdesátých let – a vlastně celé studené války – a dokázali na ně zaútočit z nečekaných pozic. Těžili z toho, že détente přes naděje, které do ní lidé vkládali, toho dokázala změnit tak málo. V nejvyšší míře využili svých *individuálních* schopností – svého osobního charakteru, vytrvalostí tváří v tvář protivenství, nebojácnosti a přímosti, ale především svých dramatických schopností –, a to nikoli jen k tomu, aby o svých kvalitách přesvědčili miliony jiných lidí, ale také k tomu, aby lidé tyto kvality přijali za své. Vtiskli 80. letům podobu ohromujícím způsobem odlišnou od předešlé dekády. A zahájili proces, který povede k ukončení studené války.

Těžko se například dalo předvídat, že celoživotní stoupenec Mao Ce-tunga, který se vedle něj při svých sto padesáti centimetrech výšky skoro ztrácel, využije moci Komunistické strany Číny k tomu, aby své zemi dal tržní hospodářství. „Nezáleží na tom, jestli je kočka černá nebo bílá,“ říkával Teng Siao-pching s oblibou, „hlavně, když chytá myši“. Tengův názor na kočky – ideologie – způsobil, že za časů Kulturní revoluce upadl u Velkého kormidelníka v nemilost a v roce 1972, v době Nixonovy návštěvy Pekingem, byl se svou rodinou zase ve vyhnanství, kde pěstoval zeleninu, štípal dřevo, pracoval v opravě traktorů a pečoval o svého syna, kterého příslušníci Rudých gard shodili ze střechy domu a on v důsledku utrpeného zranění trvale ochrnl. Mao povolal Tenga zpátky do Pekingem o rok později s tím, že „sedmdesát procent doby si počínal správně a třicet procent špatně“ – jen aby ho při čistce roku 1976 opět začal pronásledovat.

Teng, nezdolný jako vždycky, uprchl do jižní Číny, ukryl se a trpělivě čekal na svou další rehabilitaci. Ta přišla krátce po Maoově smrti v září 1976 a během následujících dvou let Teng dokázal vyřadit všechny své soky. V roce 1978 se stal „výsošným“ vůdcem Číny.⁴⁵

Hned tehdy vyrovnal jeden starý účet se svým předchůdcem, když prohlásil, že Mao měl pravdu po sedmdesát procent a mylil se po třicet procent doby. To se nyní stalo stranickou doktrínou.⁴⁶ K tomu, v čem „měl pravdu“, patřilo vzkříšení Číny jako velmoci, udržení mocenského monopolu komunistické strany a navázání vztahů se Spojenými státy, aby bylo možno čelit Sovětskému svazu. To, v čem „se mylil“, bylo zavedení katastrofálně uplatňovaného plánovaného hospodářství. Tímto procentuálním prohlášením si Teng vydobyl prostor, aby se mohl vydat zcela odlišnou cestou.

Do ní patřilo experimentování s trhem na místní a oblastní úrovni, po kterém Teng prohlásil, že vše, co funguje, je slučitelné se zásadami marxismu-leninismu. Tímto úplně novým přístupem ukázal, že komunistická strana dokáže podstatně, ba dokonce radikálně, zlepšit životy lidí, kterým vládne - ale jedině přijetím kapitalismu. Příjem na hlavu se v letech 1978-1994 ztrojnásobil, HDP se zvýšil čtyřnásobně. Export vzrostl desetinásobně. A v roce 1997, kdy Teng zemřel, se čínská ekonomika stala druhou největší na světě a před ní už byly pouze Spojené státy.⁴⁷ Kontrast se skomírajícím sovětským hospodářstvím, které navzdory vysokým cenám ropy nezaznamenalo v 70. letech vůbec žádný hospodářský růst a ve skutečnosti počátkem osmdesátých let upadalo, byl obžalobou, ze které se sovětské vedení už nikdy nevzpamatovalo. „Konec konců,“ podotkl k tomu nostalgicky Michail Gorbačov krátce po tom, co byl v roce 1993 zbaven moci, „Čína je dnes schopná nasytit svůj více než miliardový národ.“⁴⁸

Nikdo také nepředvídal, že první žena, která se usadila v domě číslo 10 na Downing Street, tradiční rezidenci britských ministerských předsedů, se postaví proti štědrému sociálnímu státu v západní Evropě. Cesta Margaret Thatcherové k moci, stejně jako ta Tengova, nebyla snadná. Pocházela z rodiny, která neměla ani bohatství, ani postavení, a v muži ovládaném světě politiky byla jako žena v nevýhodě. Na vrchol se propracovala tvrdou prací, neskrývanou ctižádostí a zásadním odhodláním mluvit přímo a bez servítků. Její ofenziva byla namířena především proti vysokým daním, státním podnikům, ustupování před odborovými svazy a regulacím, které narušují hospodářský život. „Žádná teorie řízení společnosti nikdy nedostala poctivější možnost

k ověření..., než měl demokratický socialismus v Británii,“ argumentovala později. „A přece to byl v každém ohledu žalostný nezdar.“ Výsledky, jichž po jedenácti letech u moci dosáhla, nebyly tak velkolepé jako ty Tengovy, ale přece jen se prokázalo, že privatizace, deregulace a podpora podnikavosti - a dokonce i chamtivosti, jak to nazývali kritici - dokáže získat širokou lidovou podporu.⁴⁹ I to byl úder zasazený marxismu, protože jestliže kapitalismus opravdu vykořisťuje „masy“, proč potom jejich velká část oslavovala „železnou lady“?

Thatcherová si nebrala servítky, ani když mluvila o *détente*. „Můžeme se pít o sovětských motivech,“ řekla americkým posluchačům krátce po svém nástupu do funkce, „ale skutečností je, že Rusové mají zbraně a mají jich stále víc. Je prostě věcí obyčejné prozíravosti, aby na to Západ reagoval.“ Invaze do Afghánistánu ji nepřekvapila: „Už dlouho jsem věděla, že Sověti *détente* bezostyšně využili k tomu, aby těžili ze slabosti a zmatku Západu. Znáš ty neřády.“⁵⁰ Od Churchillových dob neměla Británie vůdce, který by hovořil takovým způsobem. Najednou někdo opět užíval *slot*, a nikoli eufemismů, aby vyjadřoval *pravdy*, a nikoli fráze. Z Kalifornie složil nové premiérce nadšený hold bývalý filmový herec, který se stal politikem a také rozhlasovým komentátorem. „Větší radost jsem nemohl mít,“ řekl Reagan svým posluchačům. „Byl jsem její nadšený příznivec... od našeho prvního setkání. Pokud někdo dokáže oživit vzpomínku na Anglii největší historické chvíle..., kdy její osamocený a *nezastrašený* národ bojoval v bitvě o Británii, pak je to ministerská předsedkyně, které anglický tisk začal říkat ‚Maggie‘.“⁵¹

Reagan, který brzy oznámí svou kandidaturu na prezidenta Spojených států, dal už dříve jasně najevo, co si o *détente* myslí *on*: „Není ono to něco takového, co mezi sebou mají farmář a jeho krocán - dokud nepřijde Den díkůvzdání?“⁵² I jeho vztup k moci, tak jako Tengův, Thatcherové a Jana Pavla II., by se dal těžko předvídat, ale on byl mezi nimi jediný, kdo si vypěstoval své herecké schopnosti jako profesionál. Jako filmová hvězda byl slavný už před začátkem studené války, dokonce už před 2. světovou válkou, a to mu poskytlo počáteční náskok, když vstupoval do politické arény. Způsobila však také to, že ho jeho oponenti - a občas dokonce i jeho přátelé - podceňovali, což byla velká chyba, protože Reagan byl jednak schopný politik, což dlouhá léta prokazoval, a navíc jeden z nejvýjimečnějších velkých stratégů své země vůbec.⁵³ Jeho síla spočívala ve schopnosti posřehnout jednoduché za složitým. A to, co viděl, bylo opravdu prosté. Jelikož *détente* udržovala - a to se od ní taky očekávalo

- studenou válku, pak jedině likvidace politiky détente umožní skoncovat se studenou válkou.

Reagan k tomu názoru dospěl díky víře, strachu a sebedůvěře. Věřil, že demokracie a kapitalismus zvítězí nad komunismem, jež pokládal za „dočasnou úchylku, která jednoho dne“, jak v roce 1975 prorokoval, „zmizí ze světa, protože je v rozporu s lidskou přirozeností“.⁵⁴ Měl ale strach, že dřív než k tomu dojde, mohlo by z něj zmizet samo lidstvo v důsledku nukleární války. „Žijeme ve světě,“ varoval v roce 1976, „kde na sebe supervelmoci míří... děsivě ničivými zbraněmi..., které dokáží v několika minutách zasáhnout území protivníka a prakticky zničit civilizovaný svět, ve kterém žijeme.“⁵⁵ Z toho plynulo, že ani komunismus ani nukleární zbraně by neměly v budoucnu existovat, ale détente přitom zabezpečovala přežití obojího. „Nevím jak vy,“ řekl svým posluchačům v roce 1977, „ale já osobně si nervu vlasy a neblednu hrůzou nad možností, že přijdeme o détente.“⁵⁶ A tato bezstarostná sebedůvěra - Reaganova schopnost ohrožovat détente, aniž by se sám zdál ohrožený - ho nesla k drtivému vítězství nad Carterem v listopadu 1980, a tím i k moci po bok jeho dalších velkých současníků a dalších velkých herců té doby.

A byl tu ještě jeden člověk - náhodou také Polák -, jehož jméno před několika měsíci ještě téměř nikdo neznal. Nevysoký, zavalitý muž se zplihlým knírem a trhavými pohyby Charlieho Chaplina, který se stal roku 1970 svědkem střelby v gdaňských loděnicích, ze kterých ho vyhodili v roce 1976 za to, že se snažil organizovat dělníky. Nyní, 14. srpna 1980, kdy zase jednou vypukly protesty, se ředitel loděnice pokoušel uklidnit rozhněvaný dav. Lech Wałęsa se za ním vyšplhal na bagr, poklepal mu na rameno a řekl: „Pamatujete se na mě?“ O dva týdny později - po tom, co se štvál po mnoha řečnických tribunách, jež představovaly další bagry, nákladáky a vrata loděnic, aby shromáždil své stoupence -, oznámil Wałęsa vytvoření nezávislého, samostatného odborového svazu, vůbec prvního v táboře marxismu-leninismu. Na plnicím peru, kterým spolupodepisoval chartu odborového hnutí *Solidarność* (Solidarita), byl obrázek Jana Pavla II. A Svatý otec dal z Říma na vědomí tiše, ale jednoznačně, svůj souhlas.⁵⁷

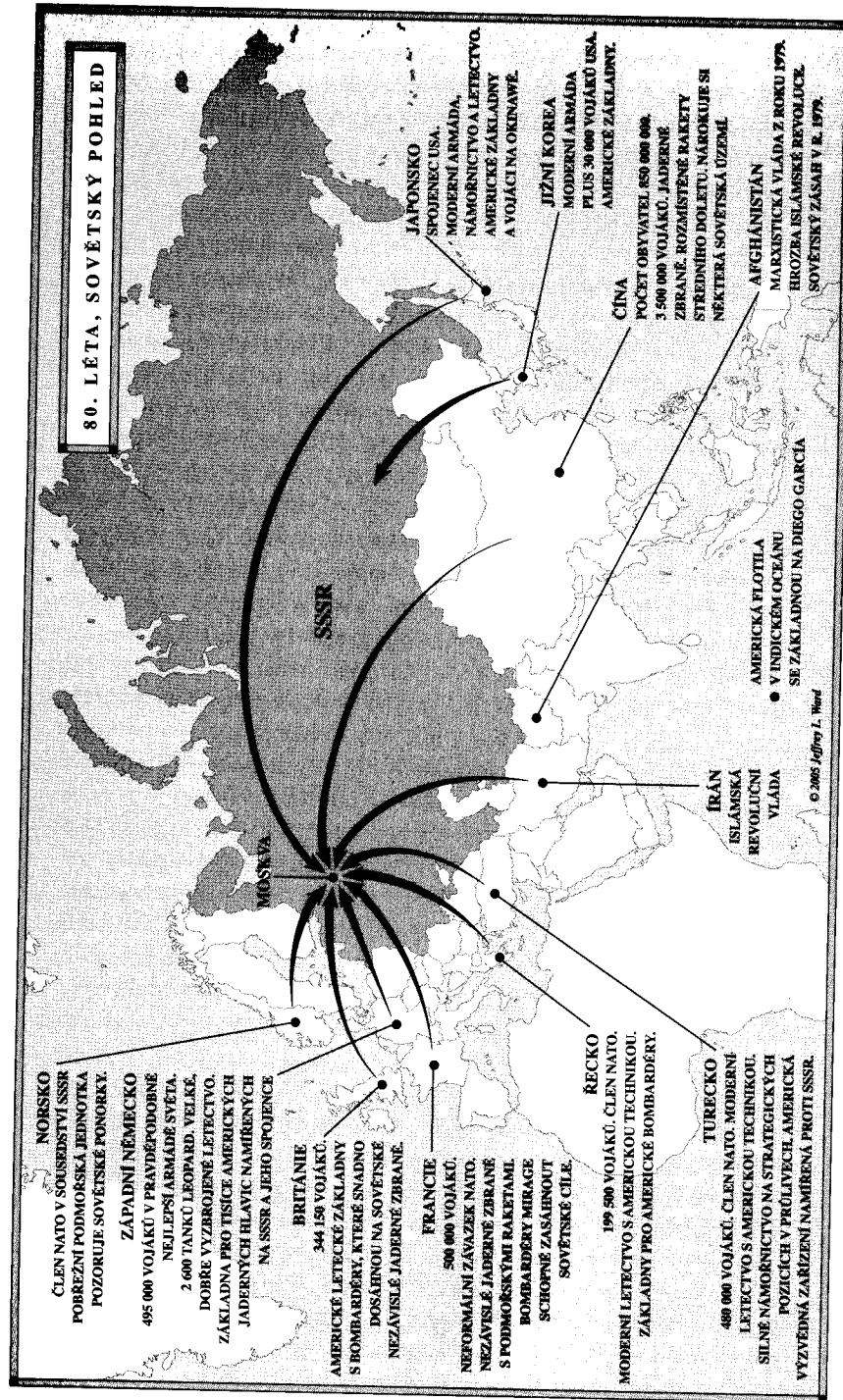
Byl to okamžik, ve kterém se setkala několik proudů: udržení svébytné polské identity navzdory staletým snahám mocného souseda zadusit ji; úspěch církve v boji o zachování vlastní autonomie přes dlouhá desetiletí válek, revolucí a okupací; neschopnost komunistického státu při řízení poválečného hospodářství, která

zdiskreditovala ideologii vládnoucí strany. Jenomže proudy se sotva někdy spojují samovolně. Je zapotřebí vůdců, kteří je k tomu nasměrují, a tady si herec-kněz z Krakova a herec-elektrikář z Gdaňska vzájemně dodávali sílu - natolik účinně, že se začalo osnovat spiknutí k jejich definitivnímu odstranění z jeviště.

Vykonavatelem byl Mehmet Ali Ağca, mladý Turek, který patrně plánoval nejdřív zavraždit Lecha Wałęsu, a to už v lednu 1981 při jeho návštěvě v Římě, ale nakonec na římském náměstí sv. Petra vystřelil až 13. května 1981 na papeže, kterého zranil téměř smrtelně. Atentátníkovy svazky s bulharskou zpravodajskou službou začaly vycházet na světlo velice brzy. Doložit spoluvinu Sovětů je sice obtížnější, ale uvěřit v možnost, že Bulhaři by podnikli tak závažnou operaci bez schválení Moskvy, vyžaduje bezmeznou naivitu. Oficiální zpráva italského státního žalobce to naznačuje dost jasně: „Na jistém tajném místě, kde je každé tajemství zahaleno jiným tajemstvím, určitý politický činitel jedné velmoci... dbalý potřeb východního bloku rozhodl, že je nutné zabít papeže Wojtylu.“ Ještě méně zaobaleně to vyjádřil papežův životopisec: „Nejjednodušší odpověď, která se přímo vnucuje..., zní, že Sovětský svaz v této věci nebyl bez viny.“⁵⁸

Jan Pavel II. se uzdravil a to, že přežil, připisoval Božím zásahům. Přežití Solidarity ale bylo však ve stále větším ohrožení, protože vládcové v Kremlu, zděšeni představou, že by se nějaká komunistická vláda s kýmkoli dělila o moc, nutili polské vedení, aby ji potlačilo. „Naši přátelé nás vyslechnou, souhlasí s našimi doporučeními, ale neudělají prakticky nic,“ rozčiloval se Brežněv, „a kontrarevoluce postupuje na všech frontách.“ Mohla by se uchytit dokonce i v samotném SSSR. To, co se děje v Polsku, „má vliv... v západních oblastech naší země,“ varoval šéf KGB Jurij Andropov. „Navíc... se rozhořely spontánní demonstrace v některých částech Gruzie, [kde] skupiny lidí vykřikovaly protisovětská hesla... Proto i tady budeme muset přimout tvrdá opatření.“⁵⁹

Nebylo ovšem vůbec jasné, co by Sovětský svaz mohl s hrozbou, kterou představovala Solidarita, dělat, nepočítáme-li výstrahy adresované polským předákům a potlačování vlastních sovětských disidentů. Nově zvolený americký prezident Reagan představoval záruku, že by okupace Polska vyvolala ještě tvrdší reakci, než byla ta Carterova na invazi do Afghánistánu. Tam se zatím sovětská armáda nedokázala hnout z místa, materiální náklady a ztráty na životech narůstaly a žádná vysvobozující strategie nebyla v dohledu. Sovětské hospodářství, které sotva dokázalo unést břemeno spojené s hospodářskou pomocí zemím

východní Evropy, jim přitom bude nuceno právě tuto pomoc poskytnout, pokud dojde k tomu, co se v případě vojenské akce proti Polsku zdálo skoro jisté – totiž že Západ uvalí na socialistický tábor ještě další sankce. Navíc se situace v Polsku značně lišila od té československé z roku 1968. Generál Anatolij Gribkov připomíná, jak své nadřízené varoval.

Události, k nimž došlo v Československu, začaly v nejvyšších patrech moci. Naproti tomu v Polsku jde o povstání lidu, který úplně ztratil důvěru ve vládu a vedoucí úlohu Polské sjednocené dělnické strany... Polské ozbrojené síly jsou bojeschopné a vlastenecké. Nebudou střítet do vlastních lidí.⁶⁰

V prosinci 1981 se politbyro rozhodlo nezasahovat. „I kdyby se Polsko dostalo pod kontrolu ‚Solidarity‘, nedá se s tím nic dělat,“ řekl Andropov svým kolegům. „Pokud kapitalistické země udeří na Sovětský svaz..., bude to pro nás velice tíživé. Musíme se starat především o vlastní zemi.“ Kremelský nejvyšší ideolog Michail Suslov souhlasil: „Jestli dojde na vyslání vojska, bude to znamenat katastrofu. Myslím, že jsme tu v této věci dospěli k jednomyslnému názoru a o vyslání vojska nelze vůbec uvažovat.“⁶¹

To bylo pozoruhodné rozhodnutí hned ve dvou ohledech. Za prvé to znamenalo konec Brežněvovy doktríny a tím i vůle Sovětského svazu – která se nepřetržitě projevovala už od zásahů v Maďarsku v roce 1956 a ve Východním Německu v roce 1953 – použít sílu k zachování své sféry vlivu ve východní Evropě. Bylo to ale také přiznání, že největší komunistický stát světa už nadále není reprezentantem proletariátu za svými hranicemi, protože přinejmenším v Polsku tuto ideologii odmítli sami dělníci. Kdyby se o těchto závěrech vědělo už tehdy, rozklad sovětské moci, k němuž došlo v roce 1989, se klidně mohl odehrát o osm let dříve.

Jenomže se o nich nevědělo. Ve vzácném příkladu úspěšně inscenovaného dramatického výstupu politbyro přesvědčilo nového polského vůdce generála Wojciecha Jaruzelského, že SSSR se *chystá* vojensky zasáhnout. Jaruzelski v zoufalé snaze předejít ozbrojenému zásahu vyhlásil ve své zemi 13. prosince 1981 výjimečný stav, dal uvěznit organizátory Solidarity a rázně skoncoval s experimentem doprāvajícím dělníkům autonomii v dělnickém státě. Wałęsa, v každém okamžiku herec, měl připravenou repliku i pro takovou příležitost. „Tohle je chvíle vaší porážky,“ řekl mužům, kteří ho přišli zatknout. „Jsou to poslední hřebíky do rakve komunismu.“⁶²

VI.

TRICÁTÉHO BŘEZNA 1981, šest týdnů před pokusem o zavraždění papeže, vystřelil samozvaný atentátník na Reagana a skoro ho zabil. S tímto útokem neměl Sovětský svaz nic společného. Byl to čin jistého Johna W. Hinckleyho, duševně vyšinutého mladého muže, jenž chtěl udělat dojem na svůj idol, filmovou hvězdu Jodie Fosterovou. Neuvěřitelná pohnutka téměř osudového činu vypovídá o významu i zranitelnosti osobnosti v dějinách, protože kdyby v tomto okamžiku Reagana nahradil jeho viceprezident George H. W. Bush, Reaganovo prezidentství by bylo jen historickou epizodou a pravděpodobně by nedošlo k americkému tažení proti statu quo studené války. Bush, jako ostatně většina zahraničně-politických odborníků jeho generace, považoval studenou válku za trvalý rámec mezinárodní scény. Reagan, stejně jako Wałęsa, Thatcherová, Teng a Jan Pavel II., byli přesně opačného názoru.⁶³

Spolu s nimi sdílel víru v moc slov, v sílu idejí a v možnost rozbití pout konvenčního myšlení s pomocí *dramatu*. Viděl, že konvencí se stala už i samotná studená válka. Příliš mnoho hlav na příliš mnoha místech rezignovalo a smířilo se s jejím věčným trváním. Snažil se překonat tuhle strnulost - o níž věřil, že je z větší části jen psychologická - využíváním sovětských slabin a uplatňováním západních předností. Jeho oblíbenou zbraní byly veřejné projevy.

Prvním z nich byla řeč pronesená na půdě Univerzity Notre Dame 17. května 1981. Bylo to jen pouhý měsíc a půl po tom, co se Reagana na okamžik dotkla smrt a pět dní poté, co ještě neurvaleji sáhla po papeži, takže prezidentův projev mohl být vhodnou příležitostí pro zádumčivé úvahy o vratkosti lidské existence. Ale Reagan, pozoruhodně rychle zotavený ze svého zranění, místo toho v duchu papežovy výzvy „Nebojte se“ své posluchače ujišťoval, „že nadcházející roky budou skvělou dobou pro naši zemi, pro věc svobody a šíření civilizace“. A pak vyslovil smělou předpověď, která zapůsobila o to silněji, že ji pronesl jakoby mimochodem.

Západ nebude komunismus zadržovat, ale překoná ho. Nebude se namáhat... s jeho odsuzováním, jednoduše ho odvrhne jako jednu z bizarních kapitol lidských dějin, jejíž poslední stránky se píšou už teď.

To byl úplně nový tón po dlouhých letech, kdy se z nejvyšších míst ozývala jen prohlášení o nutnosti naučit se žít se Sovětským

svazem jako s konkurenční supervelmocí. Reagan nyní upínal pozornost na *dočasný* charakter sovětské moci a na jistotu, s níž se Západ může těšit na její zánik.⁶⁴

Prezident rozvinul toto téma za ještě dramatictějších okolností 8. června 1982, když hovořil k britskému parlamentu ve Westminsterském paláci za přítomnosti premiérky Margaret Thatcherové. Na počátku svého vystoupení hovořil o Polsku, zemi, která „už [evropské] civilizaci“ přispěla tak mocným dílem a stále dál v tom pokračuje svou „obdivuhodnou nesmiřitelností vůči útlaku“. Potom v odkazu na Churchillův projev o „železné oponě“ z roku 1946 svým posluchačům připomněl:

Od Štětína na Baltu po Varnu v Černém moři měly režimy vnučené totalitní mocí více než třicet let na to, aby potvrdily svou legitimitu. Ale žádný z nich - ani jeden jediný - se dosud neodvážil podstoupit riziko svobodných voleb. Režimy vnučené bajonety nikdy nezapustí kořeny.

Reagan uznal, že Karel Marx měl pravdu: „Dnes jsme svědky velké revoluční krize..., ve které jsou požadavky ekonomického řádu v přímém protikladu k požadavkům politického řádu.“ Tahle krize ovšem neprobíhá na kapitalistickém Západě, ale v Sovětském svazu, ve státě, „který se dere proti proudu dějin tím, že popírá lidskou svobodu a lidskou důstojnost“, a zároveň „není schopen nakrmit své vlastní občany“. Před touhle realitou Moskvu její nukleární arzenál neochrání. „Každý systém, který není schopen nenásilnými prostředky legitimizovat své vůdce, je ze své podstaty nestabilní.“ Z toho tudíž vyplývá, uzavřel svou řeč Reagan - jízlivou parafrází proslulé metafory Lva Trockého -, „že pochod svobody a demokracie... zanechá marxismus-leninismus na smetišti dějin“.⁶⁵

Projev nemohl být promyšlený lépe, pokud šlo o přiznání strachu, který v sovětském vedení zavládl už předtím. Výjimečný stav sice v Polsku zadusil reformy, ale to v této zemi a všude ve východní Evropě jen ještě víc podněcovalo odpor. Z Afghánistánu se stala krvavá slepá ulička. Ceny ropy se propadly a sovětské hospodářství zanechaly v troskách. A muži, kteří v této zemi vládli, se zdáli být dokonalým zosobněním jejího stavu. Brežněv nakonec v listopadu 1982 podlehl svým mnoha nemocem; Andropov, jenž ho nahradil, trpěl už dříve vážnou ledvinovou chorobou, která ukončila jeho život jen o půldruhého roku později. Když jste porovnali Reagana plného sil s o pět let starším Brežněvem, natož s o tři roky mladším Andropovem, byl to kontrast příliš nápadný na to, aby unikl pozornosti.

Pak Reagan nasadil do boje náboženství. „Na světě existují hřích a zlo,“ připomněl Národní asociaci evangelíků 8. března 1983 podobnými slovy, jaká by byl mohl použít papež, „a náš Písmo svaté a náš Pán Ježíš Kristus nabádají, abychom se jim stavěli na odpor ze všech sil.“ Dokud budou komunisté „kázat nadřazenost svého zřízení, vyzývat jeho všemohoucnost ve vztahu k jednotlivci a prorokovat, že ono nakonec ovládne všechny národy na zemi, zůstanou úhelným kamenem zla moderního světa“. Proto:

Vás vyzývám, abyste pozvedli hlas proti těm, kdo budou Spojeným státům připisovat vojensky a morálně podřadné postavení... Vyzývám vás, abyste se vystříhali pokušení pýchy - pokušení lehkovážně se prohlašovat za někoho, kdo stojí nad tím vším, a označovat obě strany za stejně provinilé, [ignorovat] historická fakta a agresivní pudy říše zla.

Reagan se rozhodl tak nazvat Sovětský svaz, jak později přiznal, „s předem uváženou zlomyslností... Myslím, že to zabralo“.⁶⁶ Projevem, kde pro sovětské impérium poprvé použil označení „říše zla“, dovršil Reagan řečnickou ofenzivu zaměřenou na to, aby objasnila, v čem podle něj spočívá stěžejní chyba détente. Tou byla představa, že Sovětskému svazu náleží na mezinárodní scéně stejná geopolitická, ideologická, ekonomická a morální legitimita jako Spojeným státům a dalším západním demokraciím po 2. světové válce.

Jeho ofenziva se ovšem neomezovala jen na slova. Předchozí Carterovo zvyšování vojenských výdajů Reagan ještě urychlil. V roce 1985 byl rozpočet Pentagonu ve srovnání s rokem 1980 téměř dvojnásobný.⁶⁷ Pro vzkříšení smlouvy SALT II nehnul ani prstem a navrhl místo ní START - rozhovory o *snižování* počtu strategických zbraní (Strategic Arms Reduction Talks) -, čemuž se jeho domácí kritikové i Rusové shodně vysmívali jako snaze zahubit celý proces kontroly zbrojení. Stejná byla i reakce na Reaganův návrh, že *nerozmístí* rakety Pershing II, pokud SSSR odstraní *všechny* své rakety SS-20. Když Moskva „nulové řešení“ přezíravě odmítla, pustilo se NATO do rozmístování svých nových raket navzdory všeobecně rozšířenému domácímu hnutí za zmrazení počtu jaderných zbraní i velice hlučným protiatomovým protestům v západní Evropě.

Ale nejvýznamnější Reaganův čin přišel 23. března 1983. Prezident zaskočil Kreml, většinu amerických expertů v oblasti kontroly zbrojení i mnohé ze svých poradců tím, že zavrhl koncepci záruky vzájemného zničení. Nikdy ji nepovažoval za příliš

rozumnou. Podle jeho slov byla něčím na způsob souboje dvou westernových pistolníků, kteří „stojí v saloonu proti sobě a jeden druhému míří na hlavu - navěky“. Otráslo jím, když zjistil, že proti raketovému útoku neexistuje žádná obrana a že tuto podivnou odstrašovací logiku mají všichni za dobrou věc.⁶⁸ A tak se v televizním projevu, který se vysílal po celých Spojených státech, zeptal: „Co kdybychom... dokázali lokalizovat a zničit strategické balistické rakety ještě předtím, než zasáhnou naše území nebo území našich spojenců?“ To byla otázka po „císařových nových šatech“, kterou se ve Washingtonu posledních dvacet let nikdo zodpovědný neodvážil položit.

Příčinou takového stavu bylo, že *stabilita* sovětsko-amerických vztahů se stala věcí ceněnou nade vše ostatní. Argument zněl, že vybudování obrany proti útočným zbraním by mohlo narušit jemnou rovnováhu, na které je, jak všichni předpokládali, vzájemné odstrašení závislé. To dávalo smysl při statickém uvažování - pokud se vycházelo z představy, že nukleární rovnováha je určujícím faktorem studené války a zůstane jím i dlouho do budoucnosti. Reagan ale uvažoval dynamicky, z hlediska vývoje. Viděl, že Sovětský svaz ztratil svou ideologickou přitažlivost, že ztrácí poslední zbytky ekonomické výkonnosti, kterou kdy měl, a že přetrvání jeho velmocenského statutu už nelze brát jako samozřejmost. Proto viděl ve stabilitě zastaralý, ba dokonce nemorální cíl. Jestliže Sovětský svaz směřoval k rozkladu, jak by se potom dalo ospravedlnit, že Východoevropané zůstávají rukojmími Brežněvovy doktríny - nebo že Američané právě tak zůstávají rukojmími stejně odpudivého konceptu záruky vzájemného zničení? A proč tedy ten rozklad neurychlit?

Právě tomu měla posloužit Strategická obranná iniciativa (SDI - Strategic Defense Initiative), lidově nazývaná „hvězdné války“. Znamenala radikální odmítnutí představy, že zranitelnost může být zdrojem bezpečí. Zpochybňovala Smlouvu o zákazu protiraketových střel z roku 1972, která byla ústředním bodem SALT I. Těžila ze zaostávání Sovětského svazu v oblasti počítačové techniky, kde Rusové nedokázali držet krok a dobře to věděli. Brala vítr z plachet mírovému hnutí tím, že jejím deklarovaným smyslem bylo koncipování celého projektu v pojmech *snižování* rizika nukleární války. Konečným cílem SDI, tvrdil Reagan, není nukleární zbraně zmrazit, ale pokud možno zařídit, aby se staly „neúčinnou a zastaralou věcí“.⁶⁹

Poslední myšlenka odráží ještě jednu stránku Reaganových snah, kterou v té době téměř nikdo nepostřehl. Reagan byl jediným zastáncem odstranění jaderných zbraní, který se kdy stal pre-